

प्रकाशक—	{ पण्डित-श्रीआशुबोध विद्याभूषण तथा पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।
प्राप्तिस्थान—	{ २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, ह्यारिसन रोड—पोष्ट अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

विषया	प्रभाङ्गा
मद्राजाचरणम्	१
अवतरणिका	२
भर्तृहरे वैराग्यकथा	३
विक्रमादित्यस्य सिंहासनप्राप्तिकथा	१३
विक्रमादित्यमहाप्रयाणम्	१६
सिंहासननिक्षेपणम्	२२
भीमराजस्य सिंहासनोद्धारकथा	”
भानुगतीकथाऽवतरणिका	२६
भानुगतीकथा	२६
राजपुत्र भर्तृकथा	३६
दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमीपाख्यानम्	५२
विश्वाम्नीरघुपुरणं नाम द्वितीयोपाख्यानम्	• • • ५५
शतशतसिंहासनवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम्	• • • ६१
तप्ततापरोक्षणं नाम चतुर्थोपाख्यानम्	• • • ७१

	पृष्ठाङ्क
विषया	१५०
परीपकाराय स्वदेहाहृतिदान नाम सप्तदशोपाख्यानम्	१५५
सूर्यलीकगमन नाम अष्टादशोपाख्यानम्	१६२
वग्निसन्दर्शन नाम एकीनविंशोपाख्यानम्	१६८
योगिसन्दर्शन नाम विंशोपाख्यानम्	१७५
अष्टमहासिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्	१८२
कामाक्षीप्रसादलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्	१८६
दुःखप्रदर्शन नाम त्रयोविंशोपाख्यानम्	१९३
शालिवाहनयुद्धवर्णन नाम चतुर्विंशोपाख्यानम्	२०४
अनाहृष्टिवारणोपायवर्णन नाम पञ्चविंशोपाख्यापनम्	२०८
कामधेनुसवादी नाम षड्विंशोपाख्यानम्	२१५
द्यूतकारसवादी नाम सप्तविंशोपाख्यानम्	२२५
नरवलिनिवारण नाम अष्टाविंशोपाख्यानम्	२३१
दारिद्र्यमोचन नाम एकीनविंशोपाख्यानम्	२३५
इन्द्रजालप्रदर्शन नाम त्रिंशोपाख्यानम्	२४५
वेतालसिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्	२५२
पुत्तलिका श्रापमोचन नाम हाविंशोपाख्यानम्	२५६
उपसंहार.	...

शुद्धिपत्रम् ।

पङ्क्तौ
१६
१३

अगुडम् ।
छिन्नमस्तकहय
कदाचिदित्यादिभि

शुद्धम् ।
छिन्नमस्तकदेह
पततीत्यादिभि

द्वाविंशत्पुत्तलिकासिंहासनम् । *

अथ मङ्गलाचरणम् ।

चतुर्मुखसुखाभोज-वनहंसवधर्मस ।

मानमे रमता नित्य सर्व्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

श्रीपुराणपुरुष पुरातन पद्मसम्भवसुमासुतं मया ।

सुप्रणम्य सुभगा सरस्वतीं विक्रमार्कचरितं विरच्यते ॥ २ ॥

* द्वाविंशत्त लिका पुत्तलिका, ताभिर्युल्लसत सिंहासनम्,
[शावपार्थितादित्वात् एकारपदलोपिसमास] ।

रम्येण निर्विघ्नपरिमर्शैः किञ्चिन्विनाशनाय च शन्यादीं शिष्टपरम्परापरिग्राह
सात्तु प्रसादयाचनश्च सद्भासात्परति, चतुर्मुखेति ।— चतुर्मुखस्य ब्रह्मण, मुखान्येव

अथ अवतरणिका । *

श्रीकैलासशैलशिखरे समासीनं परमेश्वरं जगदम्बिका
समवदत्,—

“काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ३ ॥

अतः कालापनयनार्थं कापि सकललोकचित्तचमत्-
कारिणी कथा कथनीया” इति । ततः परमेश्वरः पार्वतीं
प्रति आह,—“ऋषिः प्राणेश्वरि । श्रूयता,—सकलहृदयहारिणी
कथा मया कथ्यते ।—

[इति अवतरणिका] ।

* अवतरणिका—अवतरति गन्धीऽनया [अव + तृ - करणे ल्युट् तत
टिच्चात् डीप्, पुन स्वार्थे क, के परे अर्था इस्सत्वे रुमुदायात् टाप्,
गन्धप्रस्तावार्थम् आद्यीपीहातरुपा सङ्गति, “आमाम्” इत्याख्या इति यावत् ।

कथाऽवतारणकारणमाह, काव्यशास्त्रेति ।—काव्यशास्त्राणां विनोदेन आलोचना
जनितामीदेन प्रशस्ता धी वीषां तेषां धीमता [“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति
शयने । ससर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादय ॥” इति निधमात् प्रशंसायां मतुप् ।
“तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप्” (५ । २ । २४ पा०) इति मृदवचौ कारिका] बुद्धिमता
जनानां, काल समय, गच्छति अतिवाहितो भवति, तु किन्तु, मूर्खाणाम् अज्ञानां,
व्यसनेन मृगयादिना, पैशुन्यादिना च इत्यर्थे, [तत्र कामजक्रोधजभेदीनाष्टादश
विधम्, तथा च मनु,—“मृगयाऽत्ती दिवास्त्र परीवाद स्त्रियो मद । तौथ्यविक
वथाव्या च कामजो दशकी गण ॥” इति, “पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्याऽसुयार्थ
द्रूपणम् । वाग्दण्डञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽप्यक ॥” इति च ७म अध्या०
७ । ४८ श्लोकौ] निद्रया शयनेन, कलहेन वथाविवादेन वा, कालो गच्छतीति
ण सम्बन्ध । दिवानिद्राया एव व्यसनान्तर्गतत्वात् अत सामान्येन निद्रापदोप
भनात् न पुनरुक्ति । पथ्यावक्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथ भर्तृहरेः वैराग्यकथा ।

“अस्ति ममस्तवस्तुविस्मितदेवा (क) गुणपराभूतपुरन्दर-
निवामा (ख) उज्जयिनी नाम नगरी । तत्र सामन्तसीमन्तिनी-
सीमन्तमिन्दुराकणितचरणकमलयुगलो (ग) भर्तृहरिर्नाम
राजाऽभूत् । सकलकलाप्रवीणः, समस्तशास्त्राभिज्ञश्च, (घ) तस्या-
नुजो विक्रमादित्यनामा स्वविक्रमपरिहृतवैरिविक्रमोऽभूत् (ङ) ।
तस्य भ्रातुर्भर्तृहरिर्भार्या रूपलावण्यादिगुणविनिर्जितसुरा-
ङ्गना (च) अनङ्गमेना नामाभूत् ।

(क) उज्जयिनीं वर्णयति, समस्तेति ।—समस्तं वस्तुभिर्विष्मिता देवा
रणीया ।

तस्मिन् नगरे ब्राह्मणः कश्चित् सकलशास्त्रविचक्षणः, विशेषतो मन्त्रशास्त्रवित्, परं दरिद्रो मन्त्रानुष्ठानेन भुवनेश्वरीमतोप-
यत् । तुष्टा सा ब्राह्मणमवादीत्,—“भो ब्राह्मण । तव मन्त्रा-
नुष्ठानेन भक्त्या च प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” । ब्राह्मणेनीक्तं,—
“यदि मे प्रसन्नाऽसि, तर्हि मां जरामरणवर्जितं कुरुष्व” इति ।

ततो देव्या दिव्यमेकं फलं दत्तं, भणितञ्च,—“भोः पुत्र ।
फलं भक्षय, जरामरणरहितो भविष्यसि” इति । तदा ब्राह्मण-
स्तत् फलं गृहीत्वा, भवनं प्रत्यागत्य देवतार्चनादिकं विधाय,
यावत् फलं भक्षयति, तावत् मनस्येवं बुद्धिरभूत् ।—
‘किमिति (क) अहं तावद्दरिद्रः, अमरो भूत्वा कस्योपकारं
करिष्यामि ? परं बहुकालं जीविनाऽपि भिक्षाऽटनमेव कार्यम् ;
अतः परोपकारिणः पुरुषस्य एतत् फलं श्रेयसे भवति ; यतः,—
यस्तु विज्ञानविभवादिगुणैर्युक्तः क्षणमपि जीवति, तस्यैव
जीवितं सफलं भवति । तथा चोक्तम्,—

यत् जीवति क्षणमपि प्रथितो मनुष्यो

विज्ञान शौर्य-विभवादिगुणैः समेतः ।

तत् तस्य जीवितमिह प्रवदन्ति सन्तः

काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥ ४ ॥

(क) किमिति—वितर्कं ।

परोपकारादिसङ्गणवतामेव जीवनं सफलं, नान्येषामिति प्रमाद्यन्नाह, यदिति ।
—विज्ञान शास्त्रज्ञान, (“विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ” इत्यमरः) शौर्य पराक्रम, विभव,
सम्पद, तदादिगुणैः तत्प्रथितगुणैः, समेतः समन्वित, प्रथित विख्यात, मनुष्यं नरः,
इति अभिन्नं जगति, यत् क्षणमपि जीवति, सन्तः पण्डिता, तस्य विज्ञानादिगुणवत्,
क्षणजीवनमेव, जीवितं प्रवदन्ति चिरजीवनतया वर्णयन्ति, गुणिनस्तु सृता अपि
स्थित्या एव आकलयन्तीति इति भावः । तदेव समर्थयते, काक इति ।—काको-
ऽपि वागमयः (अपिञ्चलश्चाद्ये । अन्येऽपि जीवा इत्यर्थे) चिरं जीवति, बलिं परं

यज्जीव्यते यशोधर्म-सहितं तद्धि जीवितम् ।

वन्ति कवल्यन् क्लिश्यन् चिरञ्जीवति वायसः ॥ ५ ॥

अपिच ।—

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।

वयांमि कि न कुर्वन्ति चञ्चुा स्वोदरपूरणम् ? ॥ ६ ॥

किञ्च ।—

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारपूर्णादराः

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।

दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपति बाडवो

जीभूतस्तु निदाघमंहृतजगत्सन्तापविच्छिन्नये' ॥ ७ ॥

परोपचारवर्णाभावात् तस्य जीवनं निष्फलमिति भावः । यस्मन्तिलकं हन्त,—

इति विचार्य, 'एतत् फलं राज्ञे दीयते चेत्, स राजा जरामरणवर्जितो भूत्वा सर्वोपकारकर्ता भविष्यति' इति सच्चिन्त्य, तत् फलं गृहीत्वा राजसमीपमागत्य,—

“अहीनां मालिकां विभ्रत् तथा पीताम्बरं दधत् ।

हरौ हरिश्च भूपाल । करोतु तव मङ्गलम्” ॥ ८ ॥

इत्याशीर्वादपूर्वकं राजहस्ते फलं दत्त्वाऽब्रवीत्,—“भे राजन् । देवतावरप्रसादलब्धम् (ज) इदमपूर्वफलं भक्ष्यः जरामरणवर्जितो भविष्यसि” । राजा च तत्फलं गृहीत्वा, तस्मै बहून् अग्रहारान् (भ्र) दत्त्वा विस्मृज्य, विचारयति स्म,—
“अहो । ममैतत्फलभक्षणादमरत्व भविष्यति । मम अनङ्गसेनायाम् अतीव प्रीतिः, सा मयि जीवत्येव मरिष्यति, तदा

पूर्वोक्तवाक्यद्वयं यथासङ्गं दृष्टान्तद्वयेन द्रढयति, दुष्पूरत्यादि ।—वाडव समुद्रजलवर्त्तौ वक्रि, (“वाडवो वडवानल ” इत्यमर) दुष्पूरस्य दु खेन पूरणीयस्य, [इति खलल] उदरस्य पूरणाय, स्रोत पति समुद्र, पिबति पीत्वा स्त्रीदर पूरयति, न तु कमपि परोपकार करोति, तु किन्तु, जीवनस्य उदकस्य मूत पटवन् [पृषोदरादित्वात् साधु “मूत स्यात् पटवन्तेऽपि” इति रुद्र] जीमूत मेघ, निदाघेन शीघ्रतापेन, [निपूर्वस्य दहधातो घञि हस्य “न्यङ्गादीनाञ्च” (७।३।५३ पा०) इति न्यङ्गादित्वात् कुलम्] सद्यतस्य क्लिष्टस्य, जगत लोकस्य, सन्नापविच्छिन्नये सन्नापनाशाय, स्रोत पति पिबति इति पूर्वेण सन्ध्याम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्त,—“मृत्वाथै यदि म सृजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

आशीर्वादेशीकमाह, अहीनामिति ।—हे भूपाल । हे राजन् । अहीना सर्पाणां, मालिका मालां, विभ्रत् धारयन्, हर शिव, अर्द्धाङ्गहर इत्यर्थात्, तथा तद्वत्, शीघ्र इत्यर्थं, पीताम्बर पीतवस्त्र, दधत् परिदधान, हरि विष्णु अर्द्धाङ्गहरिश्च, २० भू। इति भाव, तव मङ्गलं शुभं करोतु । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ज) देवतेति ।—देवताया वररूप प्रसाद, अनुग्रहः, तेन लब्धं प्राप्तं,

देवानुग्रहप्राप्तम् ।

तस्या वियोगदुःखं मोदु न शक्नोमि । तस्मादिदं फलं मम
प्राणप्रियायै अनङ्गसेनायै दास्यामि," इत्यनङ्गसेनाम् आह्वय
दत्तवान् ।

तस्या अनङ्गसेनायाः कश्चिन्मायुरिको दासः प्रियतमोऽभूत् ;
मा च विचार्य तस्मै फलं ददौ । तस्य मायुरिकस्य काचित्
दामी प्रियतमाऽऽर्मात्, तस्यै स प्रादात् ; तस्या अपि
कश्चिद्विहंगोपानकं प्रीतिः, मा तस्मै दत्तवती ; तस्याऽपि
कश्चाञ्चिद् गोमयधारिण्या प्रीतिः, सोऽपि तस्यै प्रायच्छत् ।
ततः मा गोमयधारिणी ग्रामाद्वह्निर्गोमय धृत्वा, गोमय-
भाजन शिरसि निधाय, तदुपरि तत् फल निक्षिप्य, यावद्राज-
र्वाण्यामागच्छति, तावद्राजा भर्तृहरिः राजकुमारैः सह
विचारार्थं वह्निर्गतः । त दृष्ट्वा अप्रार्थितयाऽपि तया तस्मै सानन्दं
तरुफल स्वयमर्पितम् ; राजाऽपि तदादाय सत्वर गृहमागतः ।

ततो ब्राह्मणमाचार्य्य (ज) अवादीत्,—“भो ब्राह्मण !

ततो राजा भणितं,—“तादृशं फलं दर्शयति काचित्
तत्कथं सम्भवति ?” ब्राह्मणोऽब्रवीत्,—“तत् फलं भक्षितं वा
न वा ?” राजाऽभणत्,—“न मया भक्षितम् ; मम प्राण
वक्त्रभायै अनङ्गसेनायै दत्तम्” । ब्राह्मणेनोक्तं,—“ता पृच्छतु
तत् फलं किं कृतम्” इति ।

ततो राजा तामाकार्थ्यं, ‘तत् फलं किं कृतम्’ इति शपथं
कारयित्वाऽपृच्छत् । तयोक्तं,— “मायुरिकाय दत्तम्” इति ।
ततः स आकारितः (ट) पृष्टः, ‘दास्यै दत्तम्’ इति अकथ-
यत् ; दासी गोपालकाय, गोपालकः गोमयधारिण्यै । ततो
राजा च प्रलप्य परमविषादं गत्वा इमौ श्लोकौ अपठत्,—

‘यां चिन्तयामि सतत मयि सा विरक्ता

सा चान्यसिच्छति जन स जनोऽन्यसक्तः ।

अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काञ्चिदन्या

धिक् ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥ १० ॥

भूतानि तेजसा ॥” इति (७ अध्या० ४ । ५ श्लोकौ) तस्मात् कारणात्, त
राजान्, देववत् देवमिव, पश्यन् विचारयन्, सुधी बुद्धिमान् जन, अलौक मित्या
वाक्य, न वदेत् न कथयेत् । सत्यवाक्यमेव राजसन्निधौ वक्तव्यमिति भावः । इत्त
पूर्वमुक्तम् ॥ ८ ॥

(ट) आकारितः,—आहत । [आङ्पूर्वकान् कारयते, निष्ठा] ।

परन्या अन्यासक्ति चिन्तयती राज्ञः वैराग्योदयनाह, यामिति ।—यां सतत
चिन्तयामि भावयामि, सा मयि विरक्ता अपरागवती, सा च सञ्चिन्तितेति शेष,
जनम् इच्छति कामयते, स तदिष्टो जन, अन्यथा नाप्या सक्त अनुरागवान्,
अन्या नारी, अस्मत्कृतेऽपि सदशसपि, परितुष्यति प्रीतिमनुभवति, अत
नारी, तञ्च पुरुष, मदन कामञ्च, इमाञ्च मयि सम्भाविताऽनुरागा काञ्चिदन्या,

रूपे मनोहारिणि यौवने च हृद्यैव पुंसामभिमानहृदि ।

नतभ्रुवा चेतसि चित्तजन्मा प्रभुर्यदेवेच्छति तत् करोति' ॥ ११ ॥

“अहो ! स्त्रीचित्तं केनाऽपि हर्तुं न शक्यते ॥ तथा

श्रीशाम्,—

अश्वप्लुत माधवगर्जितञ्च स्त्रीणां चरित्रं पुरुषस्य भाग्यम् ।

प्रवर्षणं चाप्रतिवर्षणञ्च देवी न जानाति कुतो मनुष्यः १ ॥ १२ ॥

गृह्णन्ति विपिने व्याधा विहङ्गं चलितस्थितम् ।

सरिपृतवती नाव न स्त्रीणां चपलां गतिम् ॥ १३ ॥

किञ्च,—

बन्ध्यापुत्रस्य राज्यश्रीः पुष्यश्रीर्गगनस्य च ।

स्याद् देवात् न तु नारीणां मनःशुद्धिर्मनागपि ॥ १४ ॥

अपि च ।—

सुखदुःखजिता ये हि जीवन्ति योगिनः सदा ।

नूनं तेऽपि हि मुह्यन्ति न स्त्रीणां चेष्टितं विदुः ॥ १५ ॥

धेपणादिना वायुवेगेन वा प्रतिभोत सञ्चलिताम् अतश्चपलगतिमिति भावः, धृतवती धारयायाम्, जलस्रोतीवेगश्चाहुन्त्येन तामवरुन्धनीत्यर्थं, परन्तु स्त्रीणां प्रमदाना, अपमनां चक्षणां, गति मनोवृत्तिमित्यर्थं, न कीऽपि धारयति वशीकर्तुं शक्नोति । स्त्रीचेतसो नियतप्रचलचपलतया, केषामपि न गृहणयोग्य तदिति भावः, तथा हि,— “लक्ष्मीः पुत्रो गमाशस कुलटेव कुतूहलात् । अन्तिकेऽपि स्थिता पशुं क्लृप्तान् न निरीक्षते ॥” इति स्मरणम् । पथ्यावक्तव्यं इत्तम् । एतदारभ्य एकीनविंशतिसूक्तपथ्यन्तमेतद्वृत्तमिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

दैववशादसम्भवीऽपि सम्भवितुमर्हति, न तु स्त्रीचेतसो नैर्ऋत्यसम्भावना, इति दर्शयति, बन्धेति ।—बन्ध्यापुत्रस्य अपुत्रासुतस्य, नितान्तमसम्भावनीयस्य इति भावः, राज्यश्रीः राजत्व, गगनस्य आकाशस्य, पुष्यश्रीः कुसुमशोभा च, असम्भाविनी सत्यपि, देवात् दैवयोगात्, कदाचिदित्याशयः, चेत् स्यात् भवेत्, तथाऽपि, नारीणां कामिनीनां, मनःशुद्धिः चित्तस्य पवित्रता, मनाक् स्वल्पाऽपि, न तु भवति । सर्वथाऽतिकलुषितचेतसो योषित इति भावः ॥ १४ ॥

द्विरागिण्योऽपि स्त्रीभिराह्वयन्ते, का कथा विषयासक्तानाम् ? इति वक्तुमाह, सुखेति ।—ये हि, योगिनः तपस्विनः, सदा सततः, सुखदुःखजिता सुखदुःखे जिते पराभूते वै, तादृशाः, [“वाह्यताग्न्यादिषु” (२२३७ पा०) इति आग्निताग्न्यादित्वात् निष्ठात्मस्य पाक्षिक परनिपातः । “सुखदुःखजित” इति पाठे—सुखदुःखीयपदाञ्जयते, किप् तुगागमश्च इति सिद्धम्] अर्थात् सुखदुःखनिर्पेक्षा जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति, तेऽपि तादृशमहापुरुषा अपि, नूनं निश्चितं, मुह्यन्ति सोऽहं प्राप्नुवन्ति, रमणीयानामङ्गसीन्दूर्य विलासादिकं दृष्टा इति ज्ञेयं, यतः तेऽपि स्त्रीणां कामिनीनां, चेष्टितम् आचरणं, न विदुः, न जानन्ति, हि निश्चये । योगिनामप्यज्ञेयं स्त्रीचरितं, का कथा सामान्यनराणामिति भावः ॥ १५ ॥

अन्यत्र.—

अमरोत्सर्गमनुप्राप्य वाञ्छन्ति पुरुषान्तरम् ।

नार्यः मर्वाः स्वभावेन वदन्तीत्यमलाशयाः ॥ १६ ॥

तथा.—

विनाऽप्लनेन मन्त्रेण तन्त्रेण विनयेन च ।

वक्ष्यन्ति नर नार्यः प्रज्ञाधनमपि क्षणात् ॥ १७ ॥

बुद्धजातिपरिभ्रष्टं निष्कष्ट दुष्टचेष्टितम् ।

अस्पृश्यं रमणप्राप्त मन्त्रे स्त्रीणां प्रिय नरम् ॥ १८ ॥

गौरवेषु प्रतिष्ठासु गुणेषु साधुमसदि ।

धना अपि विसृज्यन्ते दोषपङ्के स्वयं स्त्रियः ॥ १९ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
विश्वासयन्ति च नरान् न तु विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलवता मदैव

नार्यैः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ २० ॥

न वैराग्यात् परं भाग्यं न बोधात् परम. सखा ।

न हरेरपरस्त्राता न संसारात् यरो रिपुः” ॥ २१ ॥

इति एतानि च पद्यानि पठित्वा, परमं वैराग्यं गतः,
विक्रमार्कं राज्ये अभिषिच्य स्वयं वन जगाम ।

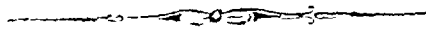
[इति भर्तृहरिवैराग्यकथा] ।

—गौरवेषु गुरुत्वेषु इत्यथ, प्रतिठासु यशस्करपदेषु, गुणेषु सृजनादिगुणिससंगेषु,
साधुससदि सज्जनसभायां, धृता स्यापिता अपि, स्त्रिय धोषित, दीपपत्रे टोषरूपे
कर्हमे, स्वय विसृज्यन्ते आत्मनैव निपतन्ति [कर्मकर्त्तरि लट्] । न तासा चित्तगुडि,
सम्भवतीति भाव ॥ १९ ॥

स्त्रीणा कपटव्यवहारप्रदर्शनपुर सर तासु वैराग्यमेव सताम् उचितम् इति वक्तु-
माह, एता इति।—नार्यै स्त्रिय, विचहेतो' धननिमित्त, हसन्ति क्षित कुर्वन्ति,
रुदन्ति क्रन्दन्ति च, नरान् पुरुषान्, विश्वासयन्ति आत्मान प्रति विश्वासिन कुर्वन्ति,
न तु तान् पुरुषान्, विश्वसन्ति प्रतियन्ति, तस्मात् कारणात्, कुलशीलवता सहजजन
सुशीलेन च, नरेण पुरुषेण, एता एवविधा रमण्य, श्मशानसुमना इव श्मशानम्य
कुसुमनिव, [“अभुमनसुसमासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च” (स्त्री० अधि० २९ सू०) इति
लिङ्गानुशासने पाणिनिवचनात् पात्तिकमेकवचनम्] सदा एव निरन्तरमेव,
वर्जनीया परित्याज्या । वसन्ततिगक वृत्तम् ॥ २० ॥

इत्थं स्त्रीचरित्रविचारणया राज्ञे ज्ञानवैराग्योदयात् तत् प्रशंसति, नेति।—
वैराग्यात् विषयवित्थणायाः, पर श्रेष्ठ, भाग्यम् अदृष्ट, नास्ति, बोधात् ज्ञानात्, अन्य
ज्ञान वर्जयित्वा इत्यर्थं, परम श्रेष्ठ, सखा मित्र, नास्ति, हरे श्रीविष्णो, अपर
अन्य, भिन्न इत्यर्थं, वाता रचक, नास्ति, संसारात् वामनाया, परिव्रजनासक्ते
रित्यर्थं, पर अधिक, रिपु शत्रुय, नास्ति । [अत सर्व्वत “अन्यारात्” (२।३।२६
सू०) इति भेदकपरशब्दयोगी पञ्चमी] । पथ्यावक वृत्तम् ॥ २१ ॥

अथ विक्रमादित्यस्य सिंहासनप्राप्तिकथा ।

ततः राजा विक्रमादित्यः देव-ब्राह्मणाऽनाथ-दीनार्त्त-कुल-
पट्टादीना मनोरथान् पूरयन् प्रजाः सम्यगपालयत् ।
परिचारकादीना मन्त्रीपसुत्यादयन् मन्त्रि-सामन्तादीना वचन-
परिपालनेन च मनोऽहरत् । एवं सकलानुरञ्जनेन राजा
राज्यं करोति स्म ।

ततः एकदा कश्चिद्दिगम्बरः (ठ) राजसमीपमागत्य,—

“नीलया मण्डनीस्रात्य भुजङ्गान् धारयन् हरः ।

देवार्देवी वराहश्च तुभ्यमभ्यधिका श्रियम्” ॥ २२ ॥

इति आशावाटपृथ्वीक राज्ञा हस्ते पाल्य दत्त्वा अव्रवात्,—“भो
राजन् ! अहं क्षणचतुर्दश्या महाशमशानि अघोरमन्त्रेण
हवन (ए) कारिष्यामि . तत्र त्वया उत्तरमाधकंन (ठ)

भवितव्यम्”, राज्ञा च प्रतिज्ञातम् । तस्य तेन प्रसङ्गेन राज्ञो वेतालः प्रसन्नो जातः, अष्टौ महासिद्धयश्च (ण) प्राप्ताः । भूतले विक्रमस्य सादृश्यं न कोऽपि वभार । त्रिभुवने अस्य कीर्ति-
रनर्गला (त) गङ्गेव प्रवहति स्म ।

अत्रान्तरे सुरलोके देवेन्द्रो विश्वामित्र-तपःशुद्धितः रश्मामुर्वशौञ्च आह्वय अवादीत्,—“भवत्योर्मध्ये नृत्ये गीते या चातिप्रवीणा, सा विश्वामित्र-तपोभङ्ग-करणाय तत् तपोवनं गच्छतु, या विश्वामित्र-तपोविनाशिनौ, तस्यै पारितोषिकम् अहं दास्यामि” । इत्येतद् वचः श्रुत्वा रश्मया भणितम्,—
“अहं नृत्ये प्रवीणा” । उर्व्वश्या भणित,—“देव । यथा-
शास्त्रदृष्टं नृत्य जानामि” इति । तयोर्विवादे जाते, निर्णयार्थं देवसभा समाहृता आसीत् । प्रथमं रश्मानृत्यमभवत्, द्वितीय-
दिवसे उर्व्वश्या नृत्यमभूत् । ततः सर्वोऽपि देवगण उभयोर्नृत्य
दृष्ट्वा सन्तोषमगमत् । ‘इयमत्यन्त नृत्ये कुशला’ इति न
काञ्चित् निर्णय चकार । तांस्सन्नवसरे नारदेनोक्त,—“भो
देवराज । भूतले विक्रमादित्योऽस्ति, स सकलकलाऽभिन्नः,
विशेषतः सङ्गीतनृत्यविद्याविचक्षणः । स एवैतयोर्विवादनर्णय
करिष्यति” इति ।

ततो महेन्द्रेण विक्रमादित्याह्वानार्थम् उज्जयिनीं प्रति
मातलि. (थ) प्रेषितः । ततो विक्रमस्त्रेणाहृतोपस्थितः, नम-
स्कृत्य सम्मानपूर्व्वकमुपवेशितः । तदनन्तर पुनरापि नृत्यावसरो

(ण) महासिद्धयः,—महत्त्व. श्रेष्ठतया, सिद्धय अणिमादय इत्यर्थे, तथा
। ता महीधरेण मन्त्रमहीदधेरष्टमतरङ्गे ११२ श्लोके,—“अणिमा महिमा चाऽपि
धिमा गरिमेगिता । वशिता चाऽथ प्राकाम्य प्राप्तिरित्यष्टसिद्धयः ॥” इति ।

(त) अनर्गला—निरावाधा ।

(थ) मातलि,—इन्द्रसारथिः ।

भगिनः (द) । प्रथमं रक्षा रङ्गे स्थिता नृत्यमकरोत् । द्वितीयं
 दिवसे उर्व्वगी रङ्गमधिष्ठिता यथाशान्त्रं नृत्यमवापीत् । ततः
 विक्रमादित्येन उर्व्वगी प्रशमिता । जयोऽपि दत्तः । इन्द्रेण
 भगिनः,—“अथमर्थं जगो दत्तः ?” विक्रमेण भगिनः,—“देव ।
 नृत्यं प्रथममङ्गसौष्टवं प्रधानम् । तथाचीकृतं नृत्यशास्त्रे,—

अनञ्जनीच चरताम् अङ्गानां चन्पादता ।
 याटिकृर्षरर्णीर्षाक्षि कर्णाणां समरूपता ॥ २३ ॥

रस्या प्रथितविश्रान्तिररमथ समुन्नतिः ।
 अस्यामागर्हितः पाद सौष्टवं नृत्यवृद्धिनाम् ॥ २४ ॥

अन्यत्र,—नर्चक्या रङ्गाचिताऽवस्थानविशेषः (ध)
 प्रकाशनाय । उक्तशावस्थानविशेषो नृत्यशास्त्रे,—

चतुरश्रत्वसहितौ समपादौ लताकरौ ।

प्रारम्भे सर्व्वनृत्यानामेतत् सामान्यमुच्यते ।

यथा ह्यन्यैर्नैव दृश्यं तथा ह्यस्या वपुर्भवेत् ॥ २५ ॥

दीर्घाच्चं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

सक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

नृत्यारम्भे रङ्गे अवस्थानप्रकारमाह, चतुरिति ।—चतुरश्रत्वसहितौ चतस्र
अश्रयोऽय इति चतुरस्र तस्य भाव तैर्न सहितौ, नाट्यशास्त्रीकहस्तसन्निवेशविशेषयुक्तौ
इत्यर्थं, [तथा च चतुरश्रलक्षण भरतीक यथा नाट्यशास्त्रे,—“वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्यौ तु
प्रास्यस्यौ खटकामुख्यौ । समानकूर्परांसीं तु चतुरश्रौ प्रकीर्त्तितौ ॥” इति
(८म अध्याये १६३ श्लोक) । “सुप्रातसुश्रु” (५।४।१२० पा०) इत्यादि सूत्रेण अजल-
निपातनात् तालम्यमध्योऽय साधु, दन्त्यमध्यत्वे चतुरस्रिरित्येव स्यात्, तालम्यमध्यस्यैव
निपातनस्येष्टत्वात्] समौ च पादौ चरणी, [समपादलक्षण यथा नाट्यशास्त्रे भरत,—
“स्वभावरचितौ भूमौ समस्थानय धी भवेत् । समपाद सविज्ञेय स्वभावाभिनया
त्रय” ॥” (८म अध्याये २३७ श्लोकस्य पार्श्वे, २३८ श्लोकस्य पूर्वार्द्धे) इति]
लताकरौ—नृत्यशास्त्रीकतिर्य्यक्प्रसारितहस्तौ, [तथा च भरतेनीक नाट्यशास्त्रे
तल्लक्षण यथा,—“तिर्य्यक्प्रसारितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च । लतास्यौ च करौ
जोगौ नृत्याभिनयन प्रति ॥” (८म अध्याये १७५ श्लोक) इति] सर्व्वनृत्यानां प्रारम्भे
एतत् सामान्य साधारणम् उच्यते कथ्यते, नृत्यवेदिभिरिति शेष । (तथा चोक्त
सामान्यलक्षण वसन्तराज्ञीये,—“अङ्गस्य चतुरश्रत्व समपादौ लताकरौ । प्रारम्भे
सर्व्वनृत्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥” इति) । यथा हि अस्या नर्त्तका, वपु शरीरम्,
अन्यैर्नैव दृश्य दर्शनीय भवति, तथा तादृश हि, भवेत् ॥ २५ ॥

नृत्यकाले अङ्गस्थापनप्रकार दर्शयति, दीर्घाच्चमिति ।—वदनम् आनन, दीर्घाच्चं
दीर्घे प्रायते, अक्षिणी स्त्रीचने यस्य तत्तथोक्त, विशालनयनमित्यर्थं, [“वक्षुत्रीर्द्धं
सकृत्क्ष्यत्सो स्वाङ्गात् षच्” (५।४।११३ पा०) इति षच्] शरदिन्दुकान्ति शरदिन्दी

कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्, शरच्चन्द्रसदृश प्रसन्नमित्यर्थे, बाहू भुजौ
सथी स्तम्भयो, नतौ नसितौ, उर. वक्ष स्थलं, यद्यपि वृहदिति शेष, तथा
निविडोन्नतस्तन निविडौ घनी, उन्नतौ तुङ्गा, स्तनौ यत् तथाभूत सत् सक्षिप्त सदुचित
मिष, तुङ्गपीनस्तनत्वात् स्तनयोर्वकाशमावमेव अस्ति, शेष किमपि नास्त्वैव इत्यर्थं
उन्नतस्तनाभ्या वृहतीऽपि अस्वीभावकरणान् तथाभूतमिति भावः, पार्श्वे उर पार्श्वे

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरात्लाङ्गुली
 उन्दी नत्तयितुर्यथैव मनसः श्लिष्टं तथा स्त्रं वपुः ॥ २६ ॥

नृत्यावस्त्रानविज्ञेय. स्मरणीयः,—

वाम मन्विस्त्रामितवलय न्यस्य हस्तं नितम्बे
 एत्वा श्यामाविटपमदृशं सस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

पादाङ्गुष्ठाऽऽलुनितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं

नृत्याद् वामा स्थगयतितरा कान्तिभृत् पादयुग्मम् ॥२७॥

किं बहुनीक्तेन ?—

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यग्रथः

पादन्यासो लयमनुगतस्त्वन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विप्रयाद्रागबन्धः स एव ॥ २८ ॥

एवं नृत्यशास्त्रीकलक्षणयुक्ता नर्तकी प्रशंसिता मयोर्वशी” ।

नृत्यकाले भावविशेषमाह, अङ्गैरिति ।—अन्तर्निहितवचनैः अन्तःस्थान्तरे निहित
स्थापित, वचन पद, येषु तै, अन्तर्निहितवाक्ये, वचनमन्तरेणाऽपि विक्षेपविशेषेण
तथाविधारेव इत्यर्थं, अङ्गं शिरोहस्तादिनाद्यशास्त्रीकपङ्क्तिभिरवयवै, सम्यक् स्पष्टम्,
अथ गीतार्थं, सूचित प्रकटित, नाद्यशास्त्रीकवयोदशविधशिर कम्पनादिव्यापाराणा
मभ्यासपाठवदानुमापित इत्यर्थ, (“मुखेनालपयेद्गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत्” इत्याद्युक्ते)
भवतीति शेष, तथा च पादन्यास चरणनिक्षेप, लय नृत्यगीतवाद्यानामेकतानता-
रूपसाम्यम्, (“तालान्तरालवर्ची य कालोऽसौ लय ईरित” इत्युक्ते) अनुगत
प्राप्त, अभ्यासपटुतया लयातिक्रमेण न पुन पादक्षेप इति भाव, रसेषु शृङ्गारादिषु,
अभिनयगतरसेषु वा, तन्मयत्वं तदाविर्भावव्यञ्जनाय तत्स्वरूपत्वम्, शृङ्गाररसात्मक-
नृत्ये शृङ्गारस्वरूपता, हास्यरसात्मकादिनृत्ये च हास्यादिरसस्वरूपता इत्याशयः ।
शाखा आङ्गिकनृत्यविशेष एव योनि कारण यस्य स, आङ्गिकनृत्यजनित इत्यर्थ,
(तथा चोक्त भरतेन नाद्यशास्त्रे,—“विविधस्ताङ्गिको ज्ञेय शारीरो मुखजस्तथा ।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गीपाङ्गसयुत ॥ शिरोहस्तकटीवच पार्श्वपादसमन्वित ।
अङ्गप्रत्यङ्गसयुक्त पङ्क्ति नाद्यसङ्ग्रह ॥ तस्य शिरोहस्तोर पार्श्वकटीचरणानि
पङ्क्तानि । नेत्रभ्रूनासाऽधरकपोलचिवुकान्युपाङ्गानि ॥ अस्य शाखा च नृत्यञ्च
तथैवाङ्गुर एव च । वस्तून्भिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ आङ्गिकन्तु
भवेच्छाखा—” इति ८ अध्या० ११श श्लोकत १५श श्लोकस्यैकपादान्तम्) “शाखा तु
नृत्यहस्तानां या मादा चितवनर्तने” इति वा, अथवा,—शाखा अङ्गुलय, ताभ्य
उ२१ यस्य स शाखायोनि, (“पञ्चशाख शय पाणि” इत्यमर) अभिनय
भयोग, प्रसारणाऽऽकुञ्चनादिविस्तारादिरित्यर्थ, यद्युक्त,—“प्रयोगो यस्तु नाद्यादिर्भवे
दभिनयो हि स” इति, मृदु सुकुमार, तद्विकल्पानुवृत्तौ तस्य अभिनयस्य विकल्पो
भेदस्तस्य अनुवृत्ति अनुसृति तस्या, यद्वा,—तस्य अभिनयनायकाद, विकल्पानां
नाद्यशास्त्रीकाङ्गहारादिविकल्पादीना, [यदुक्त नाद्यशास्त्रे भरतेन,—“करशोरेह

ततो महेन्द्र मन्तुष्टः मन्, विक्रमाकीं वस्त्रादिना सम्भाव्य
महाध्वं वररत्नखचित (न) सिंहासनं तस्मै ददौ । तत्सिंहासने
खदिता द्वात्रिंशत् पुत्तलिका सन्ति । तासां शिरसि षट् ढच्चा
तत् सिंहासनमध्यामितव्यम् (प) । तदतिमनोहरं सिंहासन-
मिन्द्राद्गाढं गृहीत्वा, विक्रमाकीं निजां पुरीमगमत् ।
तदनन्तरं शुभं मुहूर्तं शुभे लग्ने सिंहासनमधिष्ठाय राज्यं
करोति स्म ।

[इति सिंहासनप्रादिक्रमः] ।

अथ विक्रमादित्यमहाप्रयाणम् ।

प्राताः राज्ञा जनैश्च प्रतिदिनं दृष्टाः भवन्ति ? एतेषां फलं
 भूकम्पः कस्य अनिष्टं कथयन्ति ?" तैरुक्तं,—“देव । अयं
 भूकम्पः सन्ध्याकाले जातः ; अतः राज्ञोऽनिष्टं सूचयति ।
 तथा च नारदोद्ये,—
 अनिष्टदः क्षितीशानां भूकम्पः सन्ध्योर्द्वयोः ।

राज्ञां विनाशपिशुनो धूमकेतुरुदाहृतः ।
 दिग्दाहः पीतवर्णश्चेत् क्षितीशाना भयप्रदः” ॥ २६ ॥

इति देवज्ञवचनं श्रुत्वा, राजा तु पुनरब्रवीत्,—“भो
 देवज्ञ ! मया तपसा सन्तोषित ईश्वर । प्राह,—‘भो राजन् ।
 प्रसन्नोऽस्मि, पर्यायेण (फ) अमरत्व याचस्व’ इति । तदा
 मया भणित—‘भो देव । सार्धवर्षद्वयकन्याया पुत्रो यदि
 भविष्यति, तस्मात् मम मरणमस्तु, नान्येन’ । ईश्वरेण ‘तथा-
 ऽस्तु’ इति भणितम् । तर्हि तादृशं बुतो जनयिष्यति ?” देवज्ञै-
 रुक्तं,—‘देव । देवो सृष्टिरचिन्त्या, तादृशः कस्मिन्नपि देशे
 उत्पन्नो भविष्यति ; तथा च द्रव्यसि” ।

ततो राजा वेतालमाह्वयैतत् सर्वं तस्मै निवेद्याऽब्रवीत्,—
 “भो यत्त । त्वं सर्वत्र पृथ्वीमध्ये परिभ्रमन्नेवविधः कस्मिन् देशे
 कस्मिन् नगरे समुत्पन्न इति निश्चित्य स्थानं ज्ञात्वा, भट्टिति
 समागच्छ” । ततो वेतालो महाप्रसाद इति वीटिका(ब) गृहीत्वा,

सायन्तनभूकम्पस्य राजानिष्टसूचकत्वे प्रमाणमाह, अनिष्टद इति ।—द्वयो
 सन्ध्यो प्रातः साय सन्ध्यो जात भूकम्प, क्षितीशाना राज्ञाम्, अनिष्टद अनिष्ट
 शरी भवति, धूमकेतु राज्ञां विनाशपिशुन विनाशसूचक, भवति । (अनुष्ठपि
 वि १ मगान्ते यथा,—“गृतूषामनिश विनाशपिशुन क्रुद्धस्य चैव प्रति । व्यो
 भुक्कु टच्छलेन वदने केतुशकारास्यदम् ॥” इति) दिग्दाह चैत् यदि, पीतवर्ण
 तदा, क्षितीशाना भयप्रद राज्ञा भयजनक भवति ॥ २६ ॥
 (फ) पर्यायेण—प्रकारेण, प्रकारान्तरेण इत्यर्थः ।
 (ब) महाप्रसाद,—महाऽनुग्रहरूप, इति—अस्मात् कारणात्, वी

कुम्भदीपादिद्वीपानालोक्य जम्बूद्वीपं प्रत्यागत्य, प्रतिष्ठाननगरं प्रविश्य कुम्भकारगेहे कञ्चिन्म्राणवक (भ) काञ्चन कन्यका प्रीडमाना दृष्ट्वा अपृच्छत्,—“अहो । युवां परस्परं किं प्रभवतम् ?” (म) तदा कन्ययोक्तम्,—“अयं मम पुत्रः” । वेतालै-
नीनां,—“तय पिता कः ?” तदा कोऽपि ब्राह्मणो दर्शितः । ततो वेतालः ब्राह्मणमपृच्छत्,—“केयम् ?” इति । ब्राह्मणे-
नीनां,—“इयं मम कन्या, अस्याः पुत्रीऽयम्” । तच्छ्रुत्वा विस्मयं गतो वेतालः पुनर्ब्राह्मणमब्रवीत्,—“भो ब्राह्मण ! कथ-
सतम् ?” ब्राह्मणेनीनां,—“देवानां चरितमगोचरम् (य) :
अस्या शेषनारिन्द्रः सङ्गममकरोत्, तस्मादस्यां जातः पुत्रीऽयं
शान्तिवाहनः” इति ।

तच्छ्रुत्वा वेतालः सत्वरम् उज्जयिनीम् प्रागत्य, राज्ञ
विक्रमादित्याय सर्व्वसपि हृत्तान्तमवथयत् । राजा तस्मै पारि-
तापिकं दृष्ट्वा क्रुद्धसादाय प्रतिष्ठाननगरं गतः . यावत् स्वप्नेन
शान्तिवाहनं जन्तुं प्रसूतं, तावत् तेन दण्डेन ताडितं प्रतिष्ठान-
नगरादुज्जयिन्या पतितं. वेदनामसहमानः शरीरं विमसर्ज्ज ।

[इति विक्रमादित्यसहाप्रयाणम्] ।

अथ सिंहासननिक्षेपणम् ।

अथ तस्य राज्ञः सर्वाः स्त्रियोऽग्निप्रवेशं कर्तुं प्रवृत्ताः । तदा मन्त्रिभिविचारित,—“राजा अयमपुत्रः, किं कर्तव्यम् ?”

भट्टिना (र) उक्तं,—“विचार्यताम् ; आसां स्त्रीणां मध्ये काचिद् यदि गर्भिणी भवेत् ?” ततो विचार्यमाणे, एका मत्त-
मासगर्भिणी निश्चिता समभवत् । तदा सर्वैर्मन्त्रिभिर्मिलित्वा
गर्भाऽभिषेकः कारितः (ल) ; मन्त्रिणस्तु स्वयं राज्यं पालयितुं
प्रवृत्ताः । तदिन्द्रदत्तं सिंहासनं तथैव शून्यमामीत् ।

एकदा सभामध्ये अशरौरिणी वाक् (व) आसीत्,—“भो
मन्त्रिणः । यः स्वयं राज्यं पालयितुमेतस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुञ्च
योग्यः, तादृशो राजा नास्ति, तर्हि सुद्वेते निक्षिप्यतामिदं
सिंहासनम्” । तच्छ्रुत्वा सर्वैर्मन्त्रिभिरतिपवित्रक्षेत्रे तत्
सिंहासनं निक्षिप्तम् । निक्षेपानन्तरं बहूनि वर्षशतानि गतानि ।

[इति सिंहासननिक्षेपणम्] ।

अथ भोजराजस्य सिंहासनोद्धारकथा ।

अथ काले भोजराजः राज्यं प्राप । तस्मिन् राज्ये कुर्वन्ति,
एकदा कश्चिद् ब्राह्मणो यत्र सिंहासनं निक्षिप्तं, तत् क्षेत्रं कृत्वा

(र) भट्टिना—तदाख्यप्रधानमन्त्रिणा ।

(ल) गर्भेति ।—गर्भस्य—भूषणस्य, अन्तरम्यशिशोरित्यर्थं, अभिषेकः,—
“सुराक्षामभिषिञ्चन्तु” इत्यादिमन्त्रेण अधिकारप्राप्तार्थं शान्त्यथश्च अनेकतीर्थावृत्ते-
र्जलैर्विविधैरोषधिभिश्च सेवनं कृतं, गर्भमुद्दिश्य मन्त्रिणोमेव स्थापयामासुरिति भावः ।

(व) अशरौरिणी वाक्—दैववाणी ।

गृहीत्वा मञ्चकाधः खानयितुं प्रारम्भमकार्षीत् । पुरुषप्रमाणे
 गर्त्ते जाते, शिलैका सुमनोहरा अवलोकिता । तदधः चन्द्र-
 कान्तशिलाविनिर्मितं, नानारत्नखचितं, द्वात्रिंशत्पुत्तलिकाभि-
 र्युक्तम्, अतिरमणीयं दिव्यमेकं सिंहासनमपश्यत् । तस्मिन्हा-
 सनं दृष्ट्वा भोजराजः परमानन्दलहरीपरिपूर्णहृदयो (ख) भूत्वा,
 सिंहासनं ग्रामं प्रति नेतुं यावदुच्चारयति, तावदधिकं गुरु
 भवति, नोच्चलति च । ततो मन्त्रिणमवदत्,—“भो मन्त्रिन् ।
 किमर्थमेतत् सिंहासनं नोच्चलति ?” मन्त्रिणोक्त,—“राजन् ।
 एतत् सिंहासनं दिव्यमपूर्वञ्च, बलिहोमपूजादिकं विना
 नोच्चलिष्यति, तव साध्यञ्च न भविष्यति” इति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा राजा ब्राह्मणान् आह्वय, तैः सर्वमपि
 विधानं कारितवान् । ततस्तत् सिंहासनं लघु भूत्वा स्वय-
 मेवोच्चलति स्म ।

[इति भोजराजस्य सिंहासनोद्धारकथा ।]

अथ भानुमतीकथाऽवतरणिका ।

तत् दृष्ट्वा राजा मन्त्रिणमुवाच,—“भो मन्त्रिन् । एतत्
 सिंहासनं प्रथमं ममासाध्यमभवत्, परन्तु इदानीं तव बुद्धि-
 प्रभावेण मम हस्तगतमासीत् । अहो ॥ बुद्धिमता ससर्गो
 लाभाय सुखाय च भवति” । ततो मन्त्रिणा भणित,—“भो
 राजन् । श्रूयता, यः स्वयं बुद्धिमान् न भवति, अन्येषामपि बुद्धि

(ख) परमेत्यादि ।—परमानन्दानाम् अथानन्दानां, लहरीयां तरङ्गेण, परिपूर्णं
 हृदयं यस्य स ।

न शृणोति, स सर्व्वथा नाशं प्राप्नोति । त्वं तथाविधो न भवसि ;
वुद्धिमानपि आप्तवचनं (ग) शृणोषि, अतस्तव सकल-
कार्य्येषु अन्तरायो नास्ति” । राजा अब्रवीत्,—“योऽनर्थ-
कार्य्यं निवारयति, आगाम्यर्थं साधयति च, स एव मन्त्री ।
तथा चोक्तम्,—

स्थितस्य कार्य्यस्य समुद्भवार्थम्
आगामिनोऽर्थस्य च सम्भवार्थम् ।

अनर्थकार्य्यं प्रतिघातनार्थं

यो मन्यतेऽसौ परमो हि मन्त्री” ॥ ३३ ॥

मन्त्रिणोक्तं,—“भो राजन् ! मन्त्रिणा स्वामिहितकार्य्यं
कर्त्तव्यम् , तदुक्तम्,—

मन्त्रः कार्य्यानुगो येषां कार्य्यं स्वामिहितानुगम् ।

त एव मन्त्रिणो राज्ञां न तु ये गल्लपुङ्गवाः ॥ ३४ ॥

अन्यच्च—

यन्मन्त्रिणा विना राज्यं गृहं धान्यादिक विना ।

सौभाग्य यौवनमृते विना ज्ञान विरागता ॥ ३५ ॥

दुर्जनानां शान्तिः, पाषण्डिना मतिः, वैश्यानां प्रीतिः,
खलानां मैत्री, पराधीनस्य स्थातव्य, निर्धनस्य रोषः,
सेवकस्य कोपः, स्वामिनः स्नेहः, कृपणस्य गृह, व्यभि-
चारिण्याः पुरुषभक्तिः, तस्कराणां युक्तिः, मूर्खाणां सम्मतिः,
इत्येतत् सर्वं कार्यं निष्फलं ज्ञातव्यम् । अन्यच्च,—राज्ञा
महता सेवा कर्तव्या, आप्तानां वचः श्रोतव्य, देवब्राह्मणाः
प्रतिपालनीयाः, न्यायमार्गेण वर्तितव्यम् । भो राजन्!
राजलक्षणोक्ता गुणाः सर्वे त्वयि विद्यन्ते, त्वं सकलराज-
राजोत्तमः ।

मन्त्रिणाऽपि एवंविधगुणगरिष्ठेन भवितव्य,—यः कुल-
क्रियाज्ञः, कामन्दक-चाणक्य-पञ्चतन्त्रादिसकलशास्त्रकलाऽभि-
ज्ञश्च । गुणास्तु—स्वामिकार्यार्थम् उद्यमः, पापाद्भय, प्रजानां
सङ्गोपन, (घ) परिचारकाणां सयोजन, राज्ञः चित्तवृत्त्यनुसरण,

अनुगच्छति तादृश, प्रभुहितानुसारीत्यथ, भवति इति शेष, त एव तादृशा एव, राज्ञां
वृषतीना, मन्त्रिण मन्त्रिपदवाचा, ये तु ये हि मन्त्रिण, गल्लपुद्गला लाचा
पुत्तलिका इव, अर्थात् लाचापुत्तलिकावत् केवल सभाश्रीभावईका, ते मन्त्रिशब्द
वाचा न भवन्तीति शेष, “स किंसखा साधु न शान्तिं योऽर्धपम्” इत्यादिवदिति
भाव । पय्यावक्तव्यम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रिण विना राज्यरक्षणं दुष्करम् इति वक्तुमाह, यदिति ।—मन्त्रिणा सचिवेन,
विना विरहित, राज्य, धान्यादिक खाद्यगत्यादिक, विना विरहित, गृह
गृहाश्रम, यौवन तारुण्यम्, मृते विना, सौभाग्य सुभगल, भोग्यसमागम इत्यथ,
ज्ञान तत्त्वज्ञान, विना मृते, विरागता वैराग्यम् “एतत्सर्वं निष्फलं ज्ञातव्यम्” इति
पश्चादुक्तगद्याशेनान्वय ॥ ३५ ॥

(घ) सङ्गोपन—रक्षा ।

समयोचितपरिज्ञानञ्च । अपायकार्य्यात् (ड) राजा निवारणीयः । एवंविधगुणयुक्तो मन्त्रिपदयोग्यो भवति । यथा नन्दराजमन्त्रिणा बहुश्रुतेन राज्ञो ब्रह्महत्या निवारिता” ।

भोजराजिनोक्त,—“कथमेतत् ?” मन्त्री वदति,—“भो राजन् । श्रूयता कथयामि,—

[इति भानुमतीकथाऽवतरणिका] ।

अथ भानुमतीकथा ।

“विशालाया नगर्यां नन्दो नाम राजा महाशौर्यसम्पन्नोऽभूत् । निजभुजबलेन सर्वान् प्रत्यर्थिनृपतीन् (च) पादपशापजौविनो (छ) विधाय एकच्छूत्रेण राज्यं करोति स्म । तस्य राज्ञः जयपालो नाम पुत्रः, षड्विधदण्डाऽऽयुधसाधनाभिज्ञो (ज) मन्त्री बहुश्रुतो नाम, भार्या च भानुमती नाम

आसीत् । सा राज्ञोऽतिप्रिया, भूपतिः सर्वदा तस्याम्
अनुरक्तः सुरतसुखम् (भ्र) अनुभवन् तिष्ठति स्म । यदा
सिंहासने उपविशति, तदा अर्द्धाङ्गे (ज) भानुमतीमुपवेशयति,
क्षणमपि तस्या वियोगं न सहते ।

एकदा मन्त्रिणा मनसि विचारितम्, “अयं राजा निलेज्जी
भूत्वा, सभामध्ये सिंहासने स्त्रियमुपवेशयति, सर्वोऽपि जनस्ता
पश्यति, महदनुचितमेतत् ; यः कामी, स उचितानुचितं न
जानाति । तथा हि,—

किमु कुवलयनेत्राः सन्ति नो नाकनार्थ-

स्त्रिदशपतिरहल्या तापसीं यत् सिधेवे ? ।

हृदयदणकुटीरे दह्यमाने स्मरेण

उचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि ? ॥ ३६ ॥

यः स्त्रीणां कटाक्षवाणैर्यावन्न भिद्यते, तावदेव स प्रतिष्ठा
धैर्यञ्च वहति । तथा चोक्तम्,—

(भ्र) सुरतसुख—रतिसुखम् ।

(ज) अर्द्धाङ्गे—अर्द्धं समप्रविभागं अङ्गस्य [“अर्द्धं नपुंसकम्” (२।२।२ पा०)
इति सामानाधिकरण्ये तत्पुरुष] शरारस्य आसनस्य वा अर्द्धाङ्ग इत्यर्थः ।

कामात्तानां सदसद्विवेकाभावत्वं दर्शयितुं दृष्टान्तशोकमाह, किमु इति ।—
कुवलयनेत्रा पद्मलीचना, नाकनार्थं स्वर्गोयन्त्रिय, अप्सरस इत्यर्थ, नो सन्ति न
विद्यन्ते किमु ? किन्तु सन्त्येव, तथापि त्रिदशपति देवराज इन्द्र, तापसीं
सुनिपर्वीम्, अहल्यां सिधेवे कामयामास, इति यत्, तत्र हेतुः,—हृदयदणकुटीरे
दह्यमाने स्मरेण कामेन, दह्यमाने सन्त्यमाने, सति, पण्डित अभिज्ञोऽपि,
कं का जन, उचितं योग्यम्, अनुचितम् अयोग्यं वा, वेत्ति विचारयति ? न
काऽपान्यथ । त्रिभुवनपतिरिन्द्रोऽपि कामेन विमोहितः, का कथा मनुष्याणामिति
भावः । नालिना वनम्, तत्र नद्यं यथा,—“नद्युगमद्यं सकारो यो गणोऽथो यकारो,
यत्तुगिन्द्रविरामा नालिना चित्तानां” इति ॥ ३६ ॥

तावद्धत्ते प्रतिष्ठां प्रशमयति मनश्चापलं तावदेव
 तावत् सिद्धान्तसूत्रं स्फुरति-हृदि परं विश्वलोकैकदीपम् ।
 चीराब्धे पारवेलावलयविलसितैर्मानिनीनां कटाक्षैः
 यावन्नो हन्यमानं कलयति हृदयं दीर्घलोलायताक्षैः ॥ ३७ ॥
 अहो । मदनस्य माहात्म्यं कालज्ञमपि विकलयति ॥ (ट)
 उक्तञ्च,—

विकलयति कालाकुशलं हसति शुचिं पतितञ्च विशोधयति ।
 अधौरयति वै धीर क्षणेन मकरध्वजो देवः ॥ ३८ ॥

स्त्रैणाना धैर्यपतिष्ठादिकमपि नश्यति इति स्तोत्रि द्रष्टव्यसु प्राचीनोक्तिमाह,
 तावदिति ।—चीराब्धे चीरसागरस्य, [एतेनातिशुभल व्यज्यते] पारवेलावलय
 पारवेलाया पारस्थितोपकूलस्य यद् वलय गोल, तस्य विलसितमिव प्रस्फुरणमिव

तथा च,—

श्रुतं सत्यं तपः शीलं विज्ञानं तत्त्वमुत्तमम् ।

इन्धनीकुरुते मूढः प्रविश्य वनितानले ॥ ३९ ॥

इतिवृत्तं बलस्यान्तं खकुलस्यापि लाञ्छनम् ।

मरणञ्च समीपस्थं कामी लोको न पश्यति” ॥ ४० ॥

इति सच्चिन्त्य एकदावसरं प्राप्य राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् । किञ्चित् विज्ञाप्यमस्ति” । राज्ञोक्तं,—“किं तद् ब्रूहि” । मन्त्रिणोक्तं,—“यदेतद् भानुमती सभामध्ये अर्द्धासने उपविशति, तन्महदनुचितं भवति, “असूर्य्यम्पश्या राजदारा.” (ठ)

धैर्यशालिनमपि जनम्, अधीरयति अधीरं करोति । वै पादपूरणे । कामप्रभावात् सर्वमेव नश्यतीति भावः । आर्या वृत्तम् । एतस्या लक्षणादिकम् अस्मत्कृतायां कन्दोमञ्जरीयां अभिनवव्याख्यायां सविस्तरम् अवलोकनीयम् ॥ ३८ ॥

स्त्रैणानां श्रुतादिकं सर्वमेव समूलं विनश्यतीति दर्शयति, श्रुतमिति ।— मूढो मोहान्धः, [एतेन वङ्गप्रवेशसम्भावना मूच्यते] जनः, वनितानले नारीरूपे वङ्गी, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, समासज्य इत्यर्थः, श्रुतं शास्त्रज्ञानं, सत्यं सत्यपरायणत्वं, तपः तपस्यां, शीलं सुशीलतां, विज्ञानं शिल्पादिज्ञानम्, उत्तमं तत्त्वञ्च उत्कृष्टं तत्त्वज्ञानञ्च, इन्धनीकुरुते तन्निर्गमौ काष्ठवत् भस्मीकरोतीत्यर्थः । अनलार्पितकाष्ठं यथा दृष्टनाद् भस्मीभूय नाममात्रमपि नाऽवतिष्ठति, तथा कामिनीसमासक्तायां शास्त्रज्ञानादिकं समूलमेव दूरीभवतीति भावः ॥ ३९ ॥

कामवश्या विवेकवञ्जिता भवन्ति इत्याशयेनाह, इतिवृत्तमिति ।—कामी कामपरायणः, लोकं जनं, इतिवृत्तं पूर्वतनकीर्तिकथा, बलस्यान्तं बलनाशः, खकुलस्य निजपश्यत्यर्थः, लाञ्छनं कलङ्कः, समीपस्थं निकटागतं, मरणं मृत्युञ्चापि, न पश्यति न पथ्यालोचयति । कामतत्ता हि परदाराऽभिगमने स्वप्रतिष्ठावशयैरेव बलहानि-मरणादिदायं ज्ञानतोऽपि सततमेव अविचारितं तदासक्ता भवन्तीति भावः ॥ ४० ॥

(ठ) असूर्य्येति ।—असूर्य्यमपि न पश्यन्त्यात् असूर्य्यम्पश्या, [असूर्य्यललाटयोर्दंशितयोः] (३।२।३६ पा०) इति खचिप्रत्यये अकृद्विपदजन्तस्य सुम्” (६।३।६७ पा०) इति सुनागमः] अत्यन्तगता इत्यर्थः । राजदारा,—दारयन्ति माह्वेहेमिति दारा, पशुघातभेदकरत्वात् दारयति प्रसिद्धिः । राज्ञः, दारा, राजदाराः ।

इति शास्त्रकारवचनम् । अत्र नानाविधो जनः समागत्य
ता पश्यति” । राज्ञोक्तं,—“सर्व्वमपि जानामि, किं करोमि ?
मम महती प्रीतिः अस्याम् ; इमा विहाय क्षणमपि स्थातुं न
शक्नोमि” । मन्त्रिणोक्तं,—“तर्ह्येवं क्रियताम्” । राज्ञोक्तं,—
“किं तन्निरूपयताम्” । तेनोक्तं,—“चित्रकारमाह्वय तेन पट-
स्योपरि भानुमत्या रूपं लेखयित्वा, पुरःस्थिते भित्तिप्रदेशे
सङ्ख्य (ड) तस्याः स्वरूपं द्रष्टव्यम्” । तद्वचनं राज्ञः चित्ते
लम्बम् ।

ततो राजा चित्रकारमाह्वयोक्तवान्,—“भोः चित्रकार ।
भानुमत्या रूपं चित्रे लेखनीयम्” । चित्रकारेणोक्तं,—“भो
देव । तस्या अहं रूपं प्रथमं प्रत्यक्षं विलोक्य, पश्चाद् यथाऽवयव
विलिखिष्यामि” । तच्छ्रुत्वा राज्ञा भानुमती आकारिता, तस्मै
दर्शिता च । स तु तां विलोक्य, पद्मिनी स्त्री इयमिति विज्ञाय,
पद्मिनीलक्षणयुक्तां विलिलेख । पद्मिनीलक्षणं यथा,—

“कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धा

सुरतपर्यास यस्याः सौरभ दिव्यमङ्गे ।

चकितमृगसनाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे

स्तनयुगलमनर्घं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥ ४१ ॥

तिलकुसुमसमानां विभ्रती नासिका स्वां
द्विज-सुर-गुरुपूजाग्रदधाना सदैव ।
कुवलयदलकान्तिः काऽपि चाम्पेयगौरी
विकचकमलकोषा कामिनी कान्तपत्रा ॥ ४२ ॥
व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिललितमध्या चारुहामा सुवेषा ।
मृदु लघु शुचि भुङ्क्ते वदशीला सुकेशी
धवलकुसुमवासोवल्गभा पद्मिनी स्यात् ॥ ४३ ॥

एवमुक्तलक्षणयुक्तं तस्या रूपं लिखित्वा, राज्ञी हस्ते
समर्पितवान् । राजाऽपि तत्र चित्रलिखिता तां दृष्ट्वा अति-
सन्तुष्टस्तस्मै चित्रकाराय उचितं ददौ ।

तदनन्तरं शारदानन्देन राजगुरुणा चित्रपटलिखिता भानु-

स्यादिति परेषान्वय । एतच्चीणि पद्यानि मालिनीवृत्तघटितानि । तत्रचण यथा,—
“नममथययुतेय मालिनी भोगिलोकै ” इति ॥ ४१ ॥

तिलिति ।—तिलकुसुमसमाना तिलपुष्पसदृशी, स्वां निजां, नासिकां नासा,
विभ्रती धारयन्ती, सदैव सर्वदैव, द्विजसुरगुरुपूजाग्रदधाना ब्राह्मणाना देवाना
गुरुणाञ्च पूजासु अर्चनासु अग्रदधाना तव परमग्रदावतीत्यर्थं, कुवलयदलकान्ति
पद्मपत्रवत् कान्तिमती, काऽपि काचित्, चाम्पेयगौरी चम्पकवत् गौरवर्णा, विकच
कमलकोषा विकचकमलवत् कोष अवयवविशेष, यस्या सा तादृशी, कान्तपत्रा
कान्तानि कमनीयानि पत्राणि लक्षणया रोमाणि यस्या सा, तादृशी कामिनी, पद्मिनी
स्यादिति परेषान्वय ॥ ४२ ॥

व्रजतीति ।—राजहंसीव मृदु अलरित, सलील सविलासञ्च, व्रजति गच्छति,
तन्वी कृशाङ्गी च, त्रिवलिभि उदरस्यरेखावयेण, ललित सुन्दर, मध्यम् उदरप्रदेश
यस्या सा, चारु मनोज्ञ, ह्यास हास्य यस्या सा, सुवेषा सुन्दरवेषधारिणी च
भवतीति शेष, मृदु कोमल, लघु सुपच, शुचि शुद्धञ्च ख्याय, भुङ्क्ते भक्षयति,
वदशीला विनयवती, सुकेशी शोभनकेशा च, धवलकुसुमवासोवल्गभा धवले शुभे,
कुसुमवासिते च, वाससि वस्त्रे, वल्गभा प्रीतिमती, पद्मिनी स्यात् भवेत् । पूर्वोक्त-
सकललक्षणाज्ञाना नारी पद्मिनी भवतीत्यय ॥ ४३ ॥

मतीं दृष्ट्वा चित्रकार प्रति भणितं,—“भोः चित्रकार ! भानु-
मत्या सर्वं लक्षणं लिखितं, परमेकं विस्मृतं त्वया” ।
तेनोक्तं,—“भोः स्वामिन् ! किं विस्मृतं कथय” । शारदानन्दे-
नोक्तं,—“तस्याः वामजघनस्थले मत्स्याऽऽकारो तिलकः (ढ)
अस्ति, स न लिखितस्त्वया” । राजाऽपि शारदानन्दवचनं श्रुत्वा,
तत्रत्ययनिरीक्षणार्थं (ण) यावत् सुरतसमये तस्याः वामजघनं
पश्यति, तावत् मत्स्याऽऽकारो तिलको दृष्टः । तं दृष्ट्वा राजा
स्वमनसि अचिन्तयत्, “कथमस्याः गुह्यदेशे स्थित तिलकं
दृष्टवान् ? सर्व्वथाऽनया सह अस्य संसर्गो विद्यते ॥ अन्यथा
कथमेतदनेन ज्ञातम् ? स्त्रीणां विषये पापसन्देहः कर्त्तव्य एव ।
तथा च,—

जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्य सविभ्रमाः ।

हृदये चिन्तयन्त्यन्य न स्त्रीणामेकतो रतिः ॥ ४४ ॥

(ढ) तिलक, —तिलकालंकराग, यदुक्त माधवनिदाने,—“कृष्णानि तिल-
मावाणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकाल-
फान ॥” इति । “तिल” इति भाषा ।

नाग्निस्तृप्यति काष्ठौघैर्नापगाभिर्महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतैश्च न पुंभिर्वामलोचना ॥ ४५ ॥

रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ।

इत्य नारद । नारीणा पातित्रत्यं हि जायते ॥ ४६ ॥

यी मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मयि कामिनी ।

स भवेद् वशगस्तस्या नृत्यक्रीडाशकुन्तवत् ॥ ४७ ॥

तासां वाक्यानि स्वल्पानि तथ्यानि सुगुरुष्वपि ।

करोति यः कृती लोके लघुत्व तस्य निश्चितम् ॥ ४८ ॥

मविभ्रमा सविलासा, पश्यन्ति निरीक्षन्ते, हृदये मनसि, अन्यम अपर पुरुषमिति श्रेय, चिन्तयन्ति भावयन्ति च, स्त्रीणां नारीणाम्, एकत एकस्मिन् पुरुषे, रति प्रीति, न नास्तीत्यर्थ ॥ ४४ ॥

नाग्निरिति ।—अग्निं वज्रि, काष्ठौघे काष्ठराग्निभि, न तृप्यति तृप्तिं नाप्नोति, महोदधि समुद्र, आपगाभि नदीभि न तृप्यति, अन्तक यम, सर्वभूते सकल-प्राणिभिरपि न तृप्यति, तदत् वामलोचना योषिदपि, पुंभि पुरुषै, न तृप्यति । तव नव निरन्तर प्राथयते इति भाव ॥ ४५ ॥

रह इति ।—नारद प्रति शीकृष्णस्योक्तिरिद्यम् । रह निर्जनस्यान, नास्ति न विद्यते, क्षण अवसर, नास्ति, काव्यव्यापृतत्वादिति भाव, प्रार्थयिता प्रार्थनाकारी, सुरताप्नोति भाव, जन लोकय नास्ति, हि नारद । इत्यम् एवम्कारेण कारणेन, हि हेतूपदेशे, नारीणा स्त्रीणां, पातित्रत्य सतीत्व, जायते वर्तते इत्यर्थे । अन्यथा एतेषा सडावधेत् तर्हि कुतस्तासां साधुत्वम् ? नैव स्यादिति भाव ॥ ४६ ॥

श्रीकवयेण स्त्रैणाना हेयत्व वर्णयति, य इति ।—य मूढ मूर्ख, मोहान्मन्यते अज्ञानात्, इय कामिनौ एषा नारी, मयि रक्ता मा प्रति अनुरागिणी, इति मन्यते विवेचयति, स मूर्ख, नृत्यक्रीडाशकुन्तवत् क्रीडार्थं नृत्यकारी विहग इव, तस्या-नाथ्या, वशग वशोभूत, भवेत् स्यात् । भान्त स इति भाव ॥ ४७ ॥

तासामिति ।—य कृती कुशलौ, स्वार्थीन इत्यर्थ, तासा नारीणा, तथ्यानि यथाथ-भूतायपि, सुगुरुषु गौरवयुक्तान्यपि, स्वल्पानि स्वल्पमादाख्यपि, वाक्यानि वचनानि, करोति निपादयति, लोके जगति, तस्य जनस्य, लघुत्व लाघव, निश्चित नि सन्देह, भवताति श्रेय । सर्वथा योषिता स्त्रीका वागपि दूरत एव परिहरणीयेति भाव ॥ ४८ ॥

अलक्तको यथा रक्तो निर्घोष पुरुषस्तथा ।

अबलाभिर्वलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते” ॥ ४६ ॥

इत्येवं विचार्य मन्त्रिणमाह्वय पूर्ववृत्तान्तमकथयत् ।
मन्त्रिणाऽपि तत्समये तच्चित्तानुकूलं यथा, तथा भणितं,—
“भो भो राजन्! कस्य चेतः कौटुम्बिकमस्ति, तत् केन
ज्ञायते ? सर्वथा सत्य भवितुमर्हत्यय वृत्तान्तः” । राज्ञा
भणितं,—“भो मन्त्रिन्! यदि मम त्व प्रियः, तर्हि अमुं
शरदानन्द मारय” । मन्त्रिणाऽपि “तथाऽस्तु” इति उक्त्वा
लोकानां पुरतो धृतः शरदानन्दो बद्धश्च । तस्मिन् अवसरे
शरदानन्देन भणितम्,—“अहो ! राज्ञां न कोऽपि प्रियो
भवतीति लोकोक्तिः सत्या । तथा हि,—

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितः ? विषयिण, कस्याऽऽपदोऽस्तं गताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डित भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ? ।
काः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवम् ?
को वा दुर्जनवायुरासु पतित क्षेमिण यातः पुमान् ? ॥ ५० ॥

काके शौचं द्यूतकारे च सत्य
 क्लीवे शौथ्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता ।

सर्पे चान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः

राजा मित्रं केन दृष्ट श्रुतं वा ? ॥ ५१ ॥

राजा यस्मै क्रुध्यति स शूचिरपि अशूचिर्भवति । तथा
 चोक्तम्,—

शूचिरशूचिः पटुरपटुः शूरो भौरुश्चिरायुरल्पायुः ।

कुलजः कुलेन हीनो भवति नरो नरपतेः क्रोधात्” ॥ ५२ ॥

ततो मन्त्रिणा बध्यस्थानं प्रति नीयमानः स परं श्लोकम्-

पठत्,—

यमस्य, न गोचरान्तरगतं दृष्टिपथं न गतं ? अपि तु सर्व्व एव इत्यर्थं, सर्व्व एव
 कालिनं लीयते इति भावः, कः अर्थी याचकः, गौरवसम्मानं, गतं प्राप्तं ? याञ्जाया
 गौरवी नास्तीति हृदयम्, को वा पुमान् कथं पुरुषः, सुजन इत्यर्थः, दुर्जनवागुरासु
 दुर्जनानां धूर्तानां वागुरासु जालेषु, शठतायामिति सारार्थः, पतितं सन्, चेमेण
 कुशलेन, निर्व्विघ्नमिति निष्कर्षः, यातं गतं ? निष्कृतिमिति शेषः, न कोऽपीत्यर्थः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

उक्तस्यैवाश्रयस्य दार्याय श्लोकान्तरमवतारयति, काके इति ।—काके वायसे, शौचं
 यद्धता, द्यूतकारे द्यूतक्रोडापरायणे, सत्यं सत्यवाक्यं, क्लीवे पण्डे, शौथ्यं वीरत्वम्, मद्यपे
 सुरापायिणि, तत्त्वचिन्ता तत्त्वाद्यालोचनं, सर्पे पन्नगे, चान्तिः चमागुणः, स्त्रीषु
 भारीषु, कामोपशान्तिः कामनायाः उपशमः, राजा नृपयः, मित्रं वत्सु, एतत्सर्व्वं
 केन जनेन, दृष्टं विलोकितं, श्रुतम् आकर्णितं वा ? न केनापीत्यर्थः । एतत्सर्व्वं
 मसम्भवमिति भावः । शालिनी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा,—मात् तौ गौ चेच्छालिनी
 वेदलीकैः” इति ॥ ५१ ॥

राजकोपस्य अनयकारितामाह, शूचिरिति ।—नरपते राज्ञः, क्रोधात् कोपात्,
 शूचिं विषयं, नरं पुमान्, अशूचिर्भवति, पटुः निपुणो जनः, अपटुर्भवति, शूरः
 वलवान् जनः, भौरुर्भवति, चिरायुः दीर्घायुर्जनः, अल्पायुः स्वल्पजीवितो भवति,
 कुलजः सङ्कुलीयज्ञश्च जनः, कुलेन हीनः निष्कुलश्च भवति । आख्या वृत्तम् ॥ ५२ ॥

“वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वतमस्तकेषु ।
सुप्तं प्रसक्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि” ॥ ५३ ॥

मन्त्रिणा स्वमनसि विचारितम्,—‘अहो । एतत् सत्यं वा,
मिथ्या वा, किमर्थं ब्राह्मणवधः क्रियते ? महदनुचितमेतत्’
इति शारदानन्दमन्यैः अज्ञातं ह्यन्तर्भवनं नीत्वा, भूगर्भे
निक्षिप्य, राजान प्रत्यागत्य मन्त्रिणा भणितं,—‘भो राजन् !
अनुष्ठिता तवाज्ञा’ । राज्ञा ‘साधु कृतम्’ इति भणितम् ।

[इति भानुमतीकथा] ।

अथ राजपुत्र-भल्लूककथा ।

तदनन्तरमेकदा राजकुमारः आखेटार्थं (त) वन प्रति
निर्गतः । निर्गमनसमये अपशकुनः (थ) समभूत् । स यथा,—

अकालदृष्टिः श्वसूतकञ्च निर्घात उल्कापतन तथैव ।

इत्याद्यनिष्ठानि ततो बभूवुनिवारणार्थं सुहृदो वचञ्च ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नवसरे मन्त्रिपुत्रेण बुद्धिसागरेणोक्तं,—“भो जयपाल ! अद्य आखेटं मा गच्छ, महानपशकुनी दृश्यते” । ततो जयपालिनोक्तम्,—“अपशकुनस्य प्रतीतिर्नास्ति” । तेनोक्तं,—“भो राजकुमार ! बुद्धिमता पुरुषेणाऽनिष्टोऽपशकुनः प्रत्ययेन (द) द्रष्टव्यः । उक्तञ्च,—

अत्र जन्मान्तरकृत कर्म पुंसा शुभाशुभम् ।

यत् तस्य शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् ॥ ५५ ॥

न निन्देत् योगिना वृन्दं ब्रह्मद्वेषं न कारयेत् ।

न विष भक्षयेत् प्राज्ञो न क्रीडेत् पन्नगैः सह” ॥ ५६ ॥

अपशकुन विवृणोति, अकालदृष्टिरिति ।—अकालदृष्टि असमये वर्षण, श्वसूतकं मृताशौच, निर्घात ऊर्ध्वाध स्थवायु परस्पर सङ्घर्षण, (तदुक्तं,—“यदाऽन्तरौचे बलवान् मारुतो मरुता हत । पतत्यध स निर्घात — ॥” इति) तथैव एवञ्च, उल्कापतनम् उल्कापात, तत निवारणार्थं गमननिषेधाय, सुहृद मित्रस्य, वच वाक्यञ्च, इत्यादि अनिष्ठानि अमङ्गलानि, बभूवु । वृत्तमुपजाति ॥ ५४ ॥

(द) प्रत्ययेन—निश्चयेन, विश्वास्थ्येन इति भाव ।

अपशकुनस्य विश्वास्थ्ये प्रमाणमाह, अत्रेति ।—पुसा पुरुषाणा, यत् शुभाशुभ शुभ श्रेयस्कारम्, अशुभम् अमङ्गलकारञ्च [“विप्रतिषिद्धिज्ञानधिकरणवाचि” (२१४।२३ पा०) इति पाचिकसमाहारत्वादेकवचनम्] पुण्यपापमित्यथ, कर्म कार्यं, जन्मान्तरकृतम् अन्यस्मिन् जन्मान् आचरित, भवेदिति शेष, अत अस्मिन् जन्मनि, गच्छता गन्तु मुद्यताना, तेषामित्यथ, शकुन शुभाशुभमूचकनिमित्त, तस्य शुभाशुभकर्मण, पाक परिणाम, फलमित्यथ, निवेदयति ज्ञापयति, शुभमूचकनिमित्तदर्शनेन शुभफलम्, अशुभमूचकनिमित्तदर्शनेन च अशुभफल भवतीत्यर्थ । पय्यावक्त वृत्तम् ॥ ५५ ॥

सन्वाख्येव मास्त्राणि मुनिप्रोक्तानि, तत्रापत्ये योगिवृन्दावहेलन स्यात्, तच्च न शुभकारम्, इत्याशयेनाह, नैति ।—प्राज्ञ ज्ञानी जन, योगिना वृन्द तापससमूह, न निन्देत् तेषा निन्दा न कुर्वीत्, ब्रह्मद्वेष ब्राह्मणविद्वेषच, न कारयेत् [स्वार्थे णिच्] न सन्वादीत, विष कालजूट, न भक्षयेत् न खादेत्, पन्नगैः सर्पैः सह, न क्रीडेत् क्रीडा

इति तेन निवारितोऽपि तद्वचनमनादृत्य राजपुत्रो
निर्गतः । पुनर्निर्गमनसमये तेन भणितं,—“भो जयपाल !
तव विनाशकालः समायातः, अन्यथा एवं बुद्धिर्नोत्पद्यते ।
तथा चोक्तम्,—

नीतो न केनापि न दृष्टपूर्वो न श्रूयते हेममयः कुरङ्गः ।

तथाऽपि दृष्ट्वा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ ५७ ॥

उपार्जितानां कर्मणामुपभोग विना कथं विनाशः स्यात् ?

तथा चोक्तम्,—

सद्भावो नास्ति वैश्यानां स्थिरता नास्ति सम्पदाम् ।

विवेको नास्ति मूर्खाणां विनाशो नास्ति कर्मणाम्” ॥ ५८ ॥

ततो राजकुमारो वन गत्वा बहून् श्वापदान् (ध) व्यापाद्य

न कुप्यात् । सर्वमेतत् महाजनाऽङ्गीकृतं सतामवश्यं पालनीयम्, अन्यथा महाननर्थो
भवदिति भावः । पथ्यावक्तव्यं ॥ ५६ ॥

बुद्धिविपर्यय आत्मनाशलिङ्गम् इति यदुक्तं तत्समथनार्थं प्राचीनोक्तिम् उदाहरति,
नीतो न इति ।—हेममयं स्वर्णमयं, कुरङ्गं मृगं, केनापि जनेन, न नीतो न प्रापितः,
न दृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्टं, न च श्रूयते केनाप्याकर्ण्यते, तथापि एव सत्यपि, रघुनन्दनस्य
रामचन्द्रस्य, न कस्यचित्साधारणस्येति भावः, दृष्ट्वा तद्दृष्ट्वाभिलाषं, अभूदिति शेषः ।
ततः कुमारः—विनाशकाले अनिष्टापातसमये, लोके इत्यप्याहार्यं, विपरीतबुद्धिः

कृष्णसारं दृष्ट्वा तमनुगतः महदरण्यं प्रविष्टो यावत् पश्यति,
तावत् सर्वोऽपि सैन्यवर्गः नगरमार्गं लग्नः । कृष्णमारोऽपि
तत्रादृश्यो जातः । स्वयमेकाकी तुरगारूढः सरोवरम्
अग्रेवणम् (न) अपश्यत् । तत्राश्वादवतीर्णो वृक्षशाखायाम्
अश्वं निबध्य जलपानं विधाय यावत् वृक्षाधःस्थत्तमायाम् (प)
उपविशति, तावदतिभयङ्करः कश्चित् व्याघ्रः समागतः ।
तं सहसा दृष्ट्वा अश्वो बन्धनं व्रीटयित्वा (फ) पलायमानो
नगरमार्गमगमत् । राजकुमारोऽपि भयाद्वेपमानः (व) शाखा-
मालश्वर वृक्षमारूढः, तत्र पूर्वारूढ भल्लूकमेकं दृष्ट्वा पुनर-
त्यन्त भय प्राप्तः । अथ तेन भल्लूकेन भणितं,—“भो
राजकुमार । त्व मा भैषीः, अद्य मम शरणागतस्त्वम्, अत एव
अह किमपि अनिष्टं न करिष्यामि । मां विश्वस्य व्याघ्रादपि
न भेतव्यम्” । राजकुमारेण भणितं,—“भो ऋक्षराज । (भ)
सत्यमेवाह तव शरणागतः, विशेषतो भयभीतः, अतः पालनीय
एव ; यतो हि महत् पुण्यं शरणागतरक्षणात् भवति,—

एकतः क्रतवः सर्वे सहस्रवरदक्षिणाः ।

एकतो भयभीताना प्राणिना प्राणरक्षणम्” ॥ ५८ ॥

(न) अग्रेवण—वनस्य अग्रे, पुरीवर्तिनि वने इत्ययम् । “वन पुरगा—”
(८. ४. ४ पा०) इति शलम् ।

(प) चमायां—भूमौ ।

(फ) व्रीटयित्वा—श्चित्वा ।

(व) वेपमान, —कम्पमान ।

(भ) ऋक्षराज, —भल्लूक्येष्ठ ।

शरणागतरक्षणे पुण्यं यदुक्तं तव श्रीकृष्ण, एकत इति ।—सहस्रवरदक्षिणा
सहस्रसङ्काशयैत्रदक्षिणायुक्ता, सर्वे सक्ताना, क्रतव वागा, एकत एकस्मिन् तुला
पाद, एतत् अपरस्मिन् तुलापादे च, भयभीताना भवप्राताना, प्राणिना जीवाना,

तदा भल्लूकेन समाश्वासितो राजपुत्रः । व्याघ्रोऽपि वृक्षाधः समायातः । ततः सूर्योऽप्यस्त गतः । रात्रौ अतिश्रान्त राजपुत्रं यावत् निद्रा समायाति, तावत् “त्वं वृक्षाधः पतिष्यसि, एहि समाङ्गे (म) निद्रां कुरु” एवमुक्तवतः भल्लूकस्याङ्गे निद्रां गतः राजपुत्रः । तदा व्याघ्रो वदति,—“भो भल्लूक । अयं ग्रामवासी, पुनरपि मृगययाऽस्मान् निहनिष्यति, शत्रुरयं, किमर्थमङ्गे निवेशितः ? (य) यतोऽयं मानुषः । त्वयोपकृतोऽपि अयम् अपकारमेव करिष्यति, तस्मात् अमुम् अधः पातय, अहमेनं भक्षयित्वा सुखेन गमिष्यामि । त्वमपि निजाश्रम गच्छ” ।

भल्लूकेनोक्तम्, — “अयं यादृशोऽपि भवतु, परं मम शरणागतः, अमुं न पातयिष्यामि । शरणागतमारणे महत् पापम् । तथा चोक्तम्,—

विश्वासघातकाश्चैव शरणागतघातकाः ।

वसन्ति नरके घोरं यावदाभूतसङ्घवम्” ॥ ६० ॥

तदनन्तरं राजपुत्रो विनिद्रो जातः । भल्लूकेनोक्तम्,— “भो राजकुमार । अहं क्षणं निद्रां करिष्यामि, त्वमप्रसक्तः (र) तिष्ठ” । तेनोक्तम्,—“तथा भवतु” । ततो भल्लूको राजपुत्र-समीपे निद्रां गतः । तदा व्याघ्रेणोक्तम्,—“भो राजकुमार ! त्वमस्य विश्वासं मा कुरु, यतोऽयं नखायुधः । उक्तञ्च,—

मापरस्य जीवनरक्षा, एतदुभयकव चनानमित्यथ । एतदारभ्य इर श्लोकपद्यन्त

नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।

विश्वासी नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ ६१ ॥

अयञ्च चलचित्तो (ल) दृश्यते, तस्मादस्य प्रसादोऽपि भयङ्कर(व)
एव । तथा चोक्तम्,—

क्षणं तुष्टाः क्षणं रुष्टा रुष्टाः तुष्टाः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तानां प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ६२ ॥

अयं त्वां मत्तो (श) रक्षित्वा स्वयमत्तुम् (ष) इच्छति,
अतस्तममुं भल्लुकमधः पातय, अहमेन भक्षयित्वा गमिष्यामि,
त्वमपि निजनगरं गच्छ” । तत् श्रुत्वा राजपुत्री यावत् तसधः

नखायुधानामविश्वास्वले प्रमाणमाह, नखिनानिति ।—नखिना नखायुधाना
व्याघ्रादीना, नदीना सरिता, शृङ्गिणा शृङ्गधारिणा गोमहिषादीनां, तथा [शस्त्र
पाणौ अस्ति एषा, “सप्तमी विशेषणं बहुव्रीहौ” (२ । २ । ३५ पा०) इति सूत्रे वृत्तौ
“ज्ञापकाद्याधिकरणपदो बहुव्रीहौ” इत्युक्ते “प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ”
(वा०) इति सूत्रेण च बहुव्रीहौ ‘सञ्वादेश’ इति वार्तिकत्वात् ‘सर्वधनो’ इतिवत्
इति, केचित् तु सञ्जापूर्वकत्वात् दीर्घस्य अनित्यतामाहुः, महाकविप्रयोगात् इति
अपरे, अन्ये तु शस्त्रेण पणायन्ते व्यवहरन्ति इति ग्रहादित्वात् आयङ्-अभावपक्षे
पणधातो णिन् इति कृत्वा समादधते] शस्त्रपाणिनाम् शस्त्रधारिणा जनाना,
स्त्रीषु नारीषु, राजकुलेषु राजवंशीत्यत्रेषु च, विश्वास प्रत्यय, नैव कर्त्तव्य न कदाऽपि
करणीय । एते सर्व एव विश्वासयोग्या न भवन्तीति भाव ॥ ६१ ॥

(ल) चलचित्त, —तरलप्रकृति, अव्यवस्थितचित्त इति यावत् ।

(व) प्रसादोऽपि—अनुग्रहोऽपि । भयङ्कर,—भयजनक ।

चलचित्तस्य प्रसादाऽपि भयावह इति दर्शयितुं श्लोकमाह, क्षणमिति ।—ये
जना, क्षणम् अल्पकालं यावत्, तुष्टा सन्तोषं गता, क्षणं रुष्टा क्रुद्धा, क्षणे क्षणे
प्रतिक्षणमेव, रुष्टा तुष्टाश्च भवन्ति, तेषाम् अव्यवस्थितचित्तानाम् अस्थिरचेतसा
जनानां, प्रसाद प्रसन्नतास्वरूपोऽपि, भयङ्कर भौतिप्रद । येषां चित्तस्य स्थिरता
नान्ति तेषां प्रसादोऽपि न विश्वास करणोऽपि इति ताव्ययम् ॥ ६२ ॥

(श) मत्त, —मत्सकामात् ।

(ष) मत्तु—भोक्तुम् ।

पातयति, तावद्भल्लूको वृक्षात् पतनमन्तरा (स) शाखामन्यामवलम्बितवान् । पुनस्तु दृष्ट्वा राजपुत्रो भयमाप । भल्लूकोऽप्यवदत्,—“भोः पापिष्ठ । किमर्थं विभेषि ? यत् पुराऽर्जितं कर्म, तत् त्वया भीक्तव्यमस्ति । तर्हि त्व ‘स-से-मि-रा’ इति वदन् पिशाचाविष्टो (ह) भव” इति शपं (क) दत्तवान् । ततः प्रभातमासीत् । व्याघ्रस्तस्मात् स्थानात् निर्गतः । भल्लूकोऽपि राजकुमार शब्दा निजस्थानमगात् । राजकुमारोऽपि ‘स-से-मि-रा’ इति वदन् पिशाचाविष्टो भूत्वा वनं परिभ्रमति स्म ।

राजपुत्रस्य तुरङ्गो राजपुत्रेण शून्यो नगरमगमत् । जनाः अश्वं शून्यं दृष्ट्वा राज्ञोऽग्रे केवलमागतमश्वमाचख्युः (ख) । ततो राजा मन्त्रिणमाह्वय भणति स्म,—“भो मन्त्रिन् । यदा कुमारो मृगयार्थं वनं प्रति निर्गतः, तदा महानपशुकुन आसीत्, तमुल्लङ्घ्य निर्गतः, तस्य प्रत्ययो ज्ञातः । तेनाऽऽरूढोऽश्वः शून्यः सन् वनादागतः, अतस्तन्मार्गणार्थं (ग) वनं प्रति गमिष्यामः” । तेनोक्तं,—“देव । तथा कर्तव्यम्” ।

ततो राजा मन्त्रिणा, परिवारेण (घ) च सह, येन मार्गेण स गतः, तेनैव मार्गेण वनं गतः । वनमध्ये परिभ्रमन्तं—

‘स-से मि-रा’ इति वदन्तं, पिशाचाविष्ट कुमारं दृष्ट्वा महाशोक-
सागरे निमग्नस्तमादाय स्वपुरमगमत् । मणिमन्त्रौषधज्ञान्(ड)
आह्वय, तैश्चिकित्सितोऽपि स न स्वस्थो(च) बभूव ; तस्मिन्नवसरे
राजा मन्त्रिणमवदत्,—“भो मन्त्रिन् । अस्मिन्नवसरे शारदा-
नन्दश्चेदस्यास्यत्, तर्हि क्षणमात्रेण अमुमचिकित्सिष्यत्, स मया
मारितः । पुरुषेण यत् कार्यं क्रियते, तद्विचार्यैव कर्तव्यम्,
अन्यथा परमापदः सम्भवन्ति । उक्तञ्च,—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिण गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥६३॥

(ड) मणिमन्त्रौषधज्ञान्—मणय रत्नानि, मन्त्रा तन्त्राद्युक्तशब्दविशेषा,
औषधानि रोगनाशनायद्रव्याणि, तानि जानन्ति ये तान्, देवासुरगन्धर्व्यक्षपितृनाग-
रक्ष पिशाचभेदेन निदाने भूतोन्मादोक्त अष्टयद्वाणां केन ग्रहेणाविष्टे कानि रत्नानि
धार्याणि ? के मन्त्रा प्रयोज्या ? कानि औषधानि च दातव्यानि ? इत्यादिषु
अभिज्ञान् । मणिमन्त्रादीना यद्वाद्यावेशजनितोन्मादादिव्याधौ प्रयोग आयुर्वेदे
दृश्यते, तद्यथा भावप्रकाशे द्रव्यगुणाधिकारे,—“रत्नानि भक्तितानि स्यु मधुराणि
सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषण्णानि धृतानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि
ग्रहदोषहराणि च ॥” १७९ श्लोक, तथा च चरके उन्मादाधिकारे,—“आगन्तु
प्रथमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा” १०४ श्लोक इति ।

(च) स्वस्थ, —स्वभावस्थ ।

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्ति स्यादित्याशङ्क्य अविमृश्यकारित्वस्य दोष दर्शयितु-
माह, सहस्रंति ।—सहस्रा हठात्, अविमृश्य इत्यर्थं, [“सहस्रत्याक्रान्तिकाविमर्शयो”
इति गणव्याख्याने स्वरादिपाठादव्ययम्] क्रिया किमपि कार्यं, न विदधीत न कुर्व्यात्,
अविवेक अविमृश्यकारिता, परम् अत्यन्त, घोरमिति यावत्, आपदा विपत्तीना, पद
स्थान, विपत्तिकारणमित्यर्थं, भवतीति शेष । उक्तमर्थमन्वयेनाह, वृणत इति ।—
गुणलुब्धा गुणपक्षपातिन्य, (इति स्वयवरणहेतुक्ति) सम्पद अभ्युदयादय, विमृश्य
कारिण विमृश्य करोतीति विन्ध्यकारौ [“उपपदमतिङ्” (२।२।१९ पा०) इति
समास] त विवेकपूर्वकं कर्मानुष्ठायिन जन, स्वयम् आत्मनैव, हि निश्चित, वृणते
श्राययन्ति, तस्माद्विमृश्य एव प्रवर्तितव्यमिति भावः । सुन्दरो वा विद्योगिनी नाम

तस्मिन्नवसरे कोऽपि निवारको (छ) नाऽऽसीत्” । मन्त्रि
णोक्त,—“स समयस्तथैव स्थितः । (ज) ग्राह्यं भवितव्यञ्च, (भ्रू)
तादृशी बुद्धिरपि जाता । उक्तञ्च,—

आशा सम्पद्यते बुद्धिः सा मतिः सा च भावना ।

सहायास्तादृशा ज्ञेया तादृशी भवितव्यता ॥ ६४ ॥

न हि भवति यन्न भाव्य, भवति च भाव्यं विना प्रयत्नेन ।

करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति” ॥ ६५ ॥

राज्ञोक्त,—“तत् कर्मानुसारेणाऽभूत् । इदानीमस्य विषये
महाप्रयत्नं कर्तव्यः” । मन्त्रिणोक्तं,—“कथम् ?” राजाऽब्रवीत्,
—“य काऽप्यस्य पुत्रस्य चिकित्सा (ज) करिष्यति, तस्य (ट)
श्रेष्ठं राज्यं दियोयते, इति मे घोषणा प्रदातव्या” ।

एतद् ,—“अयुजायाद् सौ जगौ युजोः सभरा लौ यदि सुन्दरो तदा” “अयुजोर्यदि
सौ जगौ युजाः सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनो” इति च लक्षणात् ॥ ६३ ॥

(छ) निवारक, — प्रतिषेधको जन ।

(ज) स इति ।—स काव तादृशानिष्टकर एव आसीदित्यर्थः ।

(भ्रू) अत्र चकार पदान्तरयोक्तं, तत्र स समय तथा अशुभकर आसीत्
एव उद्वेगं गतं, अथवा भवितव्यमेव बुद्धिमन्वया अजनयत् इत्यर्थः ।

६० भवितव्यताऽनुसारिणोत्वे प्रमाणमाह, आशति ।—भवितव्यता अवश्यभावि

मन्त्रिणाऽपि तथा कारयित्वा स्वभवनमागत्य, शारदानन्दाये सर्व्वमपि वृत्तान्तमकथयत् । तत् सर्व्वं श्रुत्वा शारदानन्देन भणितं(ठ),—“भो मन्त्रिन् । राज्ञोऽग्रे निरूपय, यत् मम काऽपि कन्या वर्त्तते । तस्या दर्शनमस्य कार्य्यं, मा कमप्युपाय करिष्यति” । तच्छ्रुत्वा राज्ञोऽग्रे मन्त्रिणा तथैव कथितम् । ततो राजा सर्व्वसभासहितो मन्त्रिमन्दिरम् (ड) आगत्योपविष्टः । तदा राजपुत्रोऽपि ‘स-से-मि-रा’ इति वदन्नपविष्टः । तच्छ्रुत्वा जवनिकान्तःस्थितेन (ढ) शारदानन्देन पद्यान्येतानि भणितानि,—

“सद्भावप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ? ।

अद्भुमारुह्य सुप्तानां हन्तु किं नाम पौरुषम्” ? ॥ ६६ ॥

तत्पद्य श्रुत्वा कुमारिण चतुर्णामक्षराणा मध्ये एकमक्षर परित्यक्तम् । पुनर्द्वितीय पद्यमपठत्,—

“सेतुवन्धे समुद्रस्य गङ्गासागरसङ्गमे ।

ब्रह्महा मुच्यते पापात् मित्तद्रोही न मुच्यते” ॥ ६७ ॥

(ठ) भणित—कथितम् ।

(ड) मन्त्रिमन्दिर—मन्त्रिभवनम् ।

(ढ) जवनिकान्तःस्थितेन—पटान्तरालवर्तिना ।

राजपुत्रेणोच्चारितस्य “ससेमिरा” इति वर्णचतुष्टयस्यान्तर्गतस्य “स” इति प्रथमवर्णस्यार्थमाह, सद्भाविति ।—सद्भावप्रतिपन्नानां सौहार्दपुक्तानां जनानां, वञ्चने प्रतारणे, का विदग्धता किं नेपथ्यम् ? न कापीत्यर्थः । अद्भुतम्, आरुह्य अधिष्ठाय, सुप्तानां निद्रितानां जनानां, हन्तुं सारयितुं, जनस्य किं पौरुषं कं पुरुषकार ? नाम सम्भावनायाम्, न तापि पौरुषसम्भावना इत्यर्थः । [एतेन राजकुमारादनिपत्यस्य भद्रुकस्य राजपुत्रेण यत् जगनप्रथमं कृतं, तेन नास्ति पुरुषकारलेशोऽपि प्रत्युत प्रत्यवाय एव इति गम्यते] एतदारभ्य ७१ श्लोकपर्यन्तं पद्यावक्तुं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

“मे” इति द्वितीयवर्णस्यार्थमाह, सेतुमिति ।—समुद्रस्य सेतुवन्धे रामेश्वरतीर्थे, तथा गङ्गासागरसङ्गमे ब्रह्महा ब्राह्मणवधजनितपापवान्, पापात् मुच्यते मुनिः,

तत् पद्य श्रुत्वा कुमारेण अक्षरद्वय परित्यक्तम् । ततः
तृतीय पद्यमपठत्,—

“मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति यावदाभूतसप्तवम्” ॥ ६८ ॥

ततः कुमारः एकमेवाक्षरमपठत् । तदनन्तरं चतुर्थं पद्यम-
पठत्,—

“राजाऽसि राजपुत्रोऽसि यदि कल्याणमिच्छसि ।

देहि दानं द्विजातिभ्यो देवताराधनं कुरु” ॥ ६९ ॥

एवमुक्तवति शारदानन्दे, राजपुत्रः स्वस्थः, सावधानश्च (ए)
अभवत् । ततः पितुरग्रे भङ्गुकस्य पूर्ववृत्तान्तमकथयत् ।
तच्छ्रुत्वा राजाऽब्रवीत्,—

“यामि वससि कौमारि । अटव्या नैव गच्छसि ।

अटव्या व्याघ्र-मनुष्याणां कथं जानासि भाषितम् ?” ॥७०॥

स्थात, परन्तु मित्रद्रोही वस्तुद्रोहकारो जन, न मुच्यत पापमुक्तो न भवति । मित्रद्रोह
सदृश महापाप नाभोत्यथ । [एतेन विपत्रस्य राजकुमारस्य रक्षणेन सञ्जातसौहार्दस्य
भङ्गुकस्य विनाशचेष्टया राजकुमारस्य मित्रद्रोहित्व, तेन च तस्यानिर्मुक्तपापत्वञ्च
गम्यत] ॥ ६७ ॥

तदा जवनिकान्तःस्थितेन शारदानन्देन भणितम्,—

“देव-विज-प्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।

तेनाऽहमवगच्छामि भानुमत्यास्तिलं यथा” ॥ ७१ ॥

तद्वचनं श्रुत्वा राजा साश्चर्यां भूत्वा, यावज्जवनिकां समा-
कर्षति, तावत् शारदानन्दं दृष्टवान् । अथ नरपति-प्रभृतिभिः
सर्वैर्नमस्कृतः शारदानन्दः । तदा मन्त्रिणा पूर्ववृत्तान्तः
कथितः । राजा बहुश्रुतं मन्त्रिणमुवाच,—“भो मन्त्रिन् । तव
ससर्गेण कीर्त्तः (त) प्राप्ता, दुर्गतिश्च गता ; अतः पुरुषेण सता
सङ्गो विधेयः ; तेनोभयमपि प्रयोजनं भवति । तथा च,—

वारयति वर्त्तमानामापदमागामिनीं हि सत्सेवा ।

दृष्ट्वाञ्च गाङ्गमन्त्रः पीतं नाशयति दुर्गतिकाम् ॥ ७२ ॥

मम पुत्रोऽपि त्वद्विद्विकौशलेन महद्विपञ्जालात् (य)

इति ।—कौमारि । यामि वससि अवतिष्ठसि, अटव्या वने, नैव गच्छसि न यासि,
ऋचव्याग्रमनुष्याणां वनस्थितानामेतेषां जीवानां, भाषितं वाक्यं, वृत्तान्तमित्यर्थं, कथं
केन प्रकारेण, जानासि अवगच्छसि ? त्वमिति शेष ॥ ७० ॥

अथमेव प्रकृष्टावसरं स्वप्रकाशस्य इति मत्वा, कुमारीभूमिकं जवनिकान्तर्गतं,
सिद्धं “नाहं कुमारी, अपि तु शारदाऽनुगृहीतं सर्वज्ञं शारदानन्दं” इति
ज्ञापयितुमाह, देवति ।—देवविजप्रसादेन देवानां विज्ञानाच्च अनुग्रहेण, सरस्वती
देवी, मे जिह्वाग्रे मदीयजिह्वाया, वर्त्तते इति शेष, तेन हेतुना, अहं यथा भानुमत्या,
मद्विषया, तिलं जघनस्थितं तिलचिह्नं, तद्वत् एतदपि अवगच्छामि सम्यग्जानामि
इति सरलाय ॥ ७१ ॥

(त) ससर्गेण—सङ्गेन, कीर्त्तं,—सुर्याति, यश्च इति यावत् ।

सत्सेवास्य उभयप्रयोजनविज्ञौ दृष्टान्तप्रदर्शनपरं शोकमाह, वारयतीति ।—
सत्सेवा सञ्जनससर्गे, वर्त्तमानाम् उपस्थिताम्, आगामिनीं भविष्यन्तीञ्च, आपदम्
अमङ्गलं, हि निश्चये, वारयति निराकरोति । तथा च गाङ्गम् अन्धं गङ्गाजलं, पीतं
नत्, दृष्ट्वा पिपासा, दुर्गतिका दुर्गतिस्वरूपं पापञ्च, [दुर्गतिशब्दात् स्वार्थे कन्, तत्.
टाप्] नामयति निवारयति । आद्या वृत्तम् ॥ ७२ ॥

(य) महद्विपञ्जालात्—घोरसद्दृष्टपाशवन्धनात् ।

रक्षितः । राज्ञा ईदृशानां सतां महाकुलानां सङ्ग्रहः (द)
कर्तव्यः । उक्तञ्च,—

सङ्ग्रहं वा कुलीनस्य सर्पस्यैव करोति यः ।

स एव श्लाघ्यते मन्त्री सम्यक् गारुडिको यथा” ॥ ७३ ॥

इति नानाप्रकारैः प्रियवचनकदम्बकैः (ध) मन्त्रिणं
सम्मान्य, वस्त्रादिना सम्भाष्य (न) च राज्यमकरोत्” ।

इति मन्त्री भोजराजं प्रति कथां (प) कथयित्वा, पुनर-
ब्रवीत्,—“भो राजन् ! यो राजा मन्त्रिवाक्यं शृणोति, स
दीर्घायुः सुखी च भवति” ।

[इति राजपुत्र भङ्गकथा] ।

(द) महाकुलानां—महदशीत्यत्रानाम्, सङ्ग्रहः,—सचिवादिपदेषु नियो-
गनम् ।

कुलीनसङ्ग्रहस्य श्रेयोभूयस्त्वापादकत्वात् तत्कारिण मन्त्रिण प्रशंसति, सङ्ग्रह-
मिति ।—य मन्त्रो असाध्य, (पक्षे—सर्पवशीकरणमन्त्रवित्) गारुडिको यथा
विषवन्ध इव, सर्पस्यैव, कुलीनस्य सत्कुलजातस्य जनस्य, (सर्पपक्षे—कौ पृथिव्या,
गर्भे इति यावत्, मीनस्य गृहभाविनावस्थितस्य) सङ्ग्रह योग्यपदेषु सस्थापन, करोति,
(सर्पपक्षे—नि सारयति) स एव मन्त्रो, सम्यक् उक्तमरूपेण, श्लाघ्यते प्रशंस्यते,
लोकैरीत श्रेय । पश्चावका वृत्तम् ॥ ७३ ॥

(ध) प्रियवचनकदम्बकैः,—प्रशंसासमूहः ।

अथ दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमोपाख्यानम् ।

ततो भोजराजः स्वमन्त्रिणं प्रशस्य वस्त्रादिना सम्भाव्य, तत् सिंहासन (फ) नगराभ्यन्तरं नीत्वा, तत्र सहस्रस्तम्भैर्मण्डपं कारयित्वा सुमुहूर्त्तं (व) तत्र मन्त्रिभिर्विराजमानः, विप्रै-
राशीर्भिरर्चितः, वन्दिभिः (भ) प्रशसितः, चातुर्वर्ण्यं (म)
दान-मानाभ्यां सन्तोष्य, दीन-वधिर-पद्म-कुञ्जादीनां (य)
दानं दत्त्वा, कृत्रचामराङ्कितो (र) यावत् पुत्तलिकामस्तके
पादपद्मं निदधाति, (ल) तावत् पुत्तलिका मनुष्यवाचा
राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् । विक्रमस्य शौर्यैर्दार्य-सत्त्वा-
दिकसादृश्यं (व) यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुप-
विश” । राजाऽब्रवीत्,—“हे पुत्तलिके । मम त्वयोक्त सर्व्वमौ-

(फ) सिंहासन— राजासनम् ।

(व) सुमुहूर्त्तं—शुभलघ्ने ।

(भ) वन्दिभिः,—स्तुतिपाठकैः ।

(म) चातुर्वर्ण्य—ब्राह्मणचत्त्रियविद्युद्रान् ।

(य) दीनेति ।—दीन दरिद्र, वधिर श्रवणशक्तिहीन, पद्म गतिहीन,
कुञ्ज—“हृदय यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्गन्दा कुर्व्यात् तदा तं
कुञ्जमादिशेत् ॥” इत्युक्तलक्षणकरीगवान् जन, ते आदयो विषां तेषाम् ।

(र) कृत्रेति ।—कृत्रम् आतपत्र, चामर तालव्यजन, ताभ्याम् अङ्कितः
चिह्नित सम्पन्न इति यावत् ।

(ल) निदधाति—स्थापयति ।

(व) शौर्येति ।—शौर्यं शूरत्वम्, शौर्यं उदारता, शूरुन्निवृत्तो समता
इत्ययं, सत्त्व स्वभाव, तानि आदीनि विषां तेषां सादृश्यं साम्यम् ।

दार्यादिकं विद्यते, किं न्यूनमस्ति ? मयाऽपि सर्वेषाम् अर्थिनां कालोचितं (श) दत्तम्” । तत् श्रुत्वा पुत्तलिकाऽवदत्,—
“भो राजन् । एतदेव तवानुचितं, यत् स्वमुखेनैव आत्मानं कीर्तयसि । यः स्वगुणान् कीर्तयति, स केवलं दुर्जन एव । सज्जनस्तु नैवं वक्ति । उक्तञ्च,—

स्वगुणान् परदोषान् वा वक्तुं शक्नोति दुर्जनो लोके ।

परदोषान् स्वगुणान् वा वक्तुं नो सज्जनः सत्यम् ॥ ७४ ॥

अन्यच्च,—

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्र औषधसङ्गमौ ।

दान मानापमानञ्च नव गोप्यानि सर्व्वदा ॥ ७५ ॥

अत एव आत्मनो गुणाः आत्मना न स्तोतव्याः, (ष) परेषां निन्दा (स) च न कर्त्तव्या” ।

इति पुत्तलिकयोक्त श्रुत्वा सविस्मयो भोजराजः पुनः पुत्त-

(श) अर्थिनां—याचकानाम् [सम्बन्धविवक्षया पक्षी], कालोचितं—समयानुरूपम् ।

दुर्जना एव स्वगुणान् ख्यापयन्ति, न सज्जना, इति यदुक्तं तत्समर्थनशीलमाह, स्वगुणानिति ।—लोके जगति, दुर्जन हीनजन एव, स्वगुणान् निजगुणान्, परदोषान् अन्यस्य दोषान् वा, वक्तुं शक्नोति, सज्जनस्तु परदोषान् स्वगुणान् वा वक्तुं नो शक्नोति,

लिकामवदत्,—“सत्यमुक्तं त्वया, यः स्वगुणान् कीर्त्तयति, स
मूर्ख एव । मया मद्गुणाः कीर्त्तिताः, तदनुचितमेव । यस्य
एतत् सिंहासनं, तस्यौदार्यं कथय” । पुत्तलिका भणति,—
“भो राजन् ! एतत् सिंहासनं विक्रमार्कस्य । स तु सन्तुष्टयेत्,
अर्थिजनेभ्यः कोटिसुवर्णं (ह) प्रयच्छति । यथा,—

निरीक्षिते सहस्रन्तु अयुतन्तूपजल्पते ।

महते लक्षदो भूपः सन्तुष्टः कोटिदः सदा ॥ ७६ ॥

त्वयि एवम् औदार्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने
उपविश” । राजा तूष्णीमासीत् (क) ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अप्सरा भोजसवादे (ख)

दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमीपाख्यानम्] ॥ १ ॥

(ह) कोटिसुवर्णं—कोटिसङ्गाकसुवर्णमुद्रा ।

विक्रमादित्यस्य दानशीलतां वर्णयति, निरीक्षिते इति ।—निरीक्षिते दृष्टि
विषयावलीकिते सति जने, सहस्रं ददाति, तस्मै इति शेष, उपजल्पते प्रार्थयते जनाय
तु, अयुतं दशसहस्रं ददाति, महते महाजनाय, लक्षदं, लक्षं ददाति यः स तादृशं,
सन्तुष्टं परितुष्टं, भूप राजा विक्रमार्कं, सदा सततं, कोटिदं कोटिमुद्राप्रदं,
आभीदिति शेष ॥ ७६ ॥

(क) तूष्णीमासीत्—मौनमवलम्बितवान् ।

(ख) मिथिकेश्यादय उन्मादिन्यन्ता पार्श्वेया नर्त्तका द्वित्रिंशदप्सरसः,
कदाचित् केनचिदपराधेन तथा शप्ता इन्द्रदत्तविक्रमादित्यसिंहासने पुत्तलिकारूपेण
सलया आसन्, ता एव इदानीं सम्प्राप्तशापावसानकालत्वात् भोजराजेन सह
आलपन्ति । वार्त्तेय कथाऽवसानभागे विस्तरेण स्फुटीभविव्यतीति ।

इति प्रथमीपाख्यानं समाप्तम् ।

अथ विप्रमनोरथपूरणं नाम द्वितीयोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् अन्यपुत्तलिकामस्तके पादपद्मे निदधाति, तावत् सा पुत्तलिका तथैव मनुष्यवाचा राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् । विक्रमस्य शौर्य्यौदार्य्य-सत्त्वादिकसादृश्यं यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । भोजराजो वदति स्म,—“भोः पुत्तलिके । कथय तस्य विक्रमस्य शौर्य्यौदार्य्यादि-वृत्तान्तम्” ।

सा कथयति,—“भो राजन् । श्रूयताम् ;—

विक्रमादित्यः राज्यं पालयन् एकदा चारानाङ्गयाऽब्रवीत्,—‘भो दूताः । भवन्तः पृथिवीपरिभ्रमणं कुर्वन्तः, यत्र यत्र कौतुकं (ग) तीर्थविशेषञ्च विलोकयन्तु, तन्मम निवेदयन्तु । अहं तत्र गमिष्यामि’ । एवं काले गते एकदा देशान्तरं परिभ्रमन्नागतः कश्चित् दूतो राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् ! चित्रकूटपर्वतनिकटे (घ) तपोवनमध्ये अतिमनोहरो देवालयोऽस्ति । तत्र पर्वतोच्चस्थानात् विमला जलधारा पतति । तत्र स्नानं यदि क्रियते, तर्हि सर्वेषां महापापानां धर्षा भवति, यस्तु महापापं करोति, तस्याङ्गादतीव क्षणभुदकं नि सरति । यस्तत्र स्नानं करोति, स पुण्यपुरुषः ।

(ग) कौतुक—विधायकरदृश्यम् ।

अन्यच्च,—तत्र कश्चिद् ब्राह्मणः महति होमकुण्डे हवनं करोति, तस्य कियन्ति वर्षाणि अतीतानि इति न ज्ञायते । प्रतिदिनं कुण्डाद् वह्निः स्थापितं भस्म, पर्वताकार सत् अस्ति । स ब्राह्मणः केनाऽपि सह न सम्भाषते । एवमतिविचित्रतरं स्थान दृष्टम्” ।

तच्छ्रुत्वा स राजा एकाकी तेन सह तत् स्थान गत्वा, परमानन्दं प्राप्नोऽवादीत्,—“अहो ! अतिपवित्रमेतत् स्थानम् ; अत्र साक्षाज्जगदम्बिका निवसति । एतत् स्थान दृष्ट्वा मनो मे विमल जातम्” इत्युक्त्वा, तत्रान्तरिचोदकस्नान (ड) विधाय देवता नमस्कृत्य, यत्र ब्राह्मणो हवनं करोति, तत्र गत्वा ब्राह्मणमवोचत्,—“भो ब्राह्मण ! हवनमारभ्य कतिवर्षाणि जातानि ?” ब्राह्मणेनीकं,—“यदा सप्तर्षिमण्डल (च) रेवती-नक्षत्रस्य प्रथमचरणे स्थितं, तदा मया हवनं प्रारब्धम् , इदानी-मश्विनो-नक्षत्रे तिष्ठति । हामं कुर्वती मे वर्षशतमभूत्, (छ) तथापि देवता प्रसन्ना नाऽभवत्” ।

(ड) आन्तरिचोदकस्नान—निर्भरजले स्नानम् ।

(च) सप्तर्षिमण्डल—सप्त च ते ऋषयश्चेति सप्तर्षयः [“दिक्सडो सप्ताराम्” (२।१।५० पा०) इति सप्तारामात् कर्मधारय] तेषां मण्डलम् आकाशचेतस्यसप्त-त्मकस्वरूपमण्डलमित्यर्थः । स्वायम्भुवादिवजुर्दशमनव षष्ठां मनूनामधिकारा गता, तदारभ्य साम्प्रत वैवश्वतास्यसप्तममनोरधिकार , ये पुनर्मरीच्यादयः स्वायम्भुतमन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ते तु तदधिकारसमाप्ती नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले उत्तरस्थां सारुन्वतीकां स्थितां ब्रह्मन्ते । मन्वन्तरभेदेन सप्तर्षीणामपि भेदः । वर्त्तमानवैवस्वत-मन्वन्तरे सप्तर्षयो यथाक्ते भागवते ऽम स्कन्धे १२ अध्याये यथा,—‘कश्यपोऽविर्विशिष्टय विश्वामित्य गोतम । यमदग्निर्भरडाज इति सप्तर्षय स्मृता ॥” इति ।

(छ) रेवतीति ।—ते च सप्तर्षयः, एकैकस्मिन् नक्षत्रे वषाणां शतं शतं चरन्ति, अतः रेवतीनक्षत्रस्य प्रथमचरणे प्रथमे पादे यदा तन्मण्डलं स्थितं, तदारभ्य अश्विनो-नक्षत्रे प्रवृत्तानसमयस्तु वर्षशतमेव सप्तर्षयश्चेति इति दिक् ।

तच्छ्रुत्वा राजा स्वयं देवता स्मृत्वा, होमकुण्डे आहुतिम्
 अक्षिपत् । तदाऽपि देवौ प्रसन्ना नाऽभूत् । तदनन्तर राजा
 शिरःकमलाहुति (ज) दास्यामि, इति बुद्ध्या यावत् कुण्डे खड्गं
 सन्दधाति, तावदन्तराले देवता (भक्त) खड्गं धृत्वा अवादीत्,—
 “भो राजन् । प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” (ज) । राज्ञा उत्तं,—
 “भो देवि । किमस्मादपि परमानन्दसन्दीपनमस्ति (ट) वर-
 प्रदान, यत् यस्याः सन्ततस्मरणेन विधूतकल्मषाः (ठ) योगिनो
 यान्ति ससृति क्लेशनाटकविडम्बन निर्व्वहणं, (ड) सा त्व
 मादृशजनस्य नयनपथमधिगता सस्त्रेहमाभाषसे ? तत् केवल
 कुतूहलतया पृच्छसे किमपि, यत्—ब्राह्मणोऽयं बहुकालं हवनं
 करोति, नापराध्यति कस्मैचित्, न चाऽपि नियमात् स्वलितः,

(ज) खेति ।—स्वस्य आत्मन, शिरः कमल शिरस्थ यत् कमल सुषुम्णा-
 माङ्गीमध्यस्थितसहस्रदलपद्म [तन्त्रशास्त्रीकृतपट्टचक्रान्तर्गतभूमध्यावस्थितद्विदलाज्ञास्य-
 पद्माद्दर्शयस्थित विन्दुस्थानं हि तत्, तथाचीकृत तन्त्रसारे,—“सहस्राराम्बुजं विन्दु-
 स्थानं तद्दर्शयति” इति] तेन आहुति देवोद्देशेन मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकम् अथौ
 हवनायद्रन्ध्रनिक्षेपणम्, शिरः आहुतिदानेनैव तदवस्थितकमलाहुति वीधयति ।

तथाऽपि अस्मिन् किमर्थं न प्रसन्ना भवसि ? मम एव वा कः
तथाविधः अर्हणाप्रकारः, (ढ) येन शीघ्रं प्रसन्नाऽसि ?” तयोक्त,
—“भो राजन् । जपसरणिमुल्लङ्घ्य (ण) ह्वनम् अयं करोति,
अपि तु अस्य चेतसि भावो नास्ति, (त) अतः प्रसन्ना न
भवामि । उक्तञ्च,—

अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

पर्वसन्धिषु यज्जप्तं त्रिविधं निष्फलं भवेत् ॥ ७७ ॥

(ढ) अर्हणाप्रकारः,—पूजाविशेषः ।

(ण) जपसरणिमुल्लङ्घ्य—साधनपद्धतिमतिक्रम्य इत्यर्थः ।

(त) भावः,—रागः, अत्यन्तप्रीतिरित्यर्थः, तन्मयत्वमिति यावत्, नास्ति—न
वियते, अत्यन्तप्रीतौ हि तन्मयत्वमायाति, अस्य तु तन्नास्ति इति तात्पर्यम्, यथा,
—भावो रागः, शास्त्रविहिताऽऽचारपरतन्त्रता इत्यर्थः । स तु त्रिविधः, तथा चीक
तन्त्रशास्त्रे,—“भावस्तु त्रिविधो देवि । दिव्यवीरपयुक्त्वात् । दिव्यवीरौ महाभावौ
अधमः पशुभावकः ॥” इत्युक्तलक्षणत्रिविधभावानां कोऽप्येकतमः अस्य नास्ति, केवल
जपहोमौ क्रियेते इति तात्पर्यम् ।

“बहुकालं कृतजपहोमादिकस्यापि द्विजस्य यथाविधिदेवताध्यानाद्यननुष्ठितत्वादेव
नाद्यं प्रसन्ना” इत्येव दर्शयितुं तत्र शास्त्रीकृतिमाह, अङ्गुल्यग्रे इति ।—अङ्गुलीनां जपार्थं
करमालायां सहताङ्गुलिविशेषाणाम् अग्रे उपरितनप्रदेशे, यत् जप्तं यो जपः क्रियते,
मेरुणां मालायस्थितमेरुनामकगुटिकानां, करमालायां अङ्गुलिपर्वभेदानाञ्च [तथा
चीक तन्त्रशास्त्रे—“तर्जनीमध्यमाऽनामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात् । तिस्रोऽङ्गुल्य
स्त्रिपर्वणो मध्यमा चैकपर्विका । पर्वद्वयं मध्यमायां मेरुलेनोपकल्पयेत् ॥”
इति] लङ्घने शास्त्रार्थानामन्यथाकरणे, (“अनामिकात्रयं पर्वं कनिष्ठादितिपर्विका ।
मध्यमायाञ्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्वणि । तर्जनीयग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पाप
भाकः ॥” इत्यादि) शक्तिविषयकतन्त्रशास्त्रीकृतिविधिसुल्लङ्घ्य इत्यर्थः, यत् जप्तं जपः क्रियते,
यच्च पर्वसन्धिषु अङ्गुलिस्त्रिभागसूचकरेखासन्धिषु, जप्तं जपः क्रियते, एतत् त्रिविधम्
अपि जप्तं निष्फलं फलरहितं भवेत् स्यात् । अतो विप्रसास्य जपः एतच्चित्तयान्तर्गततया

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ७८ ॥

मन्त्रादिसिद्धौ ऐकान्तिकचिन्तनस्यैव कारणत्व प्रतिपादयति, मन्त्रे इति ।—मन्त्रे जप्यमन्त्रे, तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, देवे देवतायां, दैवज्ञे ज्योतिषिके, भेषजे औषधे, गुरौ च विषये, यस्य यादृशी यत्प्रकारा, भावना चिन्ता, मानसवृत्तिभेद इत्यर्थः, [सा तु ब्रह्म कर्म तदुभयरूपा त्रिविधा, यथोक्त विश्वपुराणे,—” त्रिविधा भावना भूप । विश्वमेतन्निवीध मे । ब्रह्माख्या कर्मसञ्ज्ञा च तथाचैवोभयात्मिका” ॥ इति (६ अ । ७ अध्या०) । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (छान्दो० उप० ३ अध्या० १४ खण्ड० १ मन्त्र) इत्येवभावना ब्रह्मभावना, “सर्वं कर्ममयम्” इत्येवरूपा भावना कर्मभावना, “सर्वमिदं ब्रह्ममयं कर्ममयञ्च” इति भावना उभयात्मिका भावना । अत्र तु यस्य मन्त्रे, शब्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् “मन्त्र एव ब्रह्म” इति भावना तस्य मन्त्रजपेनैव ब्रह्मसिद्धिः स्यात्, मन्त्रजपेन पुण्योदयात् स्वर्गादिसिद्धिः, ऐहिकभोगसिद्धिर्वा भविष्यति, यस्तु “सर्वं कर्म” एवमभिसन्धाय मन्त्रं जपति, तस्य कर्मसिद्धिः स्यात्, यस्तु “ऐहिक-सुखमुपभुज्यंश्चान्ते ब्रह्म लसामि” इत्यभिसन्धाय जपति, तस्य उभयसिद्धिः स्यात् । एव “तीर्थे ब्रह्म अधितिष्ठति, तीर्थदर्शने ब्रह्मसाक्षात्कारी भविष्यति” इति भावनया यः तीर्थं याति, तस्य ब्रह्मसिद्धिः स्यात्, फलसुतां तीर्थगमनस्य बहुसुखापादकत्वम् आकर्ण्य सदुद्दिश्य यस्मात् याति तस्य कर्मसिद्धिः, तीर्थदर्शने ब्रह्मदर्शनफलं भविष्यति, सुखमपि भाविष्यति इति सचिन्त्यं यः तीर्थं याति, तस्य उभयसिद्धिर्भवति । एव “सर्वं देवमयो १।१” अत्रिद्या वा सर्वाप्यो वा ब्राह्मणो मामको तनु” इत्युक्त्या द्विजे देवे च यस्य,

न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न मृन्मये ।

भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥ ७८ ॥ इति ।

राजा अवदत्,—“यदि मम प्रसन्ना जाताऽसि, तर्हि अस्य ब्राह्मणस्य मनोरथान् (य) पूरय” । साऽब्रवीत्,—“भो राजन् ! परोपकारी महाद्रुम इव, स्वदेहकष्टं सहित्वा परत्र्यमोच्छेदं करोषि ? उक्तञ्च,—

क्षायामन्यस्य कुर्वन्ति स्वयं तिष्ठन्ति चातपे ।

फलन्ति हि परार्थे च सत्यमेते महाद्रुमाः ॥ ८० ॥

नापि तथा भवेत्, इति सच्चिन्त्य य औषधे प्रवर्तते, तस्य ब्रह्मसिद्धिः, “औषधसेवनेन अवश्यमेव सर्वरोगादिमुक्त ऐहिकसुख भोक्त्ये” इत्यभिसन्धाय य सेवते, तस्य कर्मसिद्धिः, यस्तु उक्तमुभयमेवाभिसन्धाय प्रवर्तते, तस्योभयसिद्धिः स्यात् । तथा “गुरु ब्रह्मा गुरु विष्णु” इत्युक्त्या गुरुपासनेनैव ब्रह्मोपासना भवति, एव सच्चिन्त्य य गुरुमुपतिष्ठत्, तस्य गुरुसेवयैव ब्रह्मसिद्धिः, गुरुसेवाया पुण्यमस्ति तदाश्रया सुखमपि भवति, इति मनसि कृत्वा य गुरुसेवाया प्रवर्तते, तस्य कर्मसिद्धिः, उभयमेव अभिसन्धाय य प्रवर्तते तस्योभयसिद्धिः] ज्ञायते, तस्य तादृशी तत्प्रकारा, सिद्धिः फलसिद्धिः, मानसनिव्यसुखादिरूपा च, (तथा चोक्त तत्संज्ञारि — “मनोरथानामङ्गेश सिद्धिरुत्तम लक्षणा । सत्यांश्च हरणं तद्वत् देवतादर्शनं तथा ॥”) भवति, अस्य ब्राह्मणस्य तादृश भावनाऽभावादेव न सिद्धिरिति भावः ॥ ७८ ॥

शास्त्रविहितानुष्ठानेन दारुप्रतिमादौ अपि देवताऽऽविर्भावः स्यादेव, अन्यथा दारु प्रतिमादिपूजनस्य नैष्कल्यमाह, नेति ।—काष्ठे दारुणि, देव न विद्यते नास्ति, पाषाणे प्रस्तरं न विद्यते, मृन्मये मृत्तिकात्मयप्रतिमादौ च न विद्यते, भावे मानसिक भावे, हि नियत, देव विद्यते, तस्मात् भावो हि भाव एव, तन्मशास्त्रोक्त पूर्वोक्ताऽऽचारादिवयात्मक, कारण फललाभहेतु, भवतीति शेषः ॥ ७९ ॥

(थ) मनोरथान्—मन एव रथोऽत, मनसी रथ इव वा, इदमनाप्रापकत्वात् तान् अभिलाषान् इत्यर्थः ।

महातरव स्वयं क्लेशं सहित्वाऽपि पराथ एव जीवन्ति, इति दर्शयितुमाह, क्षायामिति ।—एते इमे, महाद्रुमा इह इह वा, अन्यस्य अपरस्य आयितजनस्येत्यर्थ, क्षायाम् प्रनातप, कुर्वन्ति विदधति, स्वयं च आतपे रौद्रे, तिष्ठन्ति, परार्थे परोपकारार्थे,

परोपकाराय वहन्ति नद्यः । परोपकाराय दुहन्ति गावः ।

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः । परोपकाराय शरीरमेतत् ॥ ८१ ॥

एव राजानं स्तुत्वा ब्राह्मणस्य मनोरथं पूरयति स्म । राजाऽपि स्वपुरीमगात्” ।

इमा कथा कथयित्वा, पुत्तलिका भोजमवदत्,—“राजन् । एवविधं धैर्यं विद्यते चेत्, तर्ह्यास्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूर्णमासीत् ।

[इति विक्रमांकचरिते सिंहासनां पाख्याने चण्डरा भोजमवादे विप्रमनोरथपूरणं नाम तृतीयोपाख्यानम्] ॥ २ ॥

अथ सर्वस्वदक्षिणयज्ञवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने समुपवेष्टुं गच्छति, ततोऽन्या पुत्तलिका समवदत्,—“भो राजन् । एतस्मिंहासने तेनैव

अध्यासितव्य, (द) यस्य विक्रमतुल्यमौदार्यमस्ति” । भोजेनोक्त,
—“भोः पुत्तलिके । कथय तस्यौदार्यवृत्तान्तम्” ।

सा वदति,—“श्रूयता राजन् । विक्रमार्कसदृशो राजा
भूमण्डले नास्ति । यस्य चेतसि “अयं पर, अयं मदीयः” इति
विकल्पो नास्ति, (घ) स उदारचेता. सकलमपि विश्वं पालयति ।
तथा चोक्तम्,—

अयं निजः परो वेति विकल्पो भ्रान्तचेतसाम् ।

पुनस्तूदारचित्तानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ८२ ॥

साहसै, उद्यमै, धैर्यै च तत्समो नास्ति, तस्मात् इन्द्रादयो
देवाः अस्य साहाय्यं कुर्वन्ति स्म । उक्तञ्च,—

उद्यमः साहसं धैर्यं शक्तिर्वुद्धिः पराक्रमः ।

षडैते यस्य तिष्ठन्ति तस्माद् देवोऽपि शङ्कते ॥ ८३ ॥

(द) “क्वचिदपवादविषयेऽप्यत्सर्गोऽभिनिविशते” इति न्यायात् “अधिशीङ्स्यात्
कर्म” (१।४।४५ पा०) इति सूत्रेण “एतत्सिंहासने” इत्यस्य न कर्मसंज्ञा ।

(घ) विकल्प, —वितर्क, भेदविचार इति यावत् । नास्तीति ।—[“अस्ति
इत्यत्र “धातुसम्बन्धे प्रत्यया ” (३।४।१ पा०) इति भूतादौ लट् । एवमुत्तरत्र] ।

आत्मपरभेदरहिता एव विश्वपालनक्षमा इति दर्शयति, अयमिति ।—अयम् ए
अनं, निजं आत्मीयं, पुनरयं परं अनात्मीयो वा, इति एवमकार, विकल्पं वितर्कं
भातचेतसा भ्रान्तमिथ्याज्ञानयुक्तं चित्तं चित्तं येषां तादृशानां जनानामेव भवति
पुनस्तु किन्तु, उदारचरितानां मङ्गलमन्नां ज्ञानानां, वसुधा समयप्रयुक्तैव, (लक्षण्य
प्रथिवीत्यसर्वलोका एवेत्यर्थः) कुटुम्बकम् आत्मीयमध्ये गणनीयेत्यर्थः, (भावप्रधानो
ऽयं निर्देशः) । उदारचरितैस्तु सर्वं एव वसुधावासिनः आत्मीया मन्यन्ते इति तात्पर्यम् ।
इत ८४ श्लोकं यावत् पर्यावक्तव्यं ॥ ८२ ॥

उद्यमादिमतां धीराणां देवाः सहाया जायन्ते इति दर्शयति, उद्यम इति ।—
उद्यमं चेष्टा, साहसं निर्भीकता, धैर्यं सदृशता, शक्तिः सामर्थ्यं, बुद्धिः बोध
चातुर्यमित्यर्थः, पराक्रम बलञ्च, एते षट् गुणा यस्य तिष्ठन्ति वरुन्ते, देव इन्द्रादि
देवगणोऽपि, तस्मात् शङ्कते ततः भयं करोतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

राजन् । यस्तु अर्थिना मनोरथं पूरयति, तस्येष्टितं देवः
सम्पादयति । यच्चोक्तम्,—

कृते विनिश्चये पुसां विष्णुः पूरयतीप्सितम् ।

यदि स्यात् दार्ढ्यसम्पत्तिः सत्य सत्य हि मानव ! ॥ ८४ ॥

अपि च ।—उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं

क्रियाविधिज्ञ व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूर कृतज्ञं दृढनिश्चयञ्च

लक्ष्मीः स्वय वाञ्छति वासहेतोः ॥ ८५ ॥

एवं सकल गुणाधिवासः (न) स विक्रमो राजा सर्व-
सम्पदा परिपूर्णः एकदा स्वमनसि अचिन्तयत्,—‘अहो ।
अमारोऽय मसारः, कदा कस्य किं भविष्यतीति न ज्ञायते ;
यच्च उपार्जितं वित्तं, तदपि दानभोगैर्विना सफलं न भवति ।

दृढचेतसाम् ईप्सितं स्वयं विष्णुरेव सफलयति इति दर्शयितुमाह, कृते इति ।—
५ मानव । यदि चेत्, दार्ढ्यसम्पत्तिं दृढतासम्पत्, स्यात् विद्येत, तर्हि विनिश्चये
विश्वरूपाने, कृतं सांत, विष्णु ईश्वर, पुसां जनानान्, ईप्सितं तेषामभिलषितं, पूरयति
सम्पादयति, इति सत्यं सत्यमति सत्यमित्यर्थ, हि निश्चये । दृढचेतसाम् ईश्वर एव
सहाय ६८७ ॥ ८४ ॥

अतो वित्तस्य सत्पात्रे दानमेकं (प) फलम् , अन्यथा नाशमेव प्राप्नोति । उक्तञ्च,—

दान भीगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ८६ ॥

तथा चोक्तम्,—

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तटाकोदरसस्याना परीवाह इवाभ्रसाम् ॥ ८७ ॥

(प) एक—मुख्यम् ।

दानादिक विना अथस्य निरर्थकता प्रदर्शयति, दानमिति ।—दान सत्पात्रे अर्पण, भीग उपभीग, नाश चौरादिभिरपहरणम्, एव तिस्रः विविधा, गतयः परिणामा, वित्तस्य धनस्य भवन्ति । यो जनः, न ददाति दीनेभ्यो दानं न करोति, न भुङ्क्ते नोपभोगं करोति, तस्य जनस्य, तृतीया गतिः नाशरूपा इत्यर्थः, भवति, धनानामिति शेषः । श्रार्थां हतम् ॥ ८६ ॥

सञ्चितधनानां दानमेव ऐहिकामुष्मिकफलस्थितिरूपरक्षणत्वात्मकतया सुधीभिरवश्यं करणीयमित्युपमया समर्थयते, उपार्जितानामिति।—तटाकोदरसस्यानां सरीवरमध्यस्थितानाम्, अश्रुता जलानां, परीवाह [परिपूर्ववद्दधाती घञि रूपम्, अत्र “उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम्” (६।३।२२२ पा०) इति उपसर्गस्य दीर्घता] जलनि सारणमिव इत्यर्थः, उपार्जितानां वित्तानां धनानां, त्यागं दानं (“त्यागो विहाय दानम्” इत्यमरः) “दातव्यं प्रत्यहं पातं निमित्तेषु विप्रैः पतं” इति याज्ञवल्कीयैः पात्रविनियोग इत्यर्थः, एव दानादन्यत् रक्षणं नास्तीत्यर्थः, “सौदते बिजमुख्याय योऽयिने न प्रच्छति । सामर्थ्ये सति दुर्वृद्धिर्नरकायोपपद्यते ॥” इति विशुद्धमूर्त्तवचनेन अदानं नरकाग्निप्रतिपादनात् चेदेव नरकगमनं तदा रचितमपि धनं न रचितमिति भावः । हि निश्चये । रक्षणं रक्षणोपायः, धनानां विनियोगेऽपि दानस्य सहस्रानन्तादिफलजनकतया तत्फलानाञ्च स्थितेदानमेव तेषां सुष्ठरक्षणोपाय इत्यर्थः । तथा च दानस्य महत्त्वादिफलजनकत्वं “सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु” इति ब्रह्मसुवचनेन तथा ‘गत्वा यद्दोऽने दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाङ्गुयः शचितं तु तदर्थं क्रमः ॥” इति स्मृतिवचनेन प्रतिपादितम् । एतेन एतदुक्तं भवति,—यथा हि पुष्करिण्या रचितव्यजलात् अधिकं जलं निःसार्य रीधोभद्रादिकं निवारणीयं, तथा

अपि च,—

दातव्य भोक्तव्य धनविषये सञ्चयो न कर्त्तव्यः ।

पश्येह मधुकरीणा सञ्चितमयं हरन्त्यन्ये' ॥ ८८ ॥

इत्येवं विचार्य, सर्वस्वदक्षिण (फ) यज्ञ कर्त्तुम् उप-
क्रान्तवान् ।

ततः शिल्पिभिरतीव मनोहरो मण्डपः (व) कारितः ।
सर्वाऽपि यज्ञसामग्री समाहृता ; देव-मुनि गन्धर्व्व-यज्ञ-सिद्धा-
दयश्च समाहृताः । तस्मिन्नवसरे समुद्राद्धानार्थं कश्चिद् ब्राह्मणः
समुद्रतीरे प्रेषितः । सोऽपि समुद्रतीरं गत्वा, गन्धपुष्यादि-
षोडशोपचार (भ) विधायाऽन्नवीत्,—“भोः समुद्र । विक्रमार्को

सञ्जतव्यधनात् अधिक धन पाविष्यी दत्त्वा अनन्तपुण्योपाञ्चन चौरादिभ्य स्वीय
धनजीवनरक्षणञ्च करणीय, तथा कार्पण्यादिकञ्च दुर्नाम धनोन्मादनञ्च परिहरणीयन्
इति । (तडागस्य जलाधिक्ये यथा कर्त्तव्य, तद्विवेचितसम्पत्ति अक्षत्कृत्यायान्
उभरनामचरितस्य “पूरीर्नोडे तडागस्य परीवाह प्रतिक्रिया” इति श्लोकस्य अभिनव
आख्यायान्) । पथ्यावक्त इत्तम् ॥ ८७ ॥

इति जलमध्ये पुष्पाञ्जलि दत्त्वा क्षण स्थितः । कोऽपि तस्य प्रत्युत्तरं न ददौ । तत उज्जयिनीं यावत् प्रत्यागच्छति, तावत् देदीप्यमानशरीरः (य) समुद्रो ब्राह्मणरूपी सन्, तमागल्य अवदत्,—“भो ब्राह्मण ! विक्रमेण अस्मान् आह्वातुं प्रेषितस्व, तर्हि तेन या अस्माकं सम्भावना (र) कृता, सा प्राप्तैव । एतदेव सुहृदी लक्षण, यत् समये दानमानादि क्रियते । उक्तञ्च,—

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भाजयते चैव षड्विध प्रीतिलक्षणम् ॥ ८६ ॥

दूरस्थितानां मैत्री नश्यति, समीपस्थाना वर्द्धत इति न वाच्यम् ; अत्र स्नेह एव प्रमाणम् (ल) । तथा चोक्तम्,—

दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो वै मनसि वर्त्तते ।

यो वै चित्तेन दूरस्थः समीपस्थो हि दूरतः ॥ ८० ॥

(म) आह्वातुम्—आकारितुं, निमन्त्रयितुमित्यर्थ, (“इतिराकारणाह्वानम्” इत्यमर) ।

(य) देदीप्यमानशरीर,—अत्यथभामुरदेह, तेज पुञ्जमयवपुरित्यर्थ, [दीप धातो “एकाचो ह्लादे” (३।१।२२ पा०) इति भूशार्थे यङ्प्रत्यये “सन्घडो” (६।१।१८ पा०) इति धातोर्हित्वा, तत अभ्यासकार्यं, तत “लट् शतशानचौ” (३।२।१२४ पा०) इति शानच्, तादृश शरीर यस्य स] ।

(र) सम्भावना—सम्मानना, सादरार्हणा इति यावत् ।

सुहृद्वनप्यमाह, ददातीति ।—ददाति किमपि प्रीतिकर वस्तु मिवाय प्रयच्छति, प्रतिगृह्णाति तथा मिवात तादृश वस्तु आदत्ते, गुह्य गोपनीयवाक्यम्, आख्याति कथयति, पृच्छति जिज्ञासते, भुङ्क्ते मितगृहे भोजन करोति, भाजयते मित स्वगृहे भोजयति च, एव षड्विध दान प्रतिगृह्ण गुह्यभाषणं प्रथमं भाजनं भोज्यदानात्मकमिति भावः, प्रीति । लक्षणं प्रणयचिह्नं भवति । अथ परश्रीके च पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

(ल) प्रमाणम्—कारणम् ।

स्नेह एव मैत्रीलक्षणं न सामोप्यादिभक्तिरिति दर्शयितुमाह, दूरस्थ इति ।—यो वै यो हि, मनसि चित्ते, वर्त्तते, स दूरस्थोऽपि दूरदेशस्थितोऽपि, समीपस्थः निकटवर्त्तते,

उक्तञ्च,—गिरौ कलापी गगने पयोदः

लक्षान्तरेऽर्कश्च जले च पद्मम् ।

इन्दुर्द्विलक्षे कुमुदस्य बन्धुः

यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥ ६१ ॥

तस्मात् सर्वथा गन्तव्यं मे, किन्तु ममात्र किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तस्मै राज्ञे व्ययार्थमेतद्रत्नचतुष्टयं दास्यामि । एतेषां माहात्म्यम्,—एकं रत्नं यद्वस्तु स्मर्यते, तद्ददाति, द्वितीयरत्नेन भोजनादिकम् असृततुल्यमुत्पद्यते ; तृतीयरत्नात् चतुरङ्गबलं (व) भवति, चतुर्थारत्नात् दिव्याऽऽभरणानि जायन्ते । तदेतानि रत्नानि गृहीत्वा राज्ञो हस्ते प्रयच्छ” ।

ततो ब्राह्मणस्तानि रत्नानि गृहीत्वा, उज्जयिनीं यावत्

भवति इति गप । यो वै यो हि, चिन्तनं मनसा, [अत्र तृतीया विवक्षणीया] दूरस्थं अथात् चिन्तवद्भिर्भूतं, स समापन्थोऽपि निकटवर्धो सन्नपि, दूरत दूरस्थ एव । चिन्तयोग एव सामोर्षावधायक इति भावः ॥ ६० ॥

आगतः, तावद् यज्ञसमाप्तिर्जाता । राजा अबभ्यस्तानं (श)
 कृत्वा सर्वान् अर्थिजनान् परिपूर्णमनोरथान् अकरोत् ।
 ब्राह्मणो राजानं दृष्ट्वा रत्नानि अर्पयित्वा, प्रत्येक तेषां गुण-
 कथनमकथयत् । ततो राजा अवदत्,—“भो ब्राह्मण ! भवान्
 यज्ञदक्षिणाकाल व्यतिक्रम्य समागतः, मया सर्वोऽपि ब्राह्मण-
 समूहो दक्षिणया तोषितः, तर्हि त्वम् एतेषां चतुर्णां मध्ये,
 यत् तुभ्य रोचते, तद्गृहाण” । ब्राह्मणेनोक्त,—“गृह्ण गत्वा
 गृहिणीं, पुत्रं, सुषाञ्च (ष) पृष्ट्वा सर्वेभ्यो यद्रोचते, तद्
 ग्रहीष्यामि” । राज्ञोक्तं,—“तथा कुरु” । ब्राह्मणोऽपि स्व-
 गृहमागत्य, सर्वं वृत्तान्तं तेषामग्रे अकथयत् । तच्छ्रुत्वा
 पुत्रेणोक्त,—“यद्रत्नं चतुरङ्गवल ददाति, तद् ग्रहीष्यामः,
 यतः सुखेन राज्यं कर्तुम् अर्हिस्यामः” । पितृोक्तं,—“बुद्धिमता
 राज्यं न प्रार्थनीयम् । उक्तञ्च,—

रामस्य व्रजन, वलेर्नियमन, पाण्डोः सुताना वनम्,

वृष्णीना निधन, नलस्य नृपतेः राज्यात् परिभ्रमणम् ।

सौदास तदवस्थ, मर्जुनवध, सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरम्,

दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगत, धीमान् न तद्वाञ्छयेत् ॥२२॥

(श) अबभ्यस्तानं—यज्ञान्तस्तानम् । (“दीक्षान्तोऽवभथो यज्ञे” इत्यमरः) ।

(ष) सुषा—पुत्रवधुम् ।

दृष्टान्तप्राचुर्येण राज्यकृतमनयजातमुपवर्णयन् राज्यस्य बुद्धिनदत्ताम्यत्वरूपं स्वीक-
 र्त्वा समथयमान आह, रामस्येति ।—रामस्य रघुनन्दनस्य, व्रजनं वने निवासनं, वले
 वलिराजस्य, नियमनं बन्धनं, पाण्डो सुताना पाण्डुपुत्राणां, वनं वनवासं, वृष्णीना
 यादवानां, निधनं विनाशं, नलस्य नृपतेः नलराजस्य, राज्यात् परिभ्रमणं राज्यच्युतिं,
 सौदासं तन्नामकं न्युवशौचं राजानं, तदवस्थं तादृशावस्थां प्राप्तं, राजसथोनिमापन्नं
 मित्यर्थं, (सौदासनामा हि कथितं न्युवशौचं चित्तिपतिभेदगयायान्तो वनात् प्रति
 निवर्त्तमानः पयोऽर्थं व्रजिष्ठेन मत्किणा कलदायमानः दुर्दमराज्यमर्दनेन्यत्तं क्रुध्यन्
 पत्न्यामनुवन्तं तं मोहात् क्रमशः प्रहरन् क्रुतेन तेनाभिषक्तं राजसथोनिमवाप्य

पुनः पिता वदति,—“यस्माद्धनं लभ्यते, तद् गृहाण, धनेन सर्वमपि लभ्यते । उक्तञ्च,—

न तदस्ति जगत्यस्मिन् यद्धनेन न लभ्यते ।

निश्चित्य मतिमास्तस्माद् अर्थमेकं प्रसाधयेत्” ॥ ८३ ॥

भार्य्योक्तं,—“यद्रत्नं पद्मसान् सूते, (स) तत् गृह्यताम् । सर्वेषां प्राणिनामन्नेनैव प्राणधारणं भवति । उक्तञ्च,—

अन्नं विधात्रा विहितं मर्त्यानां जीवधारणम् ।

तस्मादन्नात् परं किञ्चित् प्रार्थयेन्न कदाचन” ॥ ८४ ॥

दाशकालं क्षेममनुवभूवेति पौराणिकी कथा) अर्जुनवधं कार्त्तवीर्य्यवधञ्च, सांडन्यं विविधं, तथा राज्यकृते राज्यनिमित्तं, (परस्त्रीहरणादिव्यापारी हि दुर्दमराजत्वादिमदनिमित्तकं पञ्च भवति इति बोध्यम्) विडम्बनगतं सीताहरणादि कुप्रवृत्त्या पश्चात् रामचन्द्रकृतविविधविडम्बनायत्तं, लङ्केश्वरं रावणम् [अत्र लोकेश्वर-निर्णितं तन्नालरीयपाठं तु,—विडम्बनगतं वामनरूपविडम्बितं, लोकेश्वरं जगदीश्वरं, स्वयं भगवन्तमपि राज्यार्थं विडम्बनायस्तमित्यर्थं] दृष्ट्वा विलोक्य, धीमान् बुद्धिमान् जनं, तद् राज्यं, न वाञ्छयेत् नाभिलषेत् [वाञ्छधातोर्भांदिगण्यतया “वाञ्छेत्” इत्यर्थेव साधुत्वमपि वाञ्छा कृत्यादित्यर्थे नामधातुनिष्पाद्यता समर्थं प्रयोगोऽयं

सूषयोक्त,—“यद्ब्रह्म रत्नाभरणादिक सूते, तद् ग्राह्यम् ।
उक्तञ्च,—

भूषयेत् भूषणैः रस्यैर्यथाविभवमादरात् ।

शुचिसौभाग्यवृद्धार्थमायुर्लक्ष्मणभिवृद्धये ॥ ८५ ॥

सुहृत्सु शुभद नित्य वास एव विभूषणम् ।

रत्नैश्च देवतातुष्टिर्भूषणस्यापि धारणात्” ॥ ८६ ॥

एव चतुर्णां परस्पर विवादो लग्नः (ह) । ततो ब्राह्मणो
राजसमीपमागत्य, चतुर्णां विवादवृत्तान्तमकथयत् । राजाऽपि
तच्छ्रुत्वा, तस्मै ब्राह्मणाय चत्वार्य्यपि रत्नानि ददौ” ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“भी
राजन् । औदार्य्यं नाम सहजो(क) गुणः, न तु औपाधिकः(ख) ।
उक्तञ्च,—

चम्पकेषु यथा गन्धः कान्तिर्मुक्ताफलेषु च ।

यथेक्षुदण्डे माधुर्य्यम् औदार्य्यं सहज तथा ॥ ८७ ॥

रत्न भूषणधारणस्य गुणवत्तां प्रकटयति श्लोकद्वयेन, भूषयेदित्यादिना ।—शुचि
सौभाग्यवृद्धार्थं शुचिलस्य सौभाग्यस्य च वृद्धये, तथा आयुर्लक्ष्मणभिवृद्धये आयुषो जीवन
कालस्य, लक्ष्मणा सम्पदस्य, वृद्धये प्राचुर्याय, यथाविभवं विभवानुसारेण, आदरात्
आदरपूर्वकं, रस्यै रमणीयै, भूषणै अलङ्कारै, भूषयेत् आत्मानं भूषितं कुर्यात् ॥ ८५ ॥

सुहृत्सु इति ।—सुहृत्सु मितेषु, वास एव वस्त्रमेव, नित्य सर्वदा, शुभद मङ्गल-
दायक, विभूषणम् अलङ्कार, रत्नै रत्नधारणेन, देवतातुष्टि देवताया सन्तोषो
भवति, भूषणस्यापि धारणात् देवतुष्टिर्भवति ॥ ८६ ॥

(ह) लग्न, —जात ।

(क) सहज, —स्वाभाविक ।

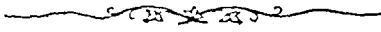
(ख) औपाधिक, —उपाधिप्रशादारोपित, कृत्रिम इत्यर्थः ।

चम्पकादियु गन्धादीना सहजत्वप्रदग्रन्थुनिन औदार्य्यस्यापि साहजिकत्व प्रति
पादयति, चम्पकेषु इति ।—यथा चम्पकेषु गन्ध सौगन्ध, सहज स्वाभाविक, मुक्ता
फलेषु कान्ति दानि सहजा स्वाभाविकी, इक्षुदण्डे च माधुर्य्यं निटता सहज स्वाभा

त्वयि एवविधमौदार्यं विद्यते चेत् तर्हि अस्मिन् सिंहासने
समुपविश” । तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीमासीत्

[इति विक्रमार्कचरित सिंहासनापाख्याने अप्सराभोजसवादे सर्वस्वदक्षिणयज्ञ
वर्णन नाम तृतीयोपाख्यानम्] ॥ ३ ॥

अथ कृतज्ञतापरीक्षणं नाम चतुर्थोपाख्यानम् ।

पुनः सिंहासनमाऽऽरुरुक्षुं (ग) भूपति प्रतिरुध्य तेन च,
पृष्टा, अन्या पुत्तलिका वदति स्म,—“भो राजन् । श्रूयताम् ;—
विक्रमादित्ये राज्यं कुर्वति, एकदा ब्राह्मणः काश्चित् सकल-
विद्याविचक्षणः, समस्तगुणगणालङ्कृतोऽपि अपुत्रः समभवत् ।
एकदा भार्यया भणित,—“भोः प्राणेश्वर । पुत्रं विना गृह-
स्थस्य गतिर्नास्तीति स्मृतिविदो वदन्ति । तथाहि,—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति खर्गो नैव च नैव च ।

तस्मात् पुत्रमुखं दृष्ट्वा पश्चाद्भवति तापस' ॥ ६८ ॥

विक्र. तथा तप्त आदायम् उदारता, सहज त्वाभाविकनैव, विदुषा गुण भवति
इति गप ॥ ६७ ॥

इति तृतीयोपाख्यानम् ।

शर्वरीदीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रवि ।

त्रैलोक्यदीपको धर्मः सत्युत्रः कुलदीपकः ॥ ६६ ॥

नागो भाति मदेन, कं जलरुहैः, पूर्णेन्दुना शर्वरी,

शीलेन प्रमदा, जवेन तुरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।

वाणी व्याकरणेन, हसमिथुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,

सत्युत्रेण कुलं, नृपेण वसुधा, लोकत्रय विष्णुना ॥ १०० ॥

ब्राह्मणेनोक्त,—“भोः प्रिये । सत्यमुक्त त्वया, पर
परोक्षमेन (घ) द्रव्यं लब्धुं शक्यते, गुरुशुश्रूषया विद्याऽपि
लभ्यते, यशः सन्ततिश्च परमेश्वराऽऽराधन विना न सिध्यति ।

उक्तञ्च,—

निरन्तरा सुखापेक्षा हृदये यदि विद्यते ।

कृत्वा भाव दृढतर भवानीवल्लभ भजेत् ॥ १०१ ॥

सत्युत्रस्य कुलोज्ज्वलकरत्वं सदृष्टान्तं प्रदर्शयति, शर्वरीत्यादिना श्लोकद्वयेन ।—
चन्द्रः शशी, शर्वरीदीपकः शर्वरी रात्रि दीपयति उज्ज्वलीकरोति य तादृश, प्रभाते
दिने सञ्जाते इत्यर्थ, रवि सूर्य, दीपक आलोकप्रद, धर्म विहितकर्म्याद्यनुष्ठान,
त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य, दीपक श्रीभावज्जक इत्यर्थ, एव सत्युत्र गुणवान् पुत्र,
कुलदीपक कुलस्य वशस्य दीपक श्रीभाकर, भवतीति शेष ॥ ६६ ॥

नाग इति ।—नाग हस्ती, मदेन मदजलचरणेन, भाति श्रीभते, क जल,
जलरुहै पत्रै भाति, शर्वरी रात्रि, पूर्णेन्दुना पूर्णचन्द्रेण, भाति, प्रमदा नारी,
शीलेन सत्त्वभावेन, भाति, तुरग अश्व, जवेन वेगेन, भाति, मन्दिर गृह,
नित्योत्सवै नित्य सततम् उत्सवै नृत्यगीताद्युत्सवै, भाति, वाणी वाक्य, व्याकरणेन
व्याकरणात्मनिप्रयोगेन, भाति, नद्य सरित, हसमिथुनै हसदम्पतिसञ्चरणे,
भान्ति, सभा जनसमागमस्थान पण्डितै विद्वद्भिः, भाति । तथा एव, कुल वश,
सत्युत्रेण गुणवता पुत्रेण, भाति, वसुधा पृथ्वी, नृपेण राज्ञा, सुपालकेनेत्यर्थ, भाति,
लोकत्रय त्रिभुवन, विष्णुना नारायणेन भगवज्ज्योति प्रकाशनेत्यर्थ, भाति राजते ।
शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ १०० ॥

(घ) परोक्षमेन—अत्युत्तमपत्रेण ।

भगवदारान्नमन्तरा यश आदिकं न लभ्युं शक्यते इति यदाह, तत्र प्रमाथं

भार्थयोक्तं,—“भवान् सर्वज्ञः, अतः परमेश्वरप्रसादार्थं किमपि व्रतादिकमनुष्ठेयम्” । तेनोक्तं,—“मयाऽप्यङ्गीकृतमेव तद्वचनम्” कुतः ?—

युक्तियुक्तमुपादेय वचनं बालकादपि ।

विदुषाऽपि सदा ग्राह्यं वृद्धादपि न दुर्वच” ॥ १०२ ॥

इत्युक्त्वा ब्राह्मणं परमेश्वरप्रतीत्यर्थं रुद्रानुष्ठान (ड) कृतवान् ।

ततः एकदा रात्रौ तं ब्राह्मणं स्वप्ने जटामुकुटधारी वृषभ-
साहन भूतभावनः (च) भवानीपतिः प्रत्यक्षीभूय उवाच,—
‘भो ब्राह्मण ! त्वं प्रदोषव्रतम् (छ) आचर, तेन व्रता-
चरणेन तव पुत्रो भविष्यति” । ततः प्रभाते ब्राह्मणेन वृडाना
पुरतः स्वस्वप्नवृत्तान्तः कथितः । तैरुक्तं,—“भा ब्राह्मण !
यथार्थोऽयं स्वप्नः । उक्तञ्च स्वप्नाध्याये,—

यग्यति, निरन्तरति ।—यदि चेत्, हृदये मनसि, निरन्तरा निरवच्छिन्ना, सुखापेक्षा
मुग्धभाशपासना, विद्यत वर्तते, तर्हि दृढतर स्थिरतर, भाव भक्ति, कृत्वा विधाय,
भवानीवत्तम गिव, भजतुं पुजयेत् । भक्त्या शिवोपासना विना कस्यापि ऐहिकमानु-
षिक वा सुखं नैव सम्भवतीति भावः । इतः १०२ श्लोकपद्यन्त प्रतिश्लोकं पद्यावका-
शम् ॥ १०१ ॥

देवो द्विजो गुरुर्गावः पितरो लिङ्गिनो नृपः ।

यद्वदन्ति वचः स्वप्ने तत् तथैव विनिर्दिशेत् ॥ १०३ ॥

अस्मिन् व्रतेऽनुष्ठिते तव पुत्रो भविष्यति” इति ।

तेषां वचनं श्रुत्वा, ब्राह्मणो मार्गशीर्ष-(ज)-शुक्लत्रयोदशी-
तिथौ शनिवारे कल्योक्तविधिपूर्वक (भ्र) प्रदोषव्रतमनुष्ठित-
वान् । तेन व्रताचरणेन परमेश्वरः प्रसन्नो भूत्वा, पुत्रमस्मै
प्रायच्छत् ।

तदनन्तरं पुत्रे जाते, तस्य पुत्रस्य ब्राह्मणो जातकर्म
विधाय, (ज) द्वादशदिवसे तस्य “देवदत्तः” इति नामकरणं
कृत्वा, (ट) यथाकाले अन्नप्राशनाद्युपनयनान्तानि कर्माणि
अकार्षीत् । ततः उपनीत वेदशास्त्रादिकं शिक्षयित्वा, षोडशे
वर्षे गोदानानन्तरं विवाहं कारयित्वा, (ठ) स्वयं तीर्थयात्रा

परमेश्वरादिष्टस्य स्वप्नव्यापारस्य यायाथै प्रतिपादयितुं स्वप्राध्यायीतप्रमाणमाह,
देव इति ।—देव देवता, द्विज ब्राह्मण, गुरु मन्त्रदाता, गाव धेनुव, पितर
पितृपुरुषा, लिङ्गिन ब्रह्मचार्यादिचिह्नधारिण पुरुषा, तथा नृप राजा, एते स्वप्ने
स्वप्रावृष्टाया, यत् वदन्ति कथयन्ति, तत वाक्य, तथैव यथाशमेव, विनिर्दिशेत् श्रव-
धारयेत्, तत सत्यमेव भवतीत्यर्थ ॥ १०३ ॥

(ज) मार्गशीर्ष, —अग्रहायण ।

(भ्र) कल्योक्तविधिपूर्वक—कर्मपद्धतिविधानपरं सरम् ।

(ज) जातकर्म—पुत्रजन्मकालिकाभ्युदयिकसंस्कारविशेषम् । विधाय—कृत्वा ।

(ट) द्वादशेत्यादि ।—“एकादशे द्वादशे वाऽहनि पिता नाम कुर्यात्” इति
श्रुते । यद्यपि गृहकारा “दशम्या पुत्रस्य” इति पठन्ति, तैरपि दशम्यामिति
सामौपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । तेन अग्नौचान्तदशम्या, परस्थिते एकादशे द्वादशे
वाऽहनि कल्पभेदेन नामकरणं त्रैयम् ।

(ठ) गोदानेत्यादि ।—गावः केशा दीयन्ते क्विद्यन्ते अत्र इति दीघातीरधिकरणे
र्युट्, केशान्तरूपसंस्कारभेदः, स च विवाहात् प्राक् कर्तव्यः, यथाह मनः,—
“केशान्तरं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते” इति । न च गवाः पशूनां दानं वितरणं
मित्येवायं वाच्यः, “केशान्तरं पुनर्गोदानाय कर्म” इति मित्वाचरावचनात् ।

कर्तुकामः पुत्राय बुद्धिम् (ड) उपदिशति,—“भोः पुत्र ।
अतिकष्टां दशा (ढ) प्राप्नोऽपि स्वधर्माचारं न परित्यज, परैः
सह विवाद मा कुरु, सर्वभूतेषु दया (ण) कार्या, परमेश्वरे
भक्तिः (त) विधेया, परस्त्री नावलोकनीया, बलवद्विरोध मा
कुरु, मर्मज्ञेषु अनुवृत्तिः (थ) विधेया, प्रस्तावसदृशं (द) व्यक्तव्यं,
स्ववित्तानुसारेण व्ययः करणीयः, सज्जनाः सेवनीयाः, दुर्जनाः
परिहर्तव्याः, अपराधिषु क्षमा (ध) कर्तव्या, स्त्रीणां गुह्य (न)
न वक्तव्यम्” । एवमनेकधा (प) पुत्राय हितमुपदिश्य श्लोक-
मिममपठत्—

“भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ताः

तपो न तप्त वयमेव तप्ताः ।

(ड) बुद्धि—कर्तव्यमित्यर्थ ।

(ढ) अतिकष्टा—सहात्केशदायिनीम्, दशाम्—प्रवस्थाम् ।

(ण) सर्वभूतेषु—सर्वप्राणिषु, दया—कृपा, परदुःखप्रहरणेच्छेति यावत्,—
“यत्रादपि परस्त्रियं धर्तुं या छदि जायते । इच्छा भूनिष्ठुरश्रेष्ठ । सा दया परि-
कार्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणा ।

(त) भक्ति, —पूज्येभ्यनुराग ।

दृष्ट्वा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ १०४ ॥

अतः परिणतवयसि परिणामसुखावहं किमस्ति चिन्तनीय-
मभीष्टदेवसृते ? तत् पुनः गङ्गामल्लिलपवित्रीकृते तीर्थक्षेत्रे (फ)
एव शोभते, तत् इदानीं तीर्थं गन्तुमभिलषामि” इत्युक्त्वा च
वाराणसीं जगाम ।

देवदत्तोऽपि पितरूपदेशं परिपालयन् तत्रैव नगरे स्थितः ।
एकदा होमसमिधाहरणार्थं महारण्यं प्रविष्टो यावत्
समिध. (व) छिनत्ति, तावद्विक्रमाकीं राजा मृगयार्थं वन
गतः, शूकरमनुधावन् (भ) महारण्यं प्रविष्टः, पुरः मार्गम्

धम्स, न तस्य नाचरित, विधिवन्नाऽनुष्ठितमित्यथ, वयमेव तस्या तपस्याया अवैधानु-
ष्ठानेन पतिकूलफलतया सन्नाप प्राप्ता काल न यात, अथ्वण्डदृष्ट्याग्रमानत्वात्
सदैव तिष्ठति इत्यथ, वयमेव याता तद्वशं गता, बाल्यकौमार्यौवनवाहुंकादि
भावात् इति शेष, दृष्ट्वा वासना न जीर्णा न चोष्णा, समा एव तिष्ठतीत्यथ,
वयमेव जीर्णा कामनायाः सततम् अनुध्यानात् जरा प्राप्ता । “न जातु काम
कामानामुपभोगेन शक्यति । हविषा कृण्वन्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥” इति चेतसा
क्रियासमभिहारिण सच्चिन्त्य मा भूस्त्वम् अस्मादृशी दुःख्यजविषयपापपङ्कनिसय इति
ध्वनिगर्भो भाव । उपजाति उत्तमम् ॥ १०४ ॥

(फ) गङ्गेति ।—गङ्गाया भागीरथ्या, सलिलेन जलेन, पवित्रीकृते शुद्धोभूते,
तीर्थक्षेत्रे तीर्थं भवद्दुःखापहारकं चतुर्वर्गोपायभूतमित्यथ, (“तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्री-
पायोपाध्यायमन्त्रिषु । अततार्षिंजुष्टाभ स्वीरज.सु च विश्रुतम् ॥” इति विश्व)
[तीर्थेने भवपारं गम्यतेऽनेन इति तुधातो “पातृतृदिवचिरिचिसिचिभ्यस्यक्” उणा०
(२ पा० ७ मू०) इति स्थक्प्रत्यय] तादृशं यत् चेतं पुष्करादिप्रसिद्धस्यानं तस्मिन्,
(“क्षेत्रं शरीरे केदारि सिद्धक्षेत्रफलवती” इति मेदिनी) ।

(व) समिध, —वज्रकाष्ठानि, [सम्यक् इत्यन्ते अनेन सम् + इत्य - क,
नकारान्तोप] ।

(भ) शूकर—कश्चित् वराहम् । अनुधावन्—अनुसरन्, पलायमानस्य तस्य
पथात् धावन्नित्यर्थः ।

अजानन् (म) देवदत्तं दृष्ट्वा नगरमार्गमपृच्छत् । तेन पृष्टो देवदत्तः स्वयमग्रे गच्छन् राजानं नगरमानयत् । ततो राजा देवदत्तं बहुधा सम्मान्य, कस्मिंश्चिद्व्यापारे (य) नियुक्तवान् । तदनन्तरं कालो महान् गतः ।

एकदा राज्ञा भणित,—“कथमहं देवदत्तकृतोपकारा-
दुत्तीर्णं. (र) भविष्यामि ? यदनेन महतोऽरण्यमध्यात् याम-
मानीत.” तद्राजवचनं श्रुत्वा देवदत्तेन स्वमनसि विचारितम्,—
“अहो ! सत्पुरुषः अयं कृतमुपकारं न विस्मरति । तदुक्तम्,—
प्रथमवयसि तोय पीतमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेलीफलानाम् ।
उदकममृतकल्पं दद्युराजीवनान्तं
न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १०५ ॥

(म) पुर, —नगरस्य, अयवर्तिनमित्यर्थो वा, मार्ग—पथानम्, अजानन्—

भवतु तावत्, राजा एव यत् वदति, तत्सत्यं वा, मिथ्या वा, अस्य प्रत्ययो द्रष्टव्यः” इति विचिन्त्य, राजकुमार केनाप्यविदितं (ल) स्वमन्दिरे सङ्गोप्य तस्यालङ्कार (व) भृत्यहस्ते दत्त्वा, नगरमध्ये विक्रयार्थं प्रेषितवान् ।

तस्मिन् अवसरे राजमन्दिरे (श) ‘राजपुत्रः केनापि चोरेण अपहृत’ इति महान् कोलाहलो जातः । राज्ञाऽपि स्वपुत्र-मार्गणाय सर्वेऽधिकारिणः प्रेषिताः (घ) । ततस्ते यावद्विपणि-मध्ये(स) विलोकयन्ति, तावदाभरणहस्तो देवदत्तभृत्यो दृष्टः । ततस्तदाभरण राजकुमारस्येति ज्ञात्वा त वद्धा (ङ) राजसकाश निन्द्युः । पश्चात् भृत्या कथयन्ति स्म,—“रे पापाचार । कथमेतदाभरण तव हस्ते समागतम् ?” तेनोक्तं,—“मम हस्ते देवदत्तेन ब्राह्मणेन दत्तं, तस्याह भृत्यः इति, ‘विपणिमध्ये एतदाभरणविक्रयेण धनमानय’ इति कथितञ्च” ।

ततो राज्ञा देवदत्त आकारितः, भणितञ्च,—“भो देवदत्त ! एतदाभरण तव हस्ते केन दत्तम् ?” देवदत्तेनोक्तं,—“न केनाऽपि दत्तम्, अहमेव धनलोलुप (क) तव कुमार हत्वा, तदाभरणान सर्वाणि गृहीत्वा, तन्मध्ये इदमेकमाभरणमस्य हस्ते

(ल) अविदितम्—अज्ञात यथा स्यात् तथा, राजकुमार तथा गोपयामास यथा केनाप्यपरेण तस्य सन्धान न ज्ञायितेत्यर्थः ।

(व) तस्य—राजकुमारस्य, श्रलङ्कार—तदावपरिहित भूषणजातम् ।

(श) तन्निद्रवसरे—तन्निद्रवे कानि, राजमन्दिरे—राजभवने ।

(घ) स्वपुत्रमार्गणाय—निजनुतान्वेषणाय, सर्वेऽधिकारिणः,—समस्ता कार्ये अधिकारिता भूत्वा इति तावत्, प्रेषिता,—प्रेरिता ।

(स) विपणिमध्ये—पणविक्रयमाणाऽप्यवसरे ।

(ङ) त—देवदत्तभृत्यम्, वद्धा—तदाभरणपादादीन् सजस्य ।

विक्रोतु दत्तवान् । इदानीं तुभ्य यद्वीचते, (ख) तत् कुरु । मम कर्मवशादेवविधा (ग) बुद्धिरभूत्” इति भणित्वा अधीमुखो बभूव । तद्वचनं श्रुत्वा राजा तूष्णीमवस्थितः । तदा सभामध्ये कैश्चिदुक्तम्,—“अहो ! अयं सर्वधर्मशास्त्रवेत्ताऽपि कथमीदृशे पापकर्मणि बुद्धिमकरोत् ?” अन्येनोक्त,—“किं चित्रम् ! स्वकर्मणा प्रेरितस्यैवं बुद्धिर्जाता । उक्तञ्च,—

किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मणा ।

प्रायेण हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी” ॥ १०६ ॥

तत्र सभ्यैर्भणित,—“भो राजन् ! अयं बालघातो, पुनः स्वर्णस्तेर्यो (घ) च, अतः खादिरेण शूलेन हन्तव्यः” । ततः अन्यैर्मेन्त्रिभिरुक्तम्,—“अमुं शतखण्डं कृत्वा अस्य मासिनः पृष्ठायां बलिः (ङ) दातव्यः” इति ।

तेषां वचनं श्रुत्वा राजा भणित,—“भोः सभ्याः ! अयं ममाश्रितः, पुरा मार्गदर्शनादुपकारी च । अतः सत्पुरुषेण आश्रितानां गुणदापचिन्ता न कार्या । तथा चोक्तम्,—

चन्द्रः क्षयी प्रकृतिवक्रतनुर्जडात्मा
 दोषाकरो भवति मित्तविपत्तिकाले ।
 मूर्द्धा तथाऽपि विधृतः परमेश्वरेण
 नैवाश्रितेषु महता गुणदोषचिन्ता ॥ १०७ ॥

अन्यच्च,—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
 अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिर्बुध्यते ॥ १०८ ॥

सद्भिर्दुराचारोऽपि आश्रितो न ल्याज्य इति स्वीकृति समर्थयितुं प्राचीनग्रन्थे
 श्लोकमाह, चन्द्र इति ।—चन्द्र शशी, क्षयी यक्ष्मरोगवान्, यक्ष्मरोगस्य मर्द्धामकत्वात्
 (“कुष्ठञ्च राजयक्षा च प्रमेहो गृहणी तथा । रोगा महापापोद्भवा मता ॥”
 इति स्मृत्युक्ते । रोहिणीप्रणयपाशत्रयनेन अन्या अनादृत्य, तामैव रममाण चन्द्र प्रति
 दक्षशापो हि चन्द्रस्य क्षयरोगोत्पत्तिर्भवति) महापातकमूचकत्वाच्च तदार्त्तस्य असंशयत्व-
 मिति भावः, पक्षे—कृष्णपक्षे क्षयशीलस्य, प्रकृत्या स्वभावेन, वक्रतनु क्रूरमूर्त्तिं
 “अर्द्धाद्गुण शशी पाप ” इति समानान्तरोक्त्या तस्य पापशक्तत्वात् इति भावः, पक्षे—
 वक्रदेहस्य, जडात्मा मन्दबुद्धिः, मूर्ख इति यावत्, गुरुपद्मपहारकत्वात् इति भावः,
 पक्षे—जलमयतनस्य, (डलयोरभेदात्) मित्तस्य मुहृदः, मूर्ध्यस्य इति भावः, मूर्ध्यस्य
 चन्द्रमित्तत्वात्, (यदुक्तं ज्योति शास्त्रे,—“चन्द्रस्य नाऽरी रविचन्द्रपुत्री”) विपत्तिकाले
 विपत् समये, मूर्ध्यस्य पतनदशायां रात्रौ इत्यर्थः, पक्षे—मित्तस्य मूर्ध्यस्य, (मित्त
 मुहृदि न इयो । मूर्ध्यं पुंसि” इति मेदिनी) विपत्तिकाले अज्ञगमनरूपविपत्समये,
 दोषाणां पापकार्याणां, आकर खनि इव उत्पत्तिस्थान, गुरुदारधर्षणात्, रात्रौ
 पापकारिणां प्रकृष्टावसरत्वात् वा, पक्षे—दोषा रात्रिः, (“दोषा च नक्तञ्च रजनौ”
 इत्यमरः) तां करोतीति दोषाकर रात्रि उत्पादक भवति, मूर्ध्यास्ते रजनौप्रादु
 भांवात् इति भावः, तथाऽपि एव बहुशेषस्त्वेऽपि, परमेश्वरेण महादेवेन, मूर्धा
 मस्तकेन, विधृत भलद्गाररूपतया मस्तके गृहीत इत्यर्थः, अथान्तर न्यस्यति,—तथा
 हि महता महापुरुषाणाम्, आश्रितेषु जनेषु, गुणदोषचिन्ता गुणदोषविचारः, नैव
 भवतीति शेषः । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ १०७ ॥

उपकारिणि सदावहारं न विनापि चिन्तय, परन्तु निकृतिपरैश्चपि यं क्षमाशौच
 स एव ज्ञाय इति वक्तुमाह, उपकारिभ्यति ।—यं जनः, उपकारिषु हितकारि-

इत्युक्त्वा देवदत्तं प्रति भणति स्म,—“भो देवदत्त । त्वं चेतसि
केमपि भयं मा कार्षीं । मम पुत्री बलीयसा प्राकृतेन (च)
कर्मणा मारित', त्वया किं कृतम् ? यत', प्राकृतं कर्म कोऽपि
नङ्घयितुं न शक्नोति । तथा चोक्तम्,—

माता लक्ष्मीः पिता विष्णुः स्वयञ्च विषमायुधः ।

तथापि शम्भुना दग्धः प्राकृतं केन लङ्घ्यते ॥ १०६ ॥

अन्यच्च,—महारण्ये पतित मा नगरं नीतवतो महीपकारिणः
तव प्रत्युपकारसहस्रैरप्युत्तीर्णा न भवामि” इति समाश्वास्य,
वस्त्राभरणादिना देवदत्त सम्भाव्य विससर्ज ।

ततः देवदत्तः त (छ) कुमारमानीय राज्ञे ददौ । ततः
सविस्मयेन राज्ञा भणित,—“किमिदम् ॥” इति । देवदत्तेन
उक्त,—“कृतोपकारात् कथमपि उत्तीर्णा न भवामीति पूर्वं
श्रीमतोक्तम् । तद्भवतः स्वभावपरीक्षणार्थं मया एवं कृतम् ।
भवति प्रत्यय' (ज) दृष्टश्च” । राज्ञोक्त—“यः कृतमुपकारं

विस्मरति, स पुरुषाधम एव” । देवदत्तेनोक्त,—“भो राजन् । कारणं विनाऽपि सकलजगदुपकारो भवान् । अतस्त्वमेव सृजनो लोके । तथा चोक्तम्,—

सृजनाः सुधनास्ते हि कृतिनः सुखिनस्तथा ।

जन्तवो ये हि जीवन्ति परस्य हितकाम्यया” ॥ ११० ॥

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“एवं परोपकारार्थोदायार्थाणि विद्यन्ते चेत् त्वयि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । भोजराजः तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अक्षरा भोजसंवादे
कृतत्रतापरीक्षण नाम चतुर्थोपाख्यानम्] ॥ ४ ॥

अथ मणिकारसंवादो नाम पञ्चमोपाख्यानम् ।

अथ पुनः तथैव सिंहासनं समाक्रमितुकाम मालवेन्द्र ततो निवार्य अन्या पुत्तलिका समवोचत् । “भो राजन् ! श्रूयताम् ;—विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, एकदा कश्चिद्भ्रष्टवर्णिक समागत्य, रत्नमनर्घम् (भ) एकं राजहस्ते समर्पितवान् ।

सतां लक्षणं प्रदर्शयितुं महाजनोक्तिं प्रमाणस्वरूपेणावतारयति, सृजना इति ।—
ये हि जन्तव जीवा, परस्य अन्यस्य, हितकाम्यया हितेच्छया, हितसाधनार्थ-
मित्यर्थं, जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति, ते हि त एव, सृजना सञ्जना, सुधना
मायकृधनवन्त, कृतिनः कृतार्था, तथा सुखिनः सानन्दाय कथ्यन्ते इति श्रेय ।
पथ्यावकं वृत्तम् ॥ ११० ॥

इति चतुर्थोपाख्यानम् ॥ ४ ॥

राजाऽपि देदीप्यमान तद्रत्न दृष्ट्वा परीक्षकानाकार्याऽवदत्,—
 “भोः परीक्षकाः । कीदृशमेतद्रत्नम् ? समीचीनम् असमीचीन
 (ज) वा ? अस्य मूल्यं कुर्वन्तु” । तैस्तद्रत्नं परीक्ष्य भणितं,—
 “भो राजन् । अमूल्यमेतद्रत्नम् । अस्य मूल्यमविदित्वाऽपि
 क्रियते चेत्, तर्हि महाप्रत्यवायः (ट) अस्माकं भविष्यति” ।

तेषां वचनं श्रुत्वा, राजा भूरि द्रव्यं दत्त्वा भणति स्म,—
 “भो बणिक् । ईदृशं रत्नमन्यदास्ति किम्” ? बणिजा भणितं,—
 “देव । एतत्सदृशानि रत्नानि इह आनीतानि न सन्ति, परं
 ग्रामे एवाविधान्येव दश रत्नानि विद्यन्ते । यदि प्रयोजनमस्ति,
 तर्हि तेषां मूल्यं कृत्वा गृह्यताम्” । ततः परीक्षकैः एकैकस्य
 रत्नस्य पट्कोटिसुवर्णं (ठ) मूल्यं कृतम् । राज्ञा तावत् सुवर्णं
 तस्मै बणिजे दत्तं, तेन सह विश्वासी कश्चिद् भृत्यो मणिकारश्च
 प्रेषितः ; उक्तञ्च,—“भो मणिकार ! अष्टाना वासराणां (ड)
 मध्ये रत्नानि गृहीत्वा प्रायास्यासि चेत्, उचितं तव दास्यामि” ।
 तेनाक्तं,—“देव । अष्टाना दिवसानां मध्ये एव चरणीं द्रक्ष्यामि ।
 अन्यथा चेत्, दण्डोऽहम्” ।

एवमुक्त्वा स मणिकारस्तेन बणिजा सह तस्य निवासनगरं
 गतः । तत्र तेन दश रत्नानि दत्तानि । तानि गृहीत्वा मार्गं
 यावदागच्छति, तावन्नहतो वृष्टिरभूत् । तथा वृष्ट्या उभयतट-
 पारपृष्णां नदी प्रवहति स्म । ततः अपर तीरं गन्तुमशक्नुवन्,
 तत्र तटस्थित नाविकोभवदत्, “भो कर्णधार । (ठ) मा नदीम्

आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां विप्राणां मानखण्डनम् ।

पृथक् शय्या च नारीणामशस्त्रो वध उच्यते ॥ ११४ ॥

इति विचार्य दत्तानि” । राजाऽपि तद्वचनं श्रुत्वा सन्तुष्टः
सन्, अवशिष्टानि पञ्च रत्नानि तस्मै मणिकाराय ददौ” ।

इति कथा कथयित्वा पुनर्भोजमवदत् पुत्तलिका,—“पर-
मौदार्यगुणवरिष्ठो विक्रमादित्यः । त्वयि एतादृशमौदार्यं यदि
विद्यते, तर्ह्यास्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्यानं अप्सरा भोजसवादे
मणिकारसवादो नाम पञ्चमोपाख्यानम्] ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मचारिराज्यदानं नाम षष्ठोपाख्यानम् ।

अथ विक्रमगुणज्ञातारमपि कौतुकात् प्रतिषेधमशृण्वन्तं
भोजदेव निषिध्य अपरा पुत्तलिका व्याजहार, (ध)—“श्रूयता
राजन् । विक्रमार्कः राज्यं कुर्वन्, एकदा चैतमासे वसन्तोत्-

‘राजाज्ञाविघातं न शुभाय’ इति प्रदश्रितुं शिष्टात्मिकम् उदाहरति, आज्ञा
इति ।—नरेन्द्राणां वृषाणाम्, आज्ञाभङ्गं आज्ञाया व्याघातं, आदेशलङ्घनमित्यर्थं,
विप्राणां ब्राह्मणानां, मानखण्डनं माननाशं, अपमानमित्यर्थं, नारीणां स्त्रीणाञ्च,
पृथक् स्वाभिगम्याऽचतरभ्यानि शय्या मग्नम्, एतन्नम्रम्, अशस्त्रं, वधं शस्त्राघातं विना
हननम्, उच्यते कथ्यते, जनैरिति शेषः । तथा कृते नितरामितं श्रवमानिता कुप्य
न्तीति भावः ॥ ११४ ॥

इति पञ्चमोपाख्यानम् ॥ ५ ॥

(ध) व्याजहार—उवाच । (‘व्याहार उक्तिर्लपितम्’ इत्यमरः) ।

सवे (न) सकलान्त.पुरबधूसमेतः क्रौडार्थं शृङ्गारवनम् (प)
 अगमत् । नानाविध तरुशोभिते तस्मिन् शृङ्गारवने इन्द्रनील-
 खचितभित्ति रमणीय-चन्द्रकान्तशिला-विनिर्मिताङ्गणे, (फ)
 नानाविधधूपवासिते क्रीडागृहीत-पद्मिनी-प्रभृति-चतुर्विध-
 वनिताभिर्वस्त्र-ताम्बूल-पुष्पालङ्घताभिः सह राजा चिरं क्रौडा-
 मकापीत् ।

तद्वनमभीषे चण्डिकाऽऽयतनम् (ब) एकमासीत् । तत्र
 स्थित. कश्चिद् ब्रह्मचारा राजानं तत्रागतं विलोक्य स्वमनसि
 चिन्तयति स्म,—‘अहो ! तपः कुर्वता मया जन्म वृथैव नीयते ।
 स्वप्नेऽपि विषयमङ्गमजन्म (भ) सुखं नानुभूयते । उक्तञ्च,—

यद्यत् सुखं विषयमङ्गमजन्म तच्च

दु खाय सृष्टमिति मूर्खविचारणैव ।

(न) वसन्तीत्याव—चेचमखे, वसन्तकालीयधरपुजनादिरूपोत्सवे इत्यथ,
 शीलाको संवे वा ।

(प)

को नाम सम्परिहरेत् ? सिततण्डुलांश्च

भोक्तुं यतेत तुषमिथ्यकणान् मनुष्य. ? ॥ ११५ ॥

तस्मात् महत् कष्टं कृत्वाऽपि ससारे स्त्रीसुखमनुभोक्तव्यम् ।

उक्तञ्च,—

असारे खलु ससारे पूज्या सारङ्गलोचना ।

तदर्थं धनमिच्छन्ति तत्यागे च धनेन किम् ? ॥ ११६ ॥

असारभूते ससारे सारभूता नितस्विनी ।

इति सञ्चिन्त्य वै शम्भुरर्द्धाङ्गे पार्वती दधौ ॥ ११७ ॥

विक्रमाको राजा प्रसङ्गतः (म) अत्र समागतोऽस्ति ।

मूर्खाणां विचारणा धारणा, एव नियमे, को नाम मनुष्य जन, सिततण्डुलान् उच्यते भूततण्डुलान्, परिहरेत वर्जयेत ? तथा तुषमिथ्यकणान् तुषमिथ्यतण्डुल कणान्, भोक्तुं खादितुं, यतेत प्रयत्नं कुर्व्यात् ? न कोऽप्येव करोतीत्यर्थः । वसन्त-तिलक वृत्तम् ॥ ११५ ॥

स्त्रीसम्भोगसुखस्य सारता प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयमाह, असारे इति ।—असारे सारहीने, ससारे जीवलोकमध्ये, सारङ्गलोचना मृगनयना, योषिदित्यर्थः, पूज्या याज्ञा इत्यर्थः, तदर्थं योषिदर्थः, धनं सम्पदम्, इच्छन्ति अभिलषन्ति, तत्यागे योषिद्यागे सति, धनेन किं च किं प्रयोजनम् ? न किमपि इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

असारभूते इति ।—असारभूते सारवर्जिते, ससारे, नितस्विनी प्रशंसनितम्बवती योषिदेवेत्यर्थः, सारभूता सारतया गणया, (तदुक्तं बृहत्संहितायां चतुःसप्ततितमं अध्याये,—“जये धरिवाया पुरनेव सार, पुरे गृहं सद्गनि चैकदेश । तवापि शय्या शयने वरा स्त्रो, रत्नोञ्जला राज्यमुखस्य सार ॥ १ ॥ श्रुतं दृष्टं सृष्टं श्रुतमपि वृणा द्वादजनन, न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्वितं क्वचिदपि कृतं लोकोपतिना । तदर्थं धम्मार्थं सुतविषयमौख्यानि च ततो, गृहे लन्ध्रो मान्या सततमवला मानविभवे ॥ ४ ॥” इत्यादि) इति सञ्चित्य एव त्रिविध्यं, शम्भु महादेव, अर्द्धाङ्गे निजदेहादे, पार्वती गिरिजा, निजपत्नोमिति भावः, दधौ दधार । श्लोकद्वयं पद्यात्रया वृत्तम् ॥ ११७ ॥

(म) प्रसङ्गतः,—प्रसङ्गं हती, काव्यमालम्ब्य [अथ “सार्वभूमिक्रान्तिसिद्धं (वा-) इति वृत्तान्तायां पञ्चनोख्यानि वा तस्मिन्प्रत्ययः] ।

तस्मात् तम् एकमग्रहारं (य) याचित्वा, काञ्चन कन्यकां विवाह्य
ससारसुखमनुभविष्यामि” इति विचार्यै राजसमीपमागत्य,—

पञ्चाऽऽस्यपञ्चवदने हिमशैलजायाः

रत्युत्सवे युगपदाऽऽस्यरसं जिष्ट्यौ ।

त्वां पातु सञ्चलित-विभ्रम-कर्णपूर-

लील-भ्रमद्-भ्रमर-विभ्रमभृत् कटाक्षः ॥ ११८ ॥

इत्याशीर्वादं ददौ । ततो राजा तमासने समुपवेश्या-
ऽब्रवीत्,—“भो ब्राह्मण । कुतः समागतोऽसि ?” तेनोक्तम्,—
“अहमत्रैव जगदस्त्रिकापरिचर्यां (र) कुर्वन् तिष्ठामि । नित्य-
मस्याः सेवा कुर्वतो मे पञ्चाशद्वर्षाणि गतानि, तावत्कालम्
अहं ब्रह्मचारी (ल) । अद्य देवता निशाऽवसाने (व) या समा-
गत्याऽभणत्,—‘भो ब्राह्मण । त्वमेतावन्त काल मम परिचर्याया

(य) अग्रहार—ग्रामादिकम् ।

गराविवको गृहरोऽपि भोगो, अत भोगसुख न इयन्निति प्रतिपादयित् भोगार्थं

श्रान्तोऽसि, तवाहं प्रसन्ना जाताऽस्मि, अतः त्वम् इदानीं गृहस्थाश्रम (श) स्वीकुरु । ततः पुत्रमुत्पाद्य पश्चान्मनो मोक्षे निधेहि, अन्यथा तव गतिर्नास्ति । यतः,—

आश्रमान् त्रीनघातुत्य यो मोक्षेऽन्तर्निवेशयेत् ।

अनया क्रियया मोक्षं सेवमानः पतत्यधः ॥ ११९ ॥

आदौ ब्रह्मचारी, ततो गृही च भूत्वा प्रव्रजेदिति । तत् विक्रमार्कभूपतये सर्वमात्महृत्तान्तं विज्ञापय, स तव मनोरथ पूरयिष्यति' इति । एव देव्या स्वप्ने भणितम् । अतस्तव समीप-मागतोऽस्मि" । इत्येवं कपटवचनैः (ष) राजानमुक्तवान् । तच्छ्रुत्वा राजा कूटवाग्ध्यापारं सम्यगवगत्य स्वमनसि अचिन्तयत्,—“असावेवम् अनृत (स) वदति । अस्तु, तथाऽप्यर्थी (ह) वर्त्तते, सर्वथाऽस्य मनोरथ पूरणीयः । उक्तञ्च,—

दत्त्वाऽऽर्त्ताय नृपो दानं शून्यं लिङ्गं प्रपूज्य च ।

परिपाल्याऽऽश्रितं नित्यमश्वमेधफलं लभेत्" ॥ १२० ॥

(श) गृहस्थाश्रमम्—[आश्रम्यत अत्र, आ + श्रम - आधारे घञ्, अर्द्धद्वि] गृहस्थरूपं गायत्रम तम् ।

आदावेव मोक्षं प्रति यतमानस्य नैष्कल्यं प्रदर्शयति, आश्रमान् इति ।—यो जनं वीन् आश्रमान् तत्रैव गृहस्थ-वानप्रस्थाख्यान्, अपाङ्ग्य अनादृत्य, मोक्षे तुरीयाश्रमकर्त्तव्ये निर्व्याणमार्गे, अत्र मनः, निवेशयेत् निदधीत, अनया एवमकारया, क्रियया कायेण, मोक्षं सेवमान आश्रमन्, स जनः, अधः पतति नरकगामी भवति । आनुपूर्व्येण सर्वाश्रमां सेवनीया इति भावः ॥ ११९ ॥

(ष) कपटवचनैः,—प्रतारणावाक्ये ।

(स) अनृत—नित्या ।

(ह) अर्थी—पार्थी, दाचक्र इत्यर्थः ।

अर्थिनोरथपूरणे गुणमाह, दत्त्वा इति ।—नृप राजा, आर्त्ताय दुःखितजनाय, सानं दत्त्वा, शून्यं लिङ्गं प्रतिष्ठापितान् अपि समर्चासत्कारगुण्वा देवमूर्तिं, प्रपूज्य पूजयिष्या, निरमं सदा, आश्रितं जनं परिपाल्य पालयित्वा च, अश्वमेधयज्ञस्य फलं यनेत् प्राप्नुयात् [अथ परमैवद चिन्तयन्] ॥ १२० ॥

इति विचार्य तत्र नगरमेकं कारयित्वा, तमभिषिच्य च तस्मिन् नगरे सस्याप्य विलासिनीनां शतम् (क) अदात् । पञ्चाशद्भजान्, तुरङ्गाणां पञ्चशतीं, भटानां चतुःसहस्रीं (ख) तस्मै ब्राह्मणाय दत्त्वा, चण्डिकापुरमिति तस्य नगरस्य नाम कृतम् । ततः परिपूर्णमनोरथो ब्राह्मणस्तु राजानमाशीर्भिरभ्यर्थयामास । अथ राजाऽपि निजनगरमगमत्” ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् । त्वयि एवमौदार्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अष्टरा भोजसवादे
ब्रह्मचारिराज्यदानं नाम षष्ठीपाख्यानम्] ॥ ६ ॥

अथ सृतीज्जीवनं नाम सप्तमीपाख्यानम् ।

अथापरद्यु जाग्रदभिलाषपरवशं समारोहणाऽऽकाङ्क्षया सिंहासनं सस्त्रैर्हसवलोकमानं भोजं प्रतिरुन्वती वाक्चूडलाभिः पयान्वा पुत्तलिकां समवदत्,—“महाराज भोजदेव । विक्रमार्कं राज्यं कुर्यात्, सर्वोऽपि जनः सुखेनाऽऽर्त्तत्, लोके दुर्जन-

कण्टकी (ग) नास्ति । सदाचारवन्तः सर्वे जनाः । ब्राह्मणाः
वेदशास्त्राभ्यास-स्वधर्माचारपराः, षट्कर्मनिरता (घ) बभूवुः ।
सर्वस्याऽपि वर्णस्य सिद्धौ (ङ) यशसि चाभिरुचिः, परोपकार-
करणे वासना, असत्ये अप्रणयः, लोभे द्वेषः, परापवादे (च)
अनादरः, जीवदयायाम् अनुरागः, परमेश्वरे भक्तिः, देहे
निर्ममता, नित्यानित्यवस्तुनि विचारः, (छ) परत्र विषये
बुद्धिः, वाचि सत्यम्, उक्तिपरिपालने (ज) दार्ढ्यं, हृदये
श्रीदार्यगुणः । एव सर्वोऽपि लोकः सदासनाऽऽश्रितः, पवित्री-
भूतान्तःकरणो राज्ञः प्रसादात् सुखेन वर्तते ।

तस्मिन् नगरे धनदो नाम कश्चिद् वणिक् अस्ति । तस्य
सम्पत्तेर्मर्यादा (झ) नास्ति ; येन यद्वस्तु चिन्त्यते, तद्वस्तु तस्य
गृहे लभ्यते । एवं सकलसम्पदाश्रयस्य वणिजः सर्ववस्तुषु
अनित्यत्वबुद्धिरुत्पन्ना,—“असारोऽय ससार, सर्वं सुदुर्लभमपि
वस्तुजातमनित्यम् । यतः,—

गगननगरकल्प' सङ्गमो वल्लभानां

जनदपटलतुल्य यौवनं वा धन वा ।

(ग) दुर्जनकण्टक,—दुर्जन असज्जन एव कण्टकं चन्द्रशतुरित्यथ ।

(घ) षट्कर्मनिरता,—ब्राह्मणलक्षणस्वरूपषट्कर्मसम्पन्ना, षट् कर्माणि
यथा,—“यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतियक्षा ” एतत्षट्कर्मशालित्वस्यैव ब्राह्मण-
त्वात् ।

(ङ) सिद्धौ—अणिनादिसिद्धौ ।

(च) परापवादे—परनिन्दायाम् ।

(छ) नित्यानित्यवस्तुनि—नित्य परब्रह्मरूपम्, अनित्य घटपटादिजगत्प्रपञ्चा-
त्मकञ्च यत् वस्तु तस्मिन्नित्यम् । विचार,—इदं नित्यमिदमनित्यमिति विवेकः ।

(ज) उक्तिपरिपालने—वचनरक्षणे ।

(झ) मर्यादा—सीमा, इत्येति यावत् ।

भोग्यवस्तूनामनित्यता प्रतिपादयति, गगनेति ।—यज्ञभाना प्रियजनानां, सङ्गमः

स्वजनसुतशरीरादौनि विद्युच्चलानि
क्षणिकमिति समस्त विद्धि संसारवृत्तम् ॥ १२१ ॥

उक्तञ्च,—

शरणमशरणं वा बान्धवो बन्धमूलं
शरणमपि तद्वाराद् द्वारमापद्ग्रहाणाम् ।
विकलितमतिपुत्राः शत्रवः सर्वमेतत्
त्यजत भजत धर्मं निर्मूलं कर्मापाशम् ॥ १२२ ॥

अतः ससारिणा धर्म एव शरणम् (ज) । तथा चोक्तम्,—
धर्मो रक्षति रक्षितो ननु इतो हन्ति ध्रुव प्राणिनो
हन्तव्यो न ततः स एव शरणं ससारिणा सर्वथा ।

समागम , गगननगरकन्य स्वप्रदष्टाऽऽकाशस्थसौधराजिविराजितनगरवत् मिव्याभूत ,
वीथन तारुण्य, वा धन सम्पदा, (उभयो सम प्राधान्य दर्शयितुं वाकारद्वय प्रयुक्तम्)

धर्मः प्रापयतीह सम्पदमपि ध्यायन्ति तद् योगिनो
नो धर्मात् सुहृदस्ति नैव सुखिनो नो पण्डिता धार्मिकात् ॥१२३॥

तथा च,—

धर्मः शर्म भुजङ्गवास्तुकपुरीसार विधातुं क्षमो
धर्मो मर्त्यजनस्य चापि ददते प्रीतिं सदा शाश्वतीम् ।

धर्मः स्वर्गगिरौ निरन्तरसुखास्वादोदयस्यास्यदम्

धर्मः किं न करोति मुक्तिवनितासम्भोगयोग्या तनुम् ? ॥ १२४॥

अतो धर्मसग्रहार्थम् उपार्जित द्रव्य सत्पात्रे दातव्य बुद्धि-
मता । तस्मिन्नर्पित तत् बहुगुणं भवति । तथा चोक्तम्,—

पात्रावशेषे न्यस्त गुणान्तर भजति वित्तमिह दातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्ती मुक्ता सूते पयोदस्य ॥ १२५ ॥

जगाना, सर्वथा सर्वप्रकारेण, शरणम् आश्रय , इह जगति, धर्म सम्पदमपि
ऐश्वर्यमपि, प्रापयति अधिगमयति, योगिन तापसा, तत् तस्मात्, धर्ममेव,
ध्यायन्ति चिन्तयन्ति, धर्मादन्य सुहृत् मिव, नो अस्ति, नास्तोत्यथ । धार्मिकात्
धर्मपरावयणादन्ये, नैव सुखिन इत्यरसुखास्वादका, नो वा पण्डिता प्रकृतज्ञान
सम्पन्ना, भवन्तीति शेष । शार्दूलविक्रीडित इत्तम् ॥ १२३ ॥

धर्मस्य लोकवयलभ्यसुखदायित्वे का कथा, मुक्तिरपि तदायत्ता इति दशयितुमाह,
धर्म इति ।—धर्मं विहितकर्मानुष्ठान, भुजङ्गाना सर्पाणा, वास्तुकस्य वासस्थानस्य
वा पुरी प्रधाननगरौ, स एव सार स्थिराशो यस्य तत् तादृश यत् शर्म सुख, तदपि
विधातु सम्पादयितु, क्षम योग्य भवति । धर्मं मर्त्यजनस्य चाऽपि मनुष्यलोकस्थापि,
शाश्वतो नित्या, प्रीति सन्तीप, सदा नित्य, ददते ददाति [“दद दाने” इति दाना
शकस्य आत्मनेपदि ददधातो रूपमिद बोध्यम्] स्वर्गगिरौ स्वर्गनाम्ना ख्याते सुमेरु
पर्वतेऽपि, धर्मं निरन्तर निरवच्छिन्न, य सुखास्वाद सुखानुभव, तस्योदयस्य
तन्प्रादुर्भावस्य, आस्यदम् आश्रय भवति । धर्म किं न करोति ? सर्वमेव
करोतीत्यथ । तन् देह, मुक्तिवनिताया मुक्तिरूपाया रक्षणा, सम्भोगयोग्या
सम्भोगजननया करोति । पाताप, मर्त्यगोन, रूमे च, धर्म एव सकलकुशलमूल,
निमिषिक मुक्तिमपि धर्म एव सृष्टःतीति भाव । इति पृथक् ॥ १२४ ॥

सत्पति दान गुणो कर्पेनन्पादकमिति दृष्टान्तप्रदर्शनद्वारा दार्ढ्या श्लोकाभ्यामाह,

पपि च,—

न्ययोधस्य यथा वीजं स्तोकं सुक्षेत्रभूमिगम् ।

वहुविस्तीर्णता याति तद्वद् दानं सुपात्रगम् ॥ १२६ ॥

इति बहुधा विचार्य श्रोत्रियान् (४) ब्राह्मणानाङ्गय, तेषां सकाशात् हेमाद्रिप्रतिपादितानि (४) दानखण्डोक्त-गोदान-कन्यादान-विद्यादान-भूदानादकदानानि श्रुत्वा, तानि दानानि सत्पात्रे समर्प्य पवित्रान्तं करणः सन्, पुनर्विचारयति स्म,—
“मयैतदनुष्ठितं दानव्रतादिकं तदा सफलं भविष्यति,—यदा हारावती (५) गत्वा शीलुष्यं द्रक्ष्यामि” इति विचार्य शीनिवासपुरीं प्रति निर्गतः ।

पातति ।—पात्रविशेषे योग्यायोग्यपात्रे, न्यस्तं दत्तम्, इह लोके, दातुं दानकर्तुं, विषयं धनं, गुणान्तरं भवति सदसङ्गुणं जन्मने, सत्पात्रं प्रदत्तं धनं सत्कार्याय व्ययितं भवति, असत्पात्रं पातितम् असत्कर्म सम्पादयतीत्यर्थः, यथा पर्यादस्य नेघस्य,

अथ समुद्रतीरं गत्वा नाविकमाङ्गय तस्मै भूरि द्रव्यं दत्त्वा, भिक्षुक-योगि-विदेशस्थजनाऽनाथादीनारोष्य, (ढ) तै सह प्रिय-वचनानि धर्मगोष्ठी (ण) कुर्वन् यावद् गच्छति, तावत् समुद्र-मध्ये कश्चित् चद्रपर्वतो दृष्ट । तत्र पर्वते महानेकः देवालयः आसीत् । ततस्तु देवालय गत्वा, देवीं भुवनेश्वरीं षोडशोपचारै-रभ्यर्च्य, नमस्कृत्य च यावत्तस्या वामभागे दृष्टि निदधाति (त) तावच्छिन्नशार्धं स्त्रीपुरुषयोर्युगलं दृष्ट्वा पुर स्थितभित्तिभागे लिखितानि अक्षराणि अपश्यत्—“यदि कोऽपि परोपकारी महाधैर्यसम्पन्नः स्वकण्ठरुधिरेण (थ) भुवनेश्वरीमर्चयति, तदैतत् स्त्रीपुरुषयुगलं सज्जोव भविष्यति” इति ; एव लिखित वाचयित्वा (द) सविस्मयो धनद. पुनरपि नावमारुह्य द्वारावती गतः तत्र श्रीकृष्णं दृष्ट्वा,—

“एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृद्येन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जस्य कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय” ॥ २२७ ॥

मूर्धपददार्ध, द्वारकाम् इत्यथ, तदुक्तं काशोखण्डे ७८ अध्याये,—“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची श्रवणिका । पुरो द्वारावतो चैव सप्तैता मोचदायिका ॥” इति ।

(ढ) आरौष्य—स्वापयित्वा, [आ + रुह - णिच्, पुक्, ल्यप्, णिचो लोप] ।

(ण) धर्मगोष्ठी,—धर्माऽऽलोचना, धर्मकथाऽऽलापान् इत्यथ ।

(त) निदधाति—श्रपयति, पातयतीत्यथ ।

(थ) स्वकण्ठरुधिरेण—स्वयोवाक्कत्तनजेन रक्तेनेत्यथ ।

(द) वाचयित्वा—पठित्वा ।

श्रीकृष्णप्रणामस्य मुक्तिप्रदत्व वर्णयति, एक इति ।—एकोऽपि एकसद्वाशोपि, कृष्णस्य प्रणाम प्रणति, कृत प्रतिपादितं सन्, दशानाम् अश्वमेधानां तदारभ्य यज्ञानाम्, अवभृद्येन यज्ञान्दानेन, तुल्यं समानं, एकवारं कृष्णप्रणामं कृतं दशाश्वमेधफलसमफलत्वाभो भवतीत्यथ । दशाश्वमेधा दशसद्वाकाश्वमेधयज्ञान्ठामो जन, पुनर्जन्म उत्पत्तिम् णति नभते, कृष्णप्रणामो कृष्णप्रणामकारो जनन्तु, पुनर्भवाय पुनर्जन्मान्नाभाय, न प्रभवति इति शेषः, तस्य पुनर्जन्म न जायते इति समुदिताय ।

इति श्रीकृष्णप्रणामस्य मोक्षफलसाधनतां सञ्चिन्त्य, तं
साष्टाङ्ग (ध) प्रणम्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य च निजनगर-
मगमत् । ततः सर्वान् वन्धून् श्रीकृष्णप्रसाददानेन सम्भाव्य,
किमप्यपूर्वं (न) वस्तु गृहीत्वा राजदर्शनार्थं गतः । यतः,—

रिक्तपाणिस्तु नो पश्येद्राजान देवता गुरुम् ।

नैमित्तिक विशेषेण फलेन फलमादिशत् ॥ १२८ ॥

तथा च,—

इष्टा भार्या प्रिय मित्र पुत्रं चातिकनोयसम् ।

रिक्तपाणिर्न पश्येत् तु तथा नैमित्तिक नृपम् ॥ १२९ ॥

ततः राज्ञो हस्ते कृष्णप्रसादम् उपढाकनञ्च (प) दत्त्वाप-

(ध) साष्टाङ्गम्—षष्टाङ्गन सह वक्तमान यथा स्यात् तथा , तद्वदण यथा,—

'नानुभ्याञ्च तथा पद्मा पाणिभ्यामुरसा धिया ।

गिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित ॥" इति ।

(न) कथं वा—श्रीकृष्णस्य विशेषो प्रसाद निन्माल्य, नेवेद्य वा, तस्य दानेन
अर्पणन , मर्णा च—सादृश ५ यथ , किमपि—किञ्चित् , अपूर्वं—दुर्लभम् ।

विष्टः । ततो राजा च्चेमयात्रा (फ) च पृष्ठा तं धनद कमप्यपूर्व-
वृत्तान्तमपृच्छत् । सोऽपि समुद्रमध्यस्थितभुवनेश्वरीदेवालय-
वृत्तान्तमकथयत् ।

तच्छ्रुत्वा सविस्मयो राजा तेन धनदेन सह तत् स्थानं गत्वा
देवालये देवतावामभागे स्थित कवन्धयुगलम् (ब) अपश्यत् ।
तदनन्तरं देवता मनसि कृत्वा खड्ग यावत् स्वकरुहे सम्पातनो-
न्मुखं करोति, तावत् कवन्धद्वय सशिरस्क सजीवमभवत् ।
देवताऽपि राज्ञो हस्तात् खड्गम् आकृष्याऽब्रवीत्,—“भो राजन् ।
प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राजाऽब्रवीत्,—“भो देवि । यदि
प्रसन्नाऽसि, तर्ह्यस्मै मिथुनाय (भ) राज्यं देहि” । ततो देव्या
तस्मै मिथुनाय राज्यं दत्तम् । राजाऽपि धनदेन सह निज-
नगरमगमत्” ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजं प्रति भणति,—
“भो राजन् । त्वय्येव चेत् परोपकारकरणशक्तिः विद्यते
तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमांकचरिते सिंहासनापाख्याने अक्षरा-भोजसवादे मृतीजीवन
नाम सप्तमोपाख्यानम्] ॥ ७ ॥

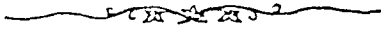
(फ) चेमयात्रा—यात्राया चेम कुग्रलम् इति चेमयात्रा, तामित्ययं ।

(ब) कवन्धयुगल—द्विद्वन्द्वकवचय, (‘कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्
इत्यमर) ।

(भ) मिथुनाय—स्त्रीपुरुषरूपाय ।

इति सप्तमोपाख्यानम् ॥ ७ ॥

अथ सरःपूरणं नाम अष्टमोपाख्यानम् ।

अथ तथैव सिंहासनसमीपस्थः कौतुकरसरभसवशंवदो (म)
धरित्रोपतिः पुत्तलिकयैकया समभिदधे,—“शृणु राजन्!
विक्रमो राजा भूमण्डले प्रसिद्धः नानाविनोदाश्चर्यपूर्णः(य) तथा
परकौतुकादिकं चारमुखेण जानाति । तथा चोक्तम्,—

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदेनैव द्विजातयः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ १३० ॥

श्रूयता राजन्।—यो राजा भवति, तेन सर्वाऽपि लोक-
संस्थितिः (र) ज्ञातव्या, सर्वस्य चित्तं बोद्धव्यं, प्रजाः सम्यक्
पालनीयाः, दुष्टाः दण्डनीयाः, न्यायेन (ल) धनीपार्जनं कर्त्त-
व्यम्, अर्थेषु समत्वं विधेयम्; तान्येव राज्ञः पञ्चमहायज्ञ-
कर्माणि । उक्तञ्च,—

दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा

न्यायेन कोपस्य च सम्प्रवृद्धिः ।

(म) कौतुकं ।—कौतुकं कुतूहलं, यो रत्नो रागः, तेन यो रत्नं
शोभयति, तस्य वशवदं तदायत्तं ।

अपक्षपातोऽर्थेषु राज्यरक्षा

पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥ १३१ ॥

अपिच,—

किं देवकार्याणि नराधिपानां

किं वा विरोधः परिपन्थिभिश्च ।

तद्देवकार्यं जपयन्नहीमा

यदशुपाता न पतन्ति राष्ट्रे ॥ १३२ ॥

एवमेव विक्रमे राज्यं कुर्वति सति, एकदा चारा. भूमण्डलं परिभ्रम्य राजसकाशमागताः, राज्ञा पृष्टाः प्रोचुः,—“भो देव । काश्मीरदेशे महाद्रव्यसम्पन्नः कश्चिद्वणिगास्ते । तेन बणिजा पञ्चक्रोशविस्तारं तडागमेकं खानितम् ; तन्मध्ये नवनिर्मित-दिव्यप्रासादे जलग्रयनस्य लक्ष्मीनारायणस्य (व) ग्रयनं कारितं, परमुदकं न लगति । पुनः तेन बणिजा जलोद्गमनिमित्तं

पूजा समादरं, न्यायेन धर्मानुसारेण, कोषस्य धनस्य, सम्पत्तिं सम्यग्व्यवहृत्य, अर्थेषु विचाराद्यमागतेषु याचकेषु वा जनेषु, अपक्षपातं निरपेक्षतः, तुल्यदृष्टिरित्ययं, राज्यरक्षां राज्यस्य पालनञ्च, नृपाणां राज्ञाम्, एतानि पञ्चैव, न तु मृत्युश्लाघाया पाठाग्रहोत्थयामातिथिपूजनपितृतर्पणवृत्तिकर्माभिव्यथा इत्येवकारणं, यथा यागा, “पञ्चयज्ञा” कथिता उक्ता ॥ १३१ ॥

किं वदन्ना ? प्रजारञ्जनमेव राज्ञा जपयन्नहीमादीनि देवकार्याणि नान्यत् किमपि, इति प्रतिपादयितुनाह, किमिति ।—नराधिपानां राज्ञा, देवकार्याणि जपयन्नहीमादीनि, किम् ? तदकरणेऽपि न दोषमावहन्ति मनुजाधिपा इत्यर्थः । वा अथवा, परिपन्थिभिः विपक्षैः सह, विरोधं विवद्वयं, किम् ? न सोऽपि तादृगावश्यकं तेषाम् इत्यर्थः । राष्ट्रे राज्ये, यत् मृत्युपाता प्रजानां नयनजलपाता, न पतन्ति तत् तदेव, तेषां देवकार्यं जपयन्नहीमा, जपयन्नहीमस्वरूपञ्च भवतीति श्रेयः । प्रजानामशु-दिवारणमेव राज्ञा प्रधानकार्यं, नान्यत् किमपि इति भावः । एतत्पद्यद्वयम् उपजाति-वृत्तेन निवृत्तम् ॥ १३२ ॥

(व) जलिति ।—जले ग्रयनं मथ्या यस्तं तस्य, चोरोदग्राधिन इत्ययं । लक्ष्मी-नारायण-—लक्ष्मी सद्दिवी नारायण लक्ष्मीनारायण, तस्य सद्द्वीकविष्णोरित्ययं ।

चक्रिणम् (श) उद्दिश्य ब्राह्मणैर्जपपूजाहवनमभिषेकादि च कारित, तथाप्युदकं न समुद्रतम् । ततोऽतिखिन्नः सन् स वणिक् तडागपाल्युपरि (ष) उपविश्य प्रतिदिनं निश्वासति, —‘अहो ! केनाप्युपायिनोदक न प्रादुर्भवति, वृथा अमो जात.’ इति ।

एकदा तत्र तडागपाल्युपरि उपविष्टे श्रेष्ठिनि जलाऽऽगम-चिन्तामग्नचित्ते सति सहसा गगने अमानुषी (स) वाक् उदचरत्, (ह)—“किमिति भो वणिक्पुत्र ! किमर्थं निश्वासिषि ? इन्निश्लक्ष्णयुक्तपुरुषस्य (क) कण्ठरक्तेन यदा तडाग सिच्यते, तदाऽत्र विमलोदकम् उद्गमिष्यति, नान्यथा” । तच्छ्रुत्वा तेन वणिजा वासारपरिसरे महदन्नमत्तं (ख) कारितम् । तस्मिन् सत्ते भोक्तुं विदेशवासिनो जना सर्वे

(ग) चक्रिणम्—पिण्डम् ।

(ष) तडागति ।—तडागपालो तडागस्य सरोवरस्य, पालो सेतु, (“पादाऽ” इति बद्धभाषा) तस्या उपरि ।

(स) अमानुषा—देवाव्यथ ।

(ख) उदचरत्—उच्यते ।

समायान्ति । तत्र स्थिताः अधिकारिणस्तेषां विदेशवात्सिना पुरतः एव वदन्ति,—‘यः कोऽपि द्वात्रिंशत्पुत्तलिकितः स्वकण्ठ-
कृधिरेण तडागं सेचयिष्यति, तस्मै शतभार (ग) सुवर्णं
दीयते’ इति । तद्वचः सर्व्वे शृण्वन्ति, परं न कोऽपि तत् सहसा
अङ्गीकुरुते, इति महश्चित्तं दृष्टम्” ।

तेषां वचनं श्रुत्वा विक्रमाको राजा स्वयं तत्र गतो जला-
शयस्थस्य विष्णोर्महाप्रासादमतिमनोहरं तथा विशालं तडागं
दृष्ट्वा विस्मयं गतो मनसि विचारयति,—“इदं तडागं यदि
स्वकण्ठरक्तेन सेचयिष्यामि, तर्हि निःसशयं जलैः परिपूर्णं
भविष्यति, तदा च सकललोकस्योपकारो भविष्यति । इदं
मम शरीरं सर्व्वथा वर्षशतं स्थित्वाऽपि नाशमेव यास्यति, अतः
सदसज्ज्ञानवता महता पुरुषेण शरीरे ममत्वं न कार्य्यम् ;
परोपकारार्थं शरीरमपि दातव्यम् । उक्तञ्च,—

शतमपि च समाना जीवित धारयित्वा

शयनमधिशयानः सर्व्वथा नाशमेति ।

सुलभविपदि देहे सर्व्वलोकैकनिन्द्य

न विदधति ममत्वं ये, हि लोकोत्तरास्ते ॥ १३३ ॥

(ग) शतभार—भार अष्टसहस्रतोलकपरिमाणं, तस्य शतं शतगुणितम् इति पूर्व्वनिपातः ।

“सर्व्वथा नशरे देहे परोपकाराय ह्येतत्पुत्रि ननापुरुषलक्षणम्” इति दर्शयितुं साह, अतनेति ।—समाना वस्त्राणां, अत वर्षमत् व्याप्ये च, जीवित प्राणान्, धारयित्वा, अपि च शयनम् उत्तमशयान्, आधमयानी जन, सर्वथा निश्चयमेव, नाशं च्युत्, एति प्राप्नोति, ये जना, सुलभविपदि निपदहले, देहे तनौ, सर्व्वलोकानाम्, एतत् पुत्रि, निन्द्य निन्दनीय, ममत्वं नमताज्ञानं, न विदधति न कुर्वन्ति, ते हि त एव, लोकोत्तरा उत्तम गीता, आदशुदया इति वाच्यं, भवतीति शेषः । अथ मालिनी उत्पत् । १३३ ।

सर्वदैव रुजाऽऽक्रान्त सर्वदैव शुची गृहम् ।

सर्वदा पतनप्रायं देहिना देहपञ्जरम् ॥ १३४ ॥

तैरेव फलमेतस्य गृहीतं पुण्यकर्मभिः ।

विरज्य जन्मन स्वार्थे यैः न देहः कदर्शितः” ॥ १३५ ॥

एवं विचार्य अस्मी पुरःस्थितप्रासादगतजलशयनस्य विष्णोः
पूजा विधाय, नमस्कृत्य च भणति,—“भो जलदेवते ! त्वं
द्वाविंशत्क्षणयुक्तपुरुषस्य कण्ठरक्तं वाञ्छसि, तर्हि सहर्षमुप-
पन्नस्य (घ) मम अनेन कण्ठरक्तेन तृप्ता सती, इदं तडागं जलैः
परिपूर्णं कुरु” इत्युक्त्वा यावत् कण्ठे खड्गं प्रहारोद्यतं करोति,
तावद्देवतया तया खड्गं धृत्वा भणितं,—“भो वीर ! तव अनेन
आदार्य्यंण अहं प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राजा अवदत्,
—“देवि ! यदि मम प्रसन्ना जाताऽसि, तर्हि इदं तडागं
जलैः परिपूर्णं कुरु” इति । पुनर्देव्या भणितं,—“भो राजन् !
त्वम् अस्मात् स्थानात् त्वरितं निर्गच्छ, ततो निर्गच्छन् यावत्
पद्मभिः तावज्जलैरिदं परिपूर्णं भविष्यति” । तच्छ्रुत्वा राजा
सत्वरं तडागपालीं गतः, तडागञ्च जलैः परिपूर्णमभूत् ।

एवम् आश्चर्यमवलोक्य सहर्षः राजा विक्रमोऽपि स्वनगर-
मगमत्” ।

एव कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—
“भो राजन् । त्वयि एवमौदार्यं तथा परोपकारसत्त्वसार-
प्रभृतयो (ड) गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने
समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अक्षरा-भोजसवादे सर पूरण नाम
अष्टमीपाख्यानम्] ॥ ८ ॥

अथ राक्षसबधो नाम नवमीपाख्यानम् ।

अथ भोज. समुत्काण्ठितचेताः सिंहासनं प्रतिगच्छन् सङ्गृह्य
हस्तयोः निवार्यमाण पुत्तलिकयाऽपरया निजगदे,—“भं
राजन् । एतस्सिंहासने तेनैव अध्यासितव्यं, यस्य विक्रम
तुल्यं शौर्यौदार्यादिकमस्ति” । भाजेनोक्त,—“भोः पुत्तलिके
कथय तस्य शौर्यौदार्यवृत्तान्तम्” । सा वदति “नरलोकाधि-
नाथ । विक्रमे राज्यं कुर्वति भट्टिर्मन्त्री बभूव, उपमन्त्री
गोविन्द, चन्द्रशेखर. सेनापतिः, त्रिविक्रमः पुरोहितः
तत्र त्रिविक्रमस्य पुत्रः कमलाकरः, स पितुः प्रसादात्

(ड) परेति ।—परियाम् अन्येषां, स्वभिन्नानानित्यथ, उपकार साहाय्य
सत्त्व चित्तनैसत्त्व, सार दास्य, ते प्रभृतव आदिभूता वेषां तथाविधा ।

इति अष्टमीपाख्यानम् ॥ ८ ॥

ष्टतौदनं (च) भुक्त्वा वस्त्र भूषण-ताम्बूलादिना सम्पुष्टशरीरो (छ)
विषयसुखमनुभवन् तिष्ठति स्म ।

एकदा पितृोक्त,—"रे पुत्र ! ब्राह्मणजन्म प्राप्य त्वया कथ-
मेव स्वेच्छावृत्त्या स्वीयते ? अयमात्मा जन्मशत नानायोनिं
प्राप्नोति । ब्राह्मणकुले जन्म महता पुण्येन लभ्यते, तल्लब्धाऽपि
किमेव त्व दुष्टाचारो जातः ? सर्वदा वहिरेव वससि, भोजन-
काले गृहमायासि, अनुचितमेतत् त्वया क्रियते । तवाय विद्या-
भ्यासकाल. , अस्मिन् काले विद्याभ्यासं न करोषि चेत्,
उत्तरत्र महान् मनःसन्तापो भविष्यति । यतः,—

ये बालभावे न पठन्ति विद्या

कामातुरा यौवननष्टचित्ताः ।

ते वृद्धकाले परिभूयमानाः

दहन्ति गात्रे शिशिरेऽपवस्त्राः ॥ १३६ ॥

किञ्च,—येषां न विद्या न तपो न दान

न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मर्त्यलोके खलु भारभूताः

मनुष्यरूपेण ऋगाश्चरन्ति ॥ १३७ ॥

अस्मिन् ससारे पुरुषस्य विद्यायाः परं भूषणं नास्ति ।

उक्तञ्च,—

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्त धनं

विद्या भोगकरी यश्च सुखकरी विद्या गुरुणा गुरुः ।

विद्या बभ्रुजनो विदेशगमने विद्या पर दैवतम्

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥ १३८ ॥

अपि च,—

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः ।

अकुलौनोऽपि यो विद्वान् सर्वैरेव स पूज्यते ॥ १३९ ॥

अर्पण, न नास्ति, शील सुशीलतापि, न च विद्यते, गुण सद्गुण, न नास्ति, धम्मय न नास्ति, ते तादृशजना, मर्त्यलोके मनुष्यालये, खलु निश्चये, भारभूता भार स्वरूपा, मनुष्यरूपेणोपलक्षिता मनुष्यरूपधरा इत्यर्थे, ऋगा पशव, चरन्ति, पशवत विचरन्ति । विद्यातपोदानादिविहीना मनुष्या पशुतुल्या इति ताव्यथ्यम् ॥ १३७ ॥

विद्याया सर्वसुखाऽऽकरत्व वर्णप्रति, विद्येति ।—विद्या शास्त्रज्ञान, नाम सम्भावनाया, नरस्य मनुष्यस्य, अधिकम् अतिरिक्त, स्वसौन्दर्यादिति शेष, रूप सौन्दर्य, व्याध्यादिभिरहाय्यत्वादिति भाव, प्रच्छन्नगुप्त गोपनभावेन रक्षितम्, अतिगुप्तमित्यथ, धन सम्पदिव, चौरादिभिरहाय्यत्वादिति भाव, विद्या भोगकरी भोगसम्पादिका, यश्च सुखकरी यश्च कौर्त्तिसञ्चारेण सुखकरी सुखसम्पादिका, विद्या गुरुणा पिता दीनाम्, अपिरत्वाध्याहाय्ये, गुरु गुरुस्थानीया, पूज्येत्यथ, विदेशगमने प्रवासे, विद्या, बभ्रुजन, तददुपकारिकेत्यथ, विद्या पर महत् दैवत परमदेवतावत् आराध्या इत्यर्थे, विद्या राजसु पूज्यते, राजसन्निधानेष्वित्यथ, पूज्यते आद्रियते, राजानो हि विद्वांस समाद्रियन्ते इति भाव, न हि धन पूज्यते, तस्मात् विद्याविहीनं मूर्खं जन, पशु पशुतुल्य गणने इति शेष, एवञ्च विद्या सवयैव अज्जनीयति भाव । शार्दूलविक्रीडित व्रतम् ॥ १३८ ॥

विदुषः सवपुच्यता, न तु कुलानस्य, इति दर्शयितुमाह, किंनिति ।—विद्याहीनस्य मूढस्य, देहिनं पुरुषस्य, विद्याहीन उन्नतेन, कुलेन प्रथमयाद्या, किं किं फलम् ?

रे पुत्र ! यावद्दह जीवामि, तावत् त्वया विद्यैवाभ्यसनीया ।

यतः,—

यावत् स्वस्थमिदं शरीरमरुज, यावज्जरा दूरतो

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता, यावत् क्षयो नायुषः ।

आत्मश्रेयसि तावदं व विदुषा कार्यं प्रयत्नो महान्

सन्दासे भवने तु कूपखननं प्रत्यद्यमः कांष्टशः ? ॥ १४० ॥

अपि च, अभ्यस्ता विद्या तव सकलमपि ब्रह्मुक्त्यै करिष्यति ।

उक्तञ्च,—

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते

कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।

लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्त्तिं

किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या” १ ॥ १४१ ॥

एवं तत् पितृवचन श्रुत्वा पश्चात्तापयुक्त कमलाकर'
 'यदाऽहं सर्वज्ञो (ज) भविष्यामि, तदैव पितर स्वमुखं दर्शयि-
 ष्यामि' इत्युक्त्वा काश्मीरदेश जगाम। तत्र चन्द्रमौलिभट्टोपाध्याय-
 समीप गत्वा दण्डवत् प्रणम्योक्तवान्,—“भोः स्वामिपादा ।
 अहं मूर्खं, भवतां नामधेयं गुणगौरवञ्च श्रुत्वा विद्याऽभ्यासार्थ-
 मागत । मयि कृपा विधाय यथा मे विद्या भवति, तथा विधेयं
 श्रामद्भि ” इति पुनर्दण्डवत् प्रणाममकरोत् । ततस्त्रैरङ्गोक्तै,
 अहर्निश तेषां श्रुश्रूषामकरोत् । यत,—

गुरुश्रुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थैर्नोपपद्यते ॥ १४२ ॥

एव श्रुश्रूषां कुर्वती महान् कालो गतः । एकदा उपा-
 ध्यायः तस्योपरि कृपा विधाय सिद्धसारस्वतमन्त्रोपदेश (भ)
 कृतवान् । तनोपदेशेन सर्वज्ञो भूत्वा स कमलाकर उपाध्याय-
 स्यानुज्जा गृहीत्वा स्वनगरं प्रतिगच्छन् मार्गवशात् काञ्चीनग-
 रम् अवाप । तत्र राजा नरसेनः । “तस्य नगर्यां नरमोहिनी-
 नाम्नी काचित् वारवनिता अस्ति, सा रूपेण अद्वितीया ; ता-
 यः कोऽपि पश्यति, स कामज्वरपीडितः उन्मादावस्था प्राप्नोति,
 यः पुनः सन्मोहान्ते तथा सह निद्राति, तस्य रक्त विन्ध्याचल-
 वासी कश्चिद्राक्षसः तत्र आगत्य पिबति, तदा स निर्जीव-

विद्या क्लृप्ततेव, किं किं न साधयति ? अपि तु सर्वमेव साधयतीत्यर्थः । वचन-
 तिलक इतम् ॥ १४१ ॥

(ज) सर्वज्ञ,—पण्डित ।

विद्यानामस्य हेतून् वर्णयन्नाह, गुञ्जिति ।—गुरुश्रुश्रूषया गुरुसेवया, वा श्रयवा,
 पुष्कलेन प्रचुरेण, धनेन अर्थेन, अथवा विद्यया निजविद्याविनिर्गमेन, विद्या लभ्यते,
 चतुर्थे प्रमोक्तत्रिविधोपाप्रातिरिक्ताऽभ्यासाप्यै, न उपपद्यते विद्या न लभ्यते ॥ १४२ ॥

(भ) सिद्ध्यादि—सारस्वत्या अथ, सारस्वत, स चासौ मन्त्रयेति सारस्वत
 मन्त्र, सदस्य शमीपत्य, सारस्वतमन्त्र, उपदेश, तम् ।

भवति" इति क्विदन्तीं (ज) श्रुत्वा तत्र तिष्ठन्, कमलाकरो-
ऽप्येतत् कौतुक स्वचक्षुषा प्रत्यक्षीकृत्य निजनगरमगमत् ।
सुचिरकालात् परं तं विद्याविनयादिगुणभूषितं गृहे प्रत्यागतं
दृष्ट्वा मातापितृः महान् हर्षो जातः । तथा च,—

विद्याविहीना बहवोऽपि पुत्राः

कल्याऽऽयुषः सन्तु पितुः किमेतैः ? ।

क्षयिष्णुना वाऽपि क्लमवता वा

तस्य प्रमोदः शशिनिव सिन्धोः ॥ १४३ ॥

द्वितीयदिवसे स्वपित्रा स राजभवनं गत्वा राज्ञे आशीर्वादम्
अकरोत्, सभायां निजवैदग्ध्यञ्च (ट) अदर्शयत् । ततो विक्रमार्केण
असौ वस्त्रादिना मन्भाव्यं पृष्ट,—"भोः कमलाकर । त्वं यत्र
देशे गतः, तत्र किं चित्रं दृष्टम् ?" तेनोक्तं,——"भोः राजन् । तत्र
देशे किमपि न दृष्टं, परं प्रत्यागमनसमये काञ्चीनगरे अपूर्व-
मेकं कौतुकं दृष्टम्" । राज्ञोक्तं,——"किं दृष्टं तत् कथय" । कमला-
कारणोक्तं,——"नरसेनभूपतिशासिते काञ्चीनगरे नरमोहिनी

(ज) १५ उदगा—जनश्रुतिम् ।

नान्नी सुरूपा काचिद्वारवनिता (ठ) अस्ति, यस्ता पश्यति, स उन्माददर्शा प्राप्नोति; यः पुना रजन्या तथा सह स्वपिति, तस्य रक्त विन्ध्याचलवासी कश्चिद्राक्षसः तत्रागत्य पिवति; ततः स निर्जीवो भवति। एतत् कौतुक मया दृष्टम्” । तत् श्रुत्वा राज्ञा भणित,—“यद्येवं, त्व तर्हि आगच्छ, तत्र गच्छाव.” ।

अथ तेन सह राजा काञ्चीनगरमागत्य कौतुकान्वित मरमोहिनीगृह गत्वा, तस्या रूपं दृष्ट्वा विस्मय प्राप्तः । तथा च पादप्रक्षालनाभ्यङ्गसुगन्धिपुष्पादिना (ड) सम्भावित. , उक्तश्च,—“भो राजन् । अद्य अहं धन्या जाताऽस्मि, मम गृहञ्च श्लाघ्यमभूत् भवच्चरणप्रसादेन” । ततः सा तस्मै वौटिका दत्तवती । राजाऽपि ता गृहीत्वा तथा सह मधुरैरनिन्दिताऽऽलापैः कियन्त कालमतिवाहितवान् । ततः सा राजानं सविनयमभाषत,—“भो राजन् । स्थानमिदं नापच्छून्यम्; अत्र मदन्तः यः कश्चित् रात्रौ स्वपिति, उपसि(ढ) स गतप्राणः परिलक्ष्यते, तत्रतिविधातुं भवते निवेदितम्, अत्र यदुचितं तत् सम्पाद्यताम्” इति विरराम । ततः प्राग्विदित-वृत्तान्तः राजा अभयदानपुरःसरम् अवीचत्—“त्वमधुना सुख निद्रामाश्रय, तत्रतिकारार्थं यथोचितं यतिष्ये” (ण) इति ।

एवं रात्रेरतिक्रान्ते प्रथमप्रहरे नरमोहिनी निद्रा गता ; द्वितीयप्रहरावसाने घोरदर्शनं करालदशनः नरशोणित-

(ठ) वारवनिता—वारवधु ।

(ड) पादिति ।—पादप्रक्षालन—चरणधावनम्, अभ्यङ्ग,—स्निग्धपुष्पसाराणाम् (“भातर” इति भाषा) परिच्छेदेषु स्रवण, सुगन्धिपुष्प—सनीहरगन्धवत् युथिकादि कुसुम, तानि आदोनि यस्य तेन ।

(ढ) उपसि—प्रत्युपे ।

(ण) यथोचित—यथाकर्मण्यम्, यतिष्ये—सचेटी भविष्यामि ।

लीलुपो(त) राक्षसो विकटाऽऽरावेण (थ) यावत् तत्र समायातः, सजागरः निर्भीकचेता. राजा तं युद्धावकाशमदत्त्वा निश्चित-करवालेन तत्क्षणादेव निजघान ।

तत्पतनशब्देन सा नरमोहिनी व्यपगतनिद्रा, हतं राक्षसं दृष्ट्वा सप्रथय (द) राजान भणति,—“भो राजन् । यन्मादृशेषु अकिञ्चनजनेषु भवादृशः सम्यगनुकम्पते नाम, तत्केवलं निशा-करकिरणानामिव महता श्रेष्ठनीचजनेषु समर्पित्तैव (ध) । भवत्प्रसादात् अहं निर्भया जाता ; अद्य प्रभृति (न) मे राक्षसोप-द्रवो गतः । त्वत्कृतोपकारात् कथमहमुत्तौर्णा (प) भवामि ?” राज्ञा तु “बहुप्राणिना प्राणविनाशिनं दुराचारं निशाचरं हत्वा मया प्रतिपालितः (फ) स्वकीयो धर्मः, तेनैव मञ्जातः मे महान् परितोषः ; नास्ति ते करणीयम् अत्र किमपि” इत्युक्त्वा क मलाकरेण सह उज्जयिनीं प्रति प्रतस्थे” ।

इमां कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—“भो राजन् । त्वयि एवं धैर्यशौर्यीदार्यीदिकं विद्यते चेत्, तर्ह्य-ग्निन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[अतः विक्रमाकचरित सिंहासनापार्याने अक्षरा भोजसवादे

अथ यज्ञलब्धफलदानं नाम दशमोपाख्यानम् ।

पुनरन्या पुत्तलिका तटेव सिंहासन समारोटुकामं भोज कथयति,—“श्रूयता राजन् । विक्रमार्के राज्य कुर्वति, कश्चित् योगी उज्जयिनीं प्रति आगतः । स च वेदशास्त्र-वैद्यक-ज्योतिष-भरतशास्त्रादिसकलकलाविचक्षणः, (व) किं बहूना ? तत्-सदृशोऽन्यो नास्ति । स साक्षात् सर्वज्ञ एव ।

एकदा विक्रमो राजा तस्य प्रसिद्धिं श्रुत्वा, तमाह्वातुं पुरोहितं प्रेषितवान् । पुरोहितीऽपि तदन्तिकं गत्वा नमस्कृत्याऽब्रवीत्,—“भोः स्वामिन् । राजा भवन्तमाह्वयति, तत्रागन्तव्यम्” । योगिनोक्त,—“तर्हि गम्यते” । ततः तत्र गत्वा राजानं प्रति भणितं,—“भो राजन् । त्वं चेत् मन्त्रसाधनं करिष्यसि, तर्हि तेन जरामरणरहितो भविष्यसि” । राज्ञोक्त,—“त्वं मन्त्रं ममोपदिश, अहं मन्त्रं साधयिष्यामि” । ततो योगिना तस्मै मन्त्रमुपदिश्य भणितं,—“भो राजन् । अमुं मन्त्रं ब्रह्मचर्येण वर्षमेकं पठित्वा दूर्वाद्भुरैर्दशाशहवनम् अग्नीं करिष्यसि, ततः पूर्णाहुतिसमये होमकुण्डात् कश्चित् पुरुषः फलहस्तो निर्गत्य, फलमेकं तुभ्यं दास्यति । तत्फलभक्षण्येन त्वं जरामरणरहितो वज्रकायश्च भविष्यसि” इति राज्ञे मन्त्रमुपदिश्य स योगी निजस्थानं गतः ।

राजाऽपि ग्रामाद्दूर्वाद्भुरैर्वर्षमेकं ब्रह्मचर्येण मन्त्रं पठित्वा, दूर्वादलैर्दशाशहोममग्नीं कृत्वा यावत् पूर्णाहुतिं करोति,

(व) वेदशास्त्रेति ।—वेदशास्त्रम्—ऋगादिवर्गविद्या, वैद्यकम्—आयुर्वेदशास्त्रं, ज्योतिष—ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्वरूपनिर्णायकं पञ्चाङ्गशास्त्रं, भरतशास्त्रं—नाट्यशास्त्रं, तानि आदीनि वासां तामु, सखलासु—सञ्ज्ञासु, कलासु—चतुर्षु पटि विद्यासु, विचक्षणः,—प्रसिद्धः ।

तावद्दोमकुण्डात् कश्चित् पुरुषो विनिर्गत्य दिव्यमेकं फलं राज्ञे ददौ । राजाऽपि तत् फलं गृहीत्वा पुरं प्रविश्य यदा राजमार्गे समायाति, तदा कुष्ठव्याधिना विशीर्णावयवः (भ) कश्चिद् ब्राह्मणं राज्ञे आशिषं प्रयुज्याऽवदत्,—“भो राजन् । राजा नाम लोकस्य मातापित्रादिस्थाने नियोजितः । उक्तञ्च,—

राजा बन्धुरबन्धूना राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा माता पिता चैव सर्वस्यार्तिहरो गुरुः ॥ १४४ ॥

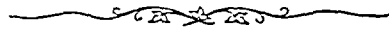
यतः त्वं विश्वस्यार्तिं परिहरसि, अतः समापि आर्तिं नाशय । अनेन व्याधिना मम शरीरं विनश्यति, शरीरनाशादनुष्ठानमपि नष्टं, यतः सर्वस्यार्पि धर्मप्रकार्यस्य शरीरमेव साधनम् । तर्हि ममैतच्छरीरं निरामयम्, (म) उपभोग्यञ्च यथा भवति, तथा कर्तव्यम्” । तद्ब्राह्मणवचनं श्रुत्वा, स राजा तस्मै तत् फलं ददौ । ततो ब्राह्मणं परं सन्तापं प्राप्य निजस्थानं गतः । राजाऽपि स्वभवनमगमत्” ।

इति कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—“भो राजन् । एवमोदार्यं धर्यञ्च त्वयि चेत् विद्यते, तर्ह्यग्निं जित्वासनं समुपविश” । तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णोमासौत् ।

[नित्यं पित्राणां कथारतं विंशतीनां पापानाम् अक्षरा भोजराजं दत्तलब्धफलदानं

नामं दशमोपाख्यानम्] ॥ १०६

अथ रक्षोभीतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम् ।

अथ भोजे समाचङ्गम्यमाणे सिंहासन पुत्तलिकाऽन्या कथयति,—“भो राजन् । श्रूयतां,—विक्रमे राज्य कुर्वति, भूमण्डले पिशुनः (य) तस्करश्च पापकर्म्मनिरतो नासीत् । अन्यञ्च,—यस्य राज्ञः सदा राज्यभारचिन्ता बलवद्वैरिविजयचिन्ता च अस्ति, स रात्रौ निद्रामपि नाधिगच्छति । उक्तञ्च,—

अर्थातुराणा न पिता न बन्धुः

कामातुराणा न भयं न लज्जा ।

चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा

क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥ १४५ ॥

अयं विक्रमादित्यो राजा तथाविधो न भवति । सर्वान् अर्थिभूभुजः स्वपादपद्माश्रितान् (र) विधाय आज्ञाप्रदानेन राज्यं करोति । उक्तञ्च,—

आज्ञामात्रफलं राज्यं ब्रह्मचर्य्यफलं तपः ।

ज्ञानमात्रफला विद्या दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १४६ ॥

(य) पिशुनः,—खल ।

राज्यादिचिन्तातुराणा निद्रामुखराहित्ये श्रियोक्तिमाह, अर्थेति ।—अर्थातुराणा धनासक्ताना जनाना, न पिता, न बन्धु, अर्थात् पिता बन्धुश्च तैनापेक्ष्यते इति भावः, कानातुराणा कामासक्ताना, भयं लज्जा च नास्ति इति शेषः, चिन्तातुराणा चिन्ताऽऽसक्ताना, सुखं निद्रा च न भवति इति शेषः, क्षुधातुराणा क्षुधासक्ताना, बलं तेजश्च न विद्यते इति शेषः । उक्तमुपजाति ॥ १४५ ॥

(र) अर्थिभूभुजः,—“ना राज्यघट मा कुरु, स्वपादे स्थापय” इत्यादिरूप-प्रायनाकारिभूतान् । स्वपादेति ।—स्वस्य पादपद्मं चरणजलमलम्, आश्रयन्ति ये ते तान्, ग्रहणायतानित्यर्थः ।

अथाज्ञानाश्चनेत्र रामो राजत्वम् अति प्रदग्मितुं श्रितभाषितमाह, आनेति ।—

एकदा स राज्यभारं मन्त्रिषु निधाय स्वयं योगिवेशेन देशान्तरं निर्गतः । यत्राऽऽत्मनश्चित्तस्य सुखं भवति, तत्र कतिचिद्दिनानि तिष्ठति, यत्राश्चर्यं पश्यति, तत्रापि कालं नयति ।

एव पर्यटन् स एकस्मिन् दिवसे यदा महाऽरण्यमध्ये प्राविशत्, तदा सूर्योऽस्तं गतः । तद्दृष्ट्वा राजा वृक्षमूलमेकमाश्रित्य रात्रौ स्थितः । तस्य वृक्षस्योपरि वृद्धः चिरञ्जीविनामा कश्चित् पक्षिराज आसीत् । तस्य पुत्राः पौत्राश्च देशान्तरं गत्वा स्रोदर-पूरणं विधाय, सायकाले प्रत्येकमेकैकं फलमादाय, वृद्धाय तस्मै चिरञ्जीविने प्रतिदिनं प्रयच्छन्ति । तथा च,—

वृद्धो च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ १४७ ॥

ततो रात्रौ चिरञ्जीवो सुखेनोपविष्टस्तान् पक्षिणः अपृच्छत् ।—राजाऽपि वृक्षमूले स्थितस्तद्वचः शृणोति ।—“भोः पुत्राः । युष्माभिर्नानादेशान् पर्यटद्भिः किं चित्रं दृष्टम् ?” तत्रैकेन पक्षिणा श्रुतम्,—‘मया किमप्याश्चर्यं न दृष्टम् ; परम् शक्यं भवति चेत्तस्मिन् महादुःखं भवति’ । चिरञ्जीविनोक्तम्,—“तत् कथय । किं निमित्तं दुःखम्” । तेनोक्तम्,—“केवलं कथनेन किं

भवति ?” वृद्धेनोक्तं,—“भोः पुत्र । यो दुःखी, स सुहृदि (ल) दुःखं निवेद्य सुखी भवति” ।

तस्य वाक्यं श्रुत्वा स दुःखकारणं कथयति,—“भोः तात ! श्रूयताम्,— अस्ति उत्तरदेशे शैवालघोषो नाम पर्वतः । तत्पर्वतसमीपे पलाशनगरमस्ति , तस्मिन् पर्वते स्थितः कश्चित् राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य सम्मुखगतं यं कञ्चन मानुषं स्त्रियं बालकादिकं वा पर्वते नीत्वा भक्षयति । एकदा स नगरवासिभिः जनैः उक्तः,—“भो वकासुर । त्वं यद्येच्छं सम्मुखपतितं यं कमेव मा भक्षय, वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहारार्थम् एकं मानवं दास्यामः” । तद्वचः तेनाङ्गीकृतम् ।

तदनन्तरं तत्रत्यो जनः प्रतिदिनं गृहक्रमेणैकैकं मानुषं तस्मै प्रयच्छति । एव महान् कालो गतः । अद्य पूर्वंजन्मनि सञ्जातसौहार्दस्य मम मित्रस्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य वारः (व) समायातः , तस्यैक एव पुत्रः । पुत्रं ददाति चेत्, सन्ततिच्छेदी भविष्यति , आत्मानं प्रयच्छति चेत्, भार्या विधवा भविष्यति ; वधव्यं पुनर्महादुःखम् । पत्नीं दास्यति चेत्, आश्रमभ्रंशो भवति । तेषां दुःखेनाहं महादुःखी । इति मम महद् दुःखकारणम्” ।

तस्य वचनं श्रुत्वा तत्रत्यैः पक्षिभिर्भणितम्,—“अहो । अयमेव सुहृत्, यः सुहृदो दुःखेन स्वयं दुःखी भवति । एतदेव मित्रत्वम् । उक्तञ्च,—

सुखिते सुखी सुहृदि यः दुःखिनि दुःखी च स बन्धुर्भवति ।

उदिते मुदितः सिन्धुः शशिन्यस्तमयति सुक्षोणः ॥ १४८ ॥

(ल) सुहृदि—आत्मनि ।

(व) वारः,—क्रमप्राप्तमयः ।

मित्रत्वव्यपदेशः, सुखित इति — यो जनः, सुहृदि मिते, सुखिते शानन्दिते

अपि च,—

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा नष्टाः पुरा तेऽखिलाः

क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्याऽऽत्मा क्लशानौ हुतः ।

गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवत् दृष्ट्वा तु मित्राऽऽपदं

युक्तं तेन जलेन शाम्यति सता मैत्री पुनस्त्वीदृशी”॥१४६॥

इति पक्षिणो वचः श्रुत्वा विहङ्गरवार्थविद् राजा तत्र नगरे
बध्यशिला (श) समीपे गतः । तत्र ब्राह्मणं निरीक्ष्य, अभयं

मात, सुखी आनन्दवान्, दुःखिनि क्लेशवति सति, दुःखी क्लिष्टय भवति, स तादृशी
जन, यन् बन्धुपदवाच्य, अत्र दृष्टान्तमाह,—शशिनि चन्द्रे, उदिते सति, सिन्धु
समुद्र, मुदित छष्ट, उहेल इत्यथ भवति, अस्तमयति अस्त गते सति, सिन्धु
सुचाण विगमचयप्राप्ती भवति । चन्द्रोदये सागराभसो वृद्धे अस्तगमने च द्रानात्,
उभयो प्रकटबन्धुत्व प्रसिद्धम् । आर्या वृत्तम् ॥ १४८ ॥

दत्त्वा, खगृहं सम्प्रेथ च, तत्समीपस्थे सरोवरे स्नात्वा बध्-
शिलायामुपविष्टः ।

तस्मिन् समये राक्षसः समागत्य, प्रहसितवदनं पुरुषं दृष्ट्वा
विस्मितस्त वदति,—“भो महासत्त्व ! (ष) अत्र शिलायां प्रति-
दिनं यः उपविशति, स मदागमनात् पूर्वमेव म्रियते । त्वं पुनः
महाधैर्यसम्पन्नः प्रहसितवदनो दृश्यसे । यस्य मरणकालः समा-
याति, तस्येन्द्रियाणि ग्लानि प्राप्नुवन्ति ; त्वं पुनरधिकां कान्तिं
प्राप्य प्रहससि । तर्हि कथय को भवान्” इति । राजा भणति,
—“मया परार्थमेतच्छरीरं दीयते स्वेच्छया, अतो न मे कापि
ग्लानिः ; यद् भवतु, किमनेन विचारेण तव ? त्वमात्मनः
समीहित (स) कुरु” ।

तदा राक्षसेन स्वमनसि विचारितम्,—“अहो ॥ साधुरय,
यः आत्मनः सुखभोगेच्छा विहाय परदुःखेन दुःखी भूत्वा अत्र
एति । उक्तञ्च,—

त्यक्त्वाऽऽत्मसुखदुःखेच्छां सर्व्वसत्त्वगुणैषिणः ।

भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः ॥ १५० ॥

परोपकारनिरताः ये स्वार्थसुखनिस्पृहाः ।

जगद्धिताय जनिताः साधवस्वीदृशा भुवि” ॥ १५१ ॥

(ष) महासत्त्व ।—उदारचरित ।

(स) समीहित—वाञ्छितम् ।

सन्त स्वसुखनिरपेक्षा परदुःखप्रहरणैषिण भवन्ति, इत्यत्र प्रमाणभूत शोकमुदा-
हरति, त्यक्तेति ।—साधवः सज्जना, सर्व्वसत्त्वाना सकलप्राणिना, गुणैषिण उक्तार्थं
कामिनः सन्त, आत्मन स्वस्य, सुखदुःखेच्छा सुखदुःखाभिलाष, त्यक्त्वा विहाय,
परदुःखेन अन्यजनदुःखेन, अत्यन्तदुःखिनः अतिशय दुःखिता, भवन्ति । इत
१५० त्रौक्तपर्य्येत त पथावक्तव्यम् ॥ १५० ॥

परहितव्रता एव साधव इति दर्शयति, परेति ।—ये जना, स्वार्थसुखे स्वाद्य
स्वप्रयोजनमेव मुखं तस्मिन्, मित्रमुपायकर्मणि, निस्पृहा निष्कामा सन्त, परोप

एव विचार्य स राजानमब्रवीत्,—“भो महापुरुष ! त्व
सर्व्वेभ्यार्त्तिहरो गुरु', यतः त्व विश्वस्यार्त्तिं परिहरसि । परार्थं
शरीरं प्रयच्छतस्तवैव एतच्छरीरं श्लाघ्यम् (ह) । कुतः,—

पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलं स्त्रोदरभ्रराः ।

तस्यैव जीवितं श्लाघ्यं यः परार्थं हि जीवति ॥ १५२ ॥

भवादृशा परोपकारिणामेतच्चित्रं न भवति । तथाचोक्तम्,—

किमत्र चित्रम् ? यत् सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।

न हि स्वर्द्धृशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ १५३ ॥

भो महानत्त्व ! अनेनैव परोपकारेण त्व सर्वाः सम्पदः
प्राप्नोषि । यदुक्तम्,—

परोपकारव्यापारो पुरुषो यः प्रजायते ।

सम्पदं स समाप्नोति परत्राऽपि पर पदम्” ॥ १५४ ॥

कारानरता परपामुपकारपरायणा, भवन्तीति श्रेय, ये च जगद्धिताय जगता
सङ्गलाय, जीनता उत्पन्ना, इदंशा एतादृशा जना, सुवि पृथिव्या, साधव
मन्वना, कथ्यन्त इति श्रेय ॥ १५१ ॥

(४) श्लाघ्यं—प्रशंसनीयम् ।

एव भणित्वा पुनः राजानमब्रवीत्,—“भो महासत्त्व । तवाहं तुष्टोऽस्मि, वर वृणीष्व” । राज्ञोक्त, —“भो राक्षस । त्व यदि मम प्रसन्नोऽसि, तर्ह्यद्य प्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज । अन्यमपि मया अभिधीयमानमुपदेश शृणु ।—

यथाऽऽत्मनः प्रियाः प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा ।

तस्मान्मृत्युभयात् तेऽपि त्रातव्याः प्राणिभ्यो बुधैः ॥१५५॥

अन्यच्च,—

जन्म मृत्यु-जरा-दुःखैर्नित्यं ससारसागरे ।

क्लिश्यन्ति जन्तवो घोरि मर्त्यास्त्रस्यन्ति मृत्युत' ॥ १५६ ॥

मरिथ्यामीति यद् दुःखं पुरुषस्योपजायते ।

शक्यते नानुमानेन तद्वक्तुं केनचित् क्वचित् ॥ १५७ ॥

सम्पद् धनम्, इहलौकिके इति शेष, समाप्नोति लभते, परव परलोकोऽपि, पर येष्ठ, पद स्थान विष्णुलोकदिक, समाप्नोति इति पूर्वेण सम्बन्ध ॥ १५४ ॥

प्राणवता प्राणिवध सर्वेषां न विधेय, इत्यर्थे उपदेशात्कमाह, यथेति ।— आत्मन स्वस्य, प्राणा यथा यदत्, पिया प्रेमास्पदानि, सर्वेषां सकलानां, प्राणिना जीवानामपि, तथा तदत्, प्राणा प्रिया, तस्मात् कारणात्, बुधै विप्रजनै, तेऽपि अन्येऽपि, प्राणिन जीवा, मृत्युभयात् मरणभयात्, त्रातव्या रक्षणीया ॥ १५५ ॥

दुःखैकफलोऽस्मिन् ससारे प्राणिना मरणभय सर्वेभ्योऽपि अधिकम्, अतो मृत्युभयात् सर्वेऽपि प्राणिनी यथाशक्ति त्रातव्या इति प्रतिपादयितुं श्लोकइयमाह, जन्मैत्यादि ।— घोरि भौषणे, ससारसागरे मसारूपसमुद्रे, वर्तमाना इति शेष, मर्त्या मरण-धर्मिण, जन्तव प्राणिन, नित्यं सतत, जन्ममृत्युजरादुःखैर्गर्भकेशिन, मृत्युकेशिन, जराकेशिन च, क्लिश्यन्ति क्लेश प्राप्नुवन्ति, तथापि मृत्युत मरणात्, वस्यन्ति विध्यति, एवं वैवर्तेशभोगसत्त्वेऽपि जीवनमतिप्रिय मन्यन्ते इति भाव ॥ १५६ ॥

मरिथ्यामीति ।—पुरुषस्य जनस्य, मरिथ्यामीति ज्ञानिन, इद्दुःखं यादृक् क्लेश, उपनायते उत्पद्यते, तत् दुःखम्, अनुमानेन वक्तुम् अनुमानेनावधार्यं कथयितुं, केनचिन् केनापि, क्वचित् कुत्रापि, न शक्यते । तत्कथयितुमशक्यमित्यर्थे ॥ १५७ ॥

तथा च,—

यथा भवेज्जीवितमात्मनः प्रिय
 तथा परेषामपि जीवितं प्रियम् ।
 निरीक्ष्यते जीवितमात्मनो यथा
 तथा परेषामपि रक्ष जीवितम्” ॥ १५८ ॥

राज्ञा इति निरूपितः (क) राक्षसः तदाप्रभृति जीव-
 मारणं तत्याज । राजा च स्वनगरीं प्रत्यगात्” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजं प्रति अत्रवीत्,
 —“त्वयि एव परोपकार-दयादयः गुणाः विद्यन्ते चेत्, तद्दि-
 श्चिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमानीत् ।

[इति विक्रमार्कचरितं सिंहासनीपाख्याने अक्षरा-भोजसंवादे
 रक्षोभीतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम्] ॥ ११ ॥

अथ ब्राह्मणगीशापशौचनं नाम द्वादशोपाख्यानम् ।

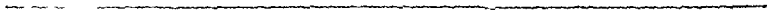

अथ पुनस्तथैव प्रवर्तमान भोजमन्या पुत्तलिकाऽवदत्,—
“भो राजन् ! श्रूयता,—विक्रमादित्ये राज्यं कुर्वति सति,
तस्य नगरे भद्रसेना नाम काश्चिद् बाणगाऽऽसीत् । तस्य सम्पदा
मर्यादा नाऽभूत्, पर स स्तांकोऽपि व्ययशोणो नाऽऽसीत् । ततः
काले गच्छति भद्रसेनो मृतः । तस्य पुत्रः पुरन्दरः पितुः सञ्चस्व
प्राप्य तस्य यथेच्छं त्याग (ख) कर्तुमुपक्रान्तवान् ।

ततः एकदा तस्य प्रियामित्रेण धनदेन भणित,—“भाः
पुरन्दर ! त्वं बणिक्पुत्रो भूत्वाऽपि सञ्जयति यः कुमार इव
धनव्ययं करोषि, नैतत् बणिक्कुलसम्भवस्य लक्षणं भवति ।
बणिक्पुत्रेण येन केनापि उपायेन सङ्ग्रहः कर्तव्यः, वराटि-
जाया (ग) अपि व्यये कुखलेन भवितव्यम् । उपार्जितं द्रव्यं
कटाचित् कस्माच्चिदापदि पुत्रस्योपयोग (घ) व्रजति । अतो
बुद्धिमता आपदर्थं धनसङ्ग्रहः कर्तव्यः । उक्तञ्च,—

आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि” ॥ १५६ ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा पुरन्दरः प्राह,—“भो धनद ! ‘उपार्जितं वित्तं कदाचित् कस्याञ्चिदापि उपयोगाय भवति’ इति यो वदति, सः विचारशून्यः प्रतिभाति । यदा आपदः आयास्यन्ति, तदा उपार्जितमपि धनं नङ्गति । अतो बुद्धिमता पुरुषेण गतस्य शोकः, आगामिनोऽर्थस्य चिन्ता च न कार्या ; परं वर्तमानमेव विचारणीयम् । उक्तञ्च,—

गतशोको न कर्त्तव्यो भाविन नैव चिन्तयेत् ।

वर्तमानेषु कार्येषु चिन्तयन्ति विचक्षणाः ॥ १६० ॥

यद्भवितव्यं तदनायासेनाऽपि भविष्यति । यद्भवितव्यं तद्गमिष्यत्येव । तथा चोक्तम्,—

भवितव्यं भवत्येव नारिकेलफलाम्बवत् ।

गन्तव्यं गतमित्याहुर्गजभुक्तकपित्यवत्” ॥ १६१ ॥

एवं पुरन्दरवचनेन धनदो निरुत्तरोऽभूत् । ततः पुरन्दरः पितृद्रव्यस्य सर्वस्य व्ययमकरोत् । ततो निर्धन पुरन्दर वन्द्य-

मित्रादयो न मानयन्ति । किं बहुना ? तेन सह गोष्ठीम् (ङ) अपि न कुर्वन्ति । तदा पुरन्दरेण स्वमनसि चिन्तितं—“मम हस्ते यावत् धनमासीत्, तावदेते मित्रादयो मम सेवका इव आसन्, इदानीं मया सह वाक्याऽऽलापमपि न कुर्वन्ति । अथवा यस्यार्थोऽस्ति, तस्यैव मित्रादयः सन्ति । उक्तञ्च,—

यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थं स पुमान् लोके यस्यार्थः स च परिडतः ॥१६२॥

अपि च,—

पुंसि क्षीणधने न बान्धवजनः पूर्वं यथा वर्तते,

स्थित्या केवलयाऽऽश्रितः परिजनः स्वच्छन्दतां मुञ्चति ।

लोनत्व सुहृद् प्रयान्ति, बहुशः किं चापरैर्भाषितैः,

भार्यायां ह्यपि निश्चित गतधने वादो मुहुः स्याद्भ्रमम् ॥१६३॥

किञ्च,—

यस्याऽस्ति वित्तं स नरः कुलीनः
 स परिद्धतः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।
 स एव वक्ता स च दर्शनीयः
 सर्वं गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ १६४ ॥

तथाच,—

वनानि दहतो वङ्गेः सखा भवति मारुतः ।
 स एव दीपनाशाय, क्षीणे कस्याऽस्ति सौहृदम् ? ॥ १६५ ॥
 अतो दारिद्र्यात् मरणमेव वरम् । उक्तञ्च,—
 उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्धह सखे । दारिद्र्यभारं मम
 श्रान्तस्तावदह चिरान्मरणज मेवे त्वदीयं सुखम् ।
 इत्युक्तं धनवर्जितस्य वचनं श्रुत्वा श्मशाने शवः
 दारिद्र्यान्मरणं वरं वरिणिति ज्ञात्वा तूष्णीं स्थित ॥ १६६ ॥

तथा च,—

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैयुनमप्रजम् ।

मृतमश्रोत्रियं दानं मृतो यागस्त्वदक्षिणः ॥ १६७ ॥

अपि च,—

माता निन्दति, नाभिनन्दति पिता, भ्राता न सम्भाषते,

मृत्युं कुप्यति, नानुगच्छति सुतः, कान्ता च नाऽऽलिङ्गते ।

अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्याऽऽलापमात्रं सुहृत्,

तस्मादर्थमुपार्जयस्व च सखे । ह्यर्थस्य सर्व्वं वशाः” ॥ १६८ ॥

इत्येव विचार्यासौ देशान्तर गतः । ततो नानादेश परि-
भ्रमन् हिमाचलसमौपस्थितं नगरमेकमगमत् । तस्य नातिदूरे

जनस्य, इति एवमन्तारम्, उक्तं कथितं, वचनं वाक्यं, श्रुत्वा आकर्ष्य, श्रव-
मृतदेहं, दरिद्रात् मरणं परं परम् अतीवयेद्यं, (वरं वरमिति वीणा, मरणात्
अपि दरिद्रात् क्लेशमूलत्वापनायम् इति ज्ञेयम्) इति ज्ञालैव एव विचार्यैव, त्वा-
भित्तिं निरुत्तरं तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६६ ॥

वेणुनां (च) वनमासीत् । तद् ग्रामाभ्यन्तरं गत्वा रात्रौ कस्य-
चिद्गृहे वेदिकाया (छ) सुष्वाप । अत्रान्तरे अर्धरात्रसमये
वेणुवनमध्ये रुदन्याः कस्याश्चित् स्त्रिया हाहारवेण जागरितः
स एवं रोदनध्वनिमश्रौषीत्,—“भो महाजनाः । मा परित्वायध्वं
परित्वायध्वं, कोऽपि राक्षसो मा मारयति” इति ।

ततः प्रभातसमये ग्रामस्थान् जनान् अपृच्छत्,—“भो
महोदयाः । किमेतदत्र वेणुवनमध्ये काचित् स्त्री रात्रौ
रोदति ?” तैरुक्तम्,—“अत्र वेणुवनमध्ये प्रतिरात्रि रोदन-
ध्वनिः श्रूयते, परं न कोऽपि तत्र भयाद्गच्छति, न
विचारयति (ज) च” ।

ततः पुरन्दरः कियत्कालानन्तरं स्वनगरमागत्य राजानम-
द्रार्क्षीत् । ततो राज्ञा पृष्टं,—“भोः पुरन्दर । देशान्तरं गच्छता
त्वया किं किमपि अपूर्व्यं दृष्टम् ?” ततः पुरन्दरो वेणुवन-
सत्तान्तं राज्ञे समकथयत् ।

तत् कालं श्रुत्वा राजा तेन सह तन्नगरं गत्वा, रात्रौ
वेणुवनमध्ये स्त्रिया रोदनशब्दं श्रुत्वा यावद्वनमध्ये प्रविशति,
यावदतिमथररूपं, रुदतोम् अनाथा स्त्रियं मारयन्तं, राक्षस-
मनासपश्यत्, अप्रवीच, “रे पापिष्ठ । स्त्रियमनाथा किमर्थं
तं मारयति ?” राक्षसनीलं,—“तव किमनेन विचारेण ? त्वमात्म-
ना मारयति, अन्ये तु त्वयैव समं हस्तात् (झ) मारिष्यन्ति” ।

तच्छ्रुत्वा राजा कुपितः तं खड्गेन अताडयत्, ततश्च उभयोर्युद्धं जातम् ; राज्ञा स राज्ञसो मारितः ।

ततः सा स्त्री समागत्य राज्ञः पादयोः पतित्वा भणति स्म, —“भोः राजन् । तव प्रमादान्मम शापावसानमभूत् । महतो दुःखसागरात् त्वयाऽहम् उद्धृता” । राज्ञा भणितः,—“काऽसि त्वम् ?” तयोक्तम्,—“अस्मिन्नेव नगरे महाधनसम्पन्नः कश्चित् ब्राह्मणः आसीत्, तस्य भार्याऽहम्, व्यभिचारिणीभूताया मम तस्योपरि कियत्पि प्रीतिर्नाऽऽसीत्, परन्तु तस्य ममोपरि महाननुरागः अस्थात् । रूपादिगर्ल्ययुताऽह तेन सम्भोगार्थं माहृताऽपि नाऽगमम् । अतो यावज्जीवं कामसन्तप्तः स मम पतिः देहावसानसमये (ज) मामशपत्,—‘किमिति (ट) रे दुराचारे । यथा यावज्जीव त्वया मम सुदुःमं मनः सन्तापः उत्पादितः, तथैव वेणुवनवासी कश्चिदतिभयङ्कररूपो राज्ञसो रात्रौ त्वामनिच्छन्तीं सुरतार्थं प्रतिदिनं ताडयतु’ इति । एवमभिज्ञप्तया मया पुनः शापावसानं याचितः,—‘किमिति (ठ) भो नाथ । शापस्यावसानं देहि’ इति । तेनोक्तः,—‘यदा परोपकारो महाधर्म्यमम्पन्नः पुरुषः कश्चित् समागत्य तं राज्ञसं हनिष्यति, तदा त्वं तत्प्रादौ नत्वा शापमुक्ता भविष्यसि । मदीयमिदं धनं तस्मै देहि’ इति । मामिव नृत्ता म प्राणान् अत्यजत् । तदवधि अहं राज्ञमहर्षतेन प्रतिरात्रिं निगृह्णाताऽभवम्, अधुना तव प्रमादात् मम शापावसानं जातं, तदिमं गृह्णाण” इत्युक्त्वा सा धनपूर्णवद-

मेकं दत्तवती । राजा तु तं धनपूर्णघटं समादरात् स्वीकृत्य, (ड) पुरन्दरवणिजे दत्त्वा तेन सहोज्जयिनीमगात् ; ब्राह्मणभार्याऽपि स्वभवनमयासीत्” ।

पुत्तलिका इमा कथां कथयित्वा भोजमब्रवीत्,—“भो राजन् । त्वय्येवं धैर्यमौदार्यं विद्यते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूणीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सराभोजसंवादे ब्राह्मणी-
शपमाचन नाम द्वादशोपाख्यानम्] ॥ १२ ॥

अथ ब्रह्मराक्षसोद्धारो नाम त्रयोदशोपाख्यानम् ।

अथ पुनः समारोहणकामनया सिंहासनसमीपे विक्रममाणं भोजमन्निरूप्य अन्या पुत्तलिका समवदत्,—“शृणु राजन् । एकादा विक्रमो राजा राज्यभारं मन्त्रिवर्गे निधाय, स्वयं योगि-
पतेन पृथोपस्थितेन कर्तुं प्रवृत्तः । आनि एकरात्र (ठ) नयति, नगरपञ्चरात्राणि गमयति । एव परिभ्रमन्नेकदा नगरमेकम-
गमत् । तत्रनगरसमीपस्थिते नदीतटे देवालय एक आसीत् ।

तस्मिन् देवालये सर्वे महाजनाः पौराणिकात् पुराण (ण)
 शृण्वन्ति । राजाऽपि नद्या स्नात्वा, देवालयं गत्वा, देव नमस्कृत्य
 च महाजनसमीपे उपविष्टः । तस्मिन् समये पौराणिकः पुराण-
 वाक्यानि पठति । तद् यथा,—

“अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ॥ १६६ ॥

श्रूयता धर्मसर्वस्व यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १७० ॥

यो दुःखितानि भूतानि दृष्ट्वा भवति दुःखितः ।

सुखितानि सुखी वाऽपि स धर्मं वेद नैष्ठिकम् ॥ १७१ ॥

जाने भूयास्ततो धर्मः कश्चिन्नान्योऽस्ति देहिनः ।

प्राणिना भयभीतानामभय यः प्रयच्छति ॥ १७२ ॥

(ण) पौराणिकात्—पुराणं वेत्ति अधीते वा इति, तस्मात् पुराणविदं सका-
 शात् । पुराण—“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वग्नी सन्वन्तराणि च । वशानुचरितञ्चैव पुराणं
 पञ्चलक्षणम् ॥” इत्युक्तलक्षणव्यासादिप्रणीतशास्त्रविशेषम् ।

सर्वभूतेषु दयामैत्र्याभयदानादयं धर्मा प्राणिभिरवश्यमाचरणीया इति प्रति-
 पादनपरान् पौराणिकश्लोकानाह, अनित्यानीत्यादिभिः ।—शरीराणि देहा,
 अनित्यानि नश्वराणि, विभव सम्पद, नैव शाश्वतं न चिरस्थायी एव, मृत्यु मरण,
 नित्यं सदा, सन्निहितं निकटवर्ती भवति, अतः धर्मसङ्ग्रहं धर्मस्य सञ्चयं, कर्तव्यं
 विवेक्यं । इति १७० श्लोकपथ्यन्तं पर्यावक्तुं नाम उक्तं ज्ञेयम् ॥ १६६ ॥

श्रूयतामिति ।—ग्रन्थकोटिभिः बहुषुभ्यै, यत् धर्मसर्वस्व धर्मसारं, उक्तं कथितं,
 तत् श्रूयताम् आकर्ण्यताम्, परोपकारं पुण्याय धर्माय, परपीडनञ्च पापाय
 अधर्माय, भवति इति शेषः ॥ १७० ॥

१ इति ।—यो जनः, दुःखितानि क्लिष्टानि, भूतानि प्राणिनः, दृष्ट्वा दुःखितं
 क्लिष्टं भवति, सुखितानि हृष्टानि, अपि भूतानि दृष्ट्वा सुखो हृष्टः, वाक् चार्थं, तेन
 सुखो च भवति, स तादृश एव जनः, नैष्ठिकं प्रायत धर्मं, वेदं जानाति ॥ १७१ ॥

जाने इति ।—१ जनः, भयभीतानां भयार्ताः, प्राणिनां जीतानां, अभय-
 यः प्रयच्छति ददाति, यः तत्र इति पदम् अत्राद्यान्, प्रतदार्यत्वसम्भवात्, दर्शनं

वरमेकस्य तस्तस्य प्रदातुर्जीवित फलम् ।
 न च विप्रसहस्रेभ्यो गोसहस्र फल भवेत् ॥ १७३ ॥
 अभय सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
 तस्य पुण्यस्य कल्पान्ते क्षय एव न विद्यते ॥ १७४ ॥
 हेम धेनु धरादीना दातारः सुलभा भुवि ।
 दुर्लभ पुरुषो लोके सर्वजैवे दयापर ॥ १७५ ॥
 महतामपि यज्ञाना कालेन जीयते फलम् ।
 तच्चाभयप्रदानस्य कला नाहति षोडशोम् ॥ १७६ ॥
 चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्याद्दसुधासिमाम् ।
 यथाभयञ्च भूतेभ्यस्तयोरभयदाऽधिकः ॥ १७७ ॥

१७३-१७७-तयोऽथ तद्विप्र, भूयान् अधिक, कश्चित् धनं नास्ति न विद्यते, इति
 १७३-१७७-पर्याप्तम् ॥ १७३ ॥

१७४-१७७-पर्याप्तम् ।—एकस्य तस्तस्य भोजनस्य, जीवित जीवन, प्रदातु प्रयच्छत
 तस्य फलं न च तस्य, विप्रसहस्रेभ्य सहस्रब्राह्मणेभ्य, गोसहस्र धेनुसहस्र, प्रदातु

१७७-१७७-पर्याप्तम्, फलं न च तादृशं भवेत् ॥ १७७ ॥

अध्रुवेण शरीरेण प्रतिक्षणविनाशिना ।

ध्रुव यो नाऽर्जयेत् धर्मं स शीच्यो मूढचेतनः ॥ १७८ ॥

यदि प्राख्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।

ततः किं पोषणं तस्य प्रत्यहं क्रियते नृभिः ? ॥ १७९ ॥

एव पुराणकथनसमये, कश्चिद् बृद्धो ब्राह्मणः पत्न्या सह नदीमुत्तरन्, महापूरण (त) नीयमानो हाहाकार कुर्वन्, नदीमध्ये महाजनान् प्रति (थ) वदति,—“भो भो महात्मान् । धावध्व धावध्व, (द) बृद्धः सपत्नीको ब्राह्मणोऽहं नदीप्रवाहेण बलात् नीयमानोऽस्मि । कोऽपि सत्त्वाधिको धार्मिकः मम सपत्नीकस्य जीवदानं करोतु” । जलेनोह्यमानस्य इत्थं दीनध्वनि (ध) श्रुत्वा महाजनाः सर्वेऽपि सकीतुक पश्यन्ति, पर न कोऽपि नदीमध्ये प्रविश्य प्रवाहाद् रक्षितु तस्याभय (न) प्रयच्छति ।

ततो विक्रमो राजा “मा भैषीः” इति तस्याभयं दत्त्वा नदीमध्ये प्रविश्य, पत्न्या सह तं ब्राह्मणं महापूरादाकथ्य

अध्रुवेणेति ।—य जन, अध्रुवेण अनिश्चितेन, प्रतिक्षण सर्व्वदैव, विनाशिना विनाशशङ्काऽन्वितेन, शरीरेण देहेन, ध्रुव निश्चित, धर्मं नाऽर्जयेत् न सद्बुद्धीयात्, स तादृक्, मूढचेतनं मूर्खजनं, शीच्य अनुशीचनाद्गो भवति ॥ १७८ ॥

प्रदति ।—प्रदि चेत्, प्रय देहं शरीरनिदं, प्राख्युपकाराय जीवानाम् उपकार चावनाय, नापयुज्यते नोपयुक्तो भवति, तत तर्हि, नृभि मनुष्यैः, प्रत्यहं प्रतिदिनं, तस्य शरीरस्य, पोषणं पुण्यादिसन्पादनं, किं कथं क्रियते ? निरयकं तदित्यर्थः ॥ १७९ ॥

(त) महापूरण—प्रवृत्तजलवेगेन, प्रखरजलस्वीतसा इत्यर्थः ।

(थ) महाजनान् प्रति—सज्जनान् लक्ष्योक्त्येव ।

(द) धावध्व—त्वरितमागच्छत [सम्भ्रमं चिन्तितम्] ।

(ध) ऊग्रजनान्—गायमानस्य । इत्यम्—एवम्भूतम् । दीनध्वनि—
वातगाऽऽतनादम् ।

(न) अभयम्—भावात्मनित्यम् ।

तटमानीतवान् । ब्राह्मणोऽपि स्वस्थः सन् राजानमवदत्,—
 “भो महामत्त्व ! ममैतच्छरीरं पूर्वं मातापितृभ्यामुत्पादितम्,
 इदानीं त्वत्सकाशात् द्वितीय जन्म प्राप्तम् । अतः प्राणदानात्
 मर्होपकारिणस्तव किमपि प्रत्युपकारं न करिष्यामि चेत्, तर्हि
 मम जावितं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् गोदावर्युदकमध्ये द्वादश-
 वर्षपर्यन्तं मन्त्रजपस्य मदीयं पुण्यं तुभ्यं दीयते । अन्यच्च,—मम
 यत् कञ्चचान्द्रायणादिना किमपि सुकृतमुपार्जितमास्ति, तत्
 सर्वं गृह्णाण” इत्युक्त्वा स स्वपुण्यं राज्ञे समर्प्याऽऽशिषं दत्त्वा
 पद्मया सह निजस्थानं गतः ।

तस्मिन्नवसरं प्रतिभयङ्कररूपः कश्चित् ब्रह्मराक्षसः (प ,
 राजमसापमागतः । राजाऽपि तं दृष्ट्वा श्रवदत्,—“भो महा-
 मत्त्व ! काऽसि त्वम् ?” तेनोक्तम्,—“अहमेतन्नगरवासी कश्चित्
 ब्राह्मणः, सर्वदा ब्रह्मसापहारो दुष्प्रतिग्रहजोवी (फ) अयाज्य-
 याजपात्रं ग्रासम्, तथाविधैश्च गुरुन्, वृडान्, साधून्, महत्तच्च
 श्रद्धयम् । तस्मात् पातकवशात् अग्निन् अश्नत्यपादपे ब्रह्म-
 राजभा भृत्वा अत्यन्तदुःखितो दशवर्षसहस्र (व) तिष्ठामि ।
 भवान् परोपकारो सुकृतचरितः, तवानुग्रहेण अहं पातका-
 न्तो भावयामि” इति विश्वस्य त्वा शरणम् आश्रयामि” इति ।
 तदास्य भुजा राज्ञा तदेव ब्राह्मणादधिगतं ततः परं तस्मै

धर' (भ) सन्, राजान स्तुत्वा स्वर्गं जगाम, राजाऽपि स्वनगरमगमत्" ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“त्वय्येवं चेत् परोपकारो धैर्यमौदार्यञ्च विद्यते, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजाऽप्यधोमुखो बभूव ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अश्वरा भोजसवादं ब्रह्म राक्षसीदागे नाम तयोदशोपाख्यानम्] ॥ १३ ॥

अथ काश्मीरलिङ्गदानं नाम चतुर्दशो- पाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यदा सिंहासने समुपवेश्यं गच्छति तदाऽन्या पुत्तलिका त निवार्याऽब्रवीत्,—“एकदा विक्रमादित्यो राजा 'पृथ्वीतले कस्मिन् स्थाने किमाश्चर्यं, के च सन्त, कि तौर्यं, का वा देवताऽस्ति ?' इत्यादिकं विज्ञोकयन् स्वयं योगिवेशेन परिभ्रमन् नगरमेकमगमत् । तन्नगरसमोपे तपोवनमेकम् अस्ति । तस्मिन् तपोवने जगदम्बिकाया' (म) महान् प्रासाद आसीत् । तत्समीपे च काचित् नदी वहति । राजा नद्या स्नात्वा देवता नमस्कृत्य च तत्र देवालये उपविष्टो यावत् पश्यति, तावत् अवधूतसारो नाम कश्चित् योगी तत्र समागतः, “सुखी त्वम्” इत्युक्त्वा, तेन सह तत्र देवालये उपविष्टः ।

(भ) दिव्यरूपधर,—धोतिर्भयाऽऽकृतिविभ्रित ।

इति तयोदशोपाख्यानम् ।

(म) जगदम्बिकाया,—जगन्मातुं देवाया इत्यर्थं ।

योगिनोक्त—“कुतः समागतो भवान् ?” राज्ञोक्तं,—
 “मार्गस्थोऽहं कोऽपि तीर्थयात्रिकः” । योगिनोक्तं,—“त्वं
 विक्रमादित्यो राजा ननु, मया एकदा उज्जयिन्यां दृष्टोऽसि,
 अतोऽहं जानामि ; किमर्थम् आगतोऽसि ?” राजाऽब्रवीत्,—
 “भो योगिराज । मम मनसि एवम् इच्छा वर्तते यत्,—
 पृथ्वीपर्यटनेन किमप्याश्चर्यं विलोकनीयमिति, तथा च सता
 मन्दर्शनमपि भविष्यति” । अबधूतसारोऽब्रवीत्,—“भो राजन् ।
 त्व तादृशः विचक्षणोऽपि, प्रमत्त (य) इव देशान्तरम् आगतो-
 ऽसि ॥ राज्यमध्ये कश्चित् विप्लवः (र) चेद्भविष्यति, तदा कि
 करिष्यमि ?” राज्ञोक्तम्,—“अह सर्वमपि राज्यभारं मन्त्रिहस्ते
 निधाय (ल) समागत ” । योगिनोक्तं,—“राजन् । तथाऽपि त्वया
 नीतिशास्त्रविरोधः कृतः । यतः,—

नियोगिहस्तार्पितराज्यभारा-

स्तिष्ठन्ति ये शैलविहारसाराः ।

विडालवृन्दाहितदुग्धजुग्माः

स्वपन्ति तं मृदुधियः क्षितीन्द्राः ॥ १८० ॥

अन्यच्च,—राज्य स्ववशागतमिति नोपेक्षणीयम् ; (व) अपि तु पुनः सुदृढञ्च कर्त्तव्यम् , उक्तञ्च,—

ऋषिविद्या वणिग्भार्या स्वधनं राज्यसम्पदम् ।

सुदृढञ्चैव कर्त्तव्यं कृष्णसर्पमुखं यथा ॥ १८१ ॥

तच्छ्रुत्वा राजा भणति,—“योगिन् । सर्वमेतदनर्थकम्, (श) अत्र दैवबलमेव बलवत् । सुदृढीकृते सर्वसामग्रीमहितेऽपि राज्ये पौरुषयुक्तोऽपि पुरुषो दैववैमुख्यात् पराभवं प्राप्नोति । तदुक्तम्,—

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुरा' सैनिकाः

स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरैरैरावतो वाहनम् ।

इत्यैश्वर्यसमन्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे

तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग् वृथा पौरुषम् ॥ १८२ ॥

(व) स्वेति ।—स्वस्य निजस्य, वशात् कुलात्, आगत प्राप्त, कुलकमागतमिति यावत् । नोपेक्षणीयम्—शिथिलतया न पालनीयमित्यर्थः ।

सुरक्षितमपि राज्यं पुनः सुरक्षणीयमेव, नोपेक्षणीयमिति दर्शयति, ऋषिरिति ।—ऋषिः ऋषिकाथ्यं विद्या ज्ञानसञ्चयः, वणिक् वैश्यः, लक्षणया तत्कर्म त्राणिव्यमित्यर्थः, भार्या जाया, स्वधनं निजसम्पदम्, राज्यसम्पदस्य राज्यरूपा सम्पत्, राज्यलक्ष्मी इत्यर्थः, एतद्वज्रं, कृष्णसर्पस्य मुखं यथा मुखमिव, सुदृढं सुरक्षितं, कार्यं कर्त्तव्यमेव, चकार पवार्ये, अन्यथा विषयेऽसम्भावना स्यात् इति भावः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १८१ ॥

(श) अनर्थकम्—निष्फलम् ।

वनीयसा दैवेन पुरुषकारा व्याहन्यते इति प्रदर्शयितुमाह, नेतेति ।—यस्य दैवराज्यं, बृहस्पतिः देवगुरुः, नेता नायकः, अप्रतिमवृद्धिः सन्तीत्यर्थः, वज्रम् अग्निः, अन्तात्तरदुराधर्मम् अनन्तलभ्यं चेति भावः, प्रहरणम् अस्त्रं, सुरा देवाः, सरस्वरक्षिता इति भावः, सैनिका मोक्षपुरुषाः, स्वर्गं पुण्यवतान्त्रं गमनीयमिति भावः, दुर्गं शत्रुदुर्गमन्व्यानमित्यत्र, हरिः विष्णोः, दुराराध्यस्य इति भावः, अनुग्रहः यः प्रति प्रसादः, पतनपात इत्यत्र, अनन्तनुभवं इति भावः, खलु अल्पेव, ऐरावतः ऋषिधिग्धिग्, अयोनिनभूतवान् अप्रतिभगुणसम्पन्नः इति भावः, वज्रं वाहनं यानम्, इति इत्यन्तः, एतद्वज्रं यन्मन्वितोऽपि, अनभिद इन्द्रः, सङ्गरे युधि, परैः शत्रुभिः, भयः पराजितो

तथा च,—

नैवाकृतिः फलति नैव कुल न शीलं
विद्याऽपि नैव न च यत्नकृताऽपि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यद्यैव वृत्ताः ॥ १८३ ॥

अपि च,—

यत्राखण्डलदन्तिदन्तमुत्तलान्याखण्डितान्याहवे
धारा यत्र पिनाकपाणिपरशोराकुण्डतामागता ।
तद्वत्ताऽपि नृसिंहपाणिकरजैर्दीर्घं हि यत् साम्प्रतं
दैवे दुर्बलता गर्ते दृणभापि प्रायेण वञ्चायते ॥ १८४ ॥

अस्यते . तत तथ्यात, देवमेव अदृष्टमेव, शरणम् आश्रय, इति युक्तम् उचित, ननु

किं न श्रुता भवता राजशेखरनृपतेः गाथा (घ) इयम्
अपूर्वविश्वाम्बूला ?—

‘वटवृक्षस्थिता यच्चा ददतीह हरन्ति च ।

अच्चान् पातय कल्याणि । यद्भाव्य तद्भविष्यति’ ॥१८५॥ इति” ।

योगिनोक्तं,—“कथमेतत् ?” राजाऽब्रवीत्,—“अस्ति
उत्तरदेशे नदीपर्वतवर्द्धनं नाम नगरम् । तत्र राजशेखरो
नाम राजा राज्यभार वहति स्म । स देवद्विजपरायणोऽतीव
धार्मिकः आसीत् ।

एकदा तस्य दायादाः (स) सर्वे समागत्य तेन सह
विगृह्य (ह) बलात् राज्यगृहीत्वा, मपत्नीक त नगरात्
निरासिषु । (क) तत स राजा पत्न्या पुत्रेण च सह नानादेशं
पर्यटन्, कस्यचिन्नगरस्य समीपस्थे उपवने गतः । तदा
सूर्योऽप्यस्त गत । स पत्न्या पुत्रेण च समन्वितः दस्तिश्चित्
वटवृक्षभूले गत्वोपविष्टः ।

पाणिकरणे हननखै, मुग्धकान्ताप्तनसङ्गभङ्गुरै इति भाव, दीर्घ भय, देवे अड्डे,
दुर्बलता गते दुर्वले जाते मति, प्राप्तेण प्रायम, लणमपि वचायते वचवदाचरति,
वचवदतिकठिन भवतीत्यय, हि नियये । मादूलविक्रोडित इत्तम् ॥ १८४ ॥

(घ) गाथा—ऐतिह्यमूलको श्लोक इत्यर्थ ।

भवितव्य भवत्येव इति प्रदर्शयितुं प्रसिद्ध कथामवतारयति, वटिति ।—वटवृक्ष
स्थिता वटवृक्षमामिन, यच्चा देवयोनिविशेषा, (“पिमाचो मुग्धक सिद्धो भूतोऽगौ
देवयोनिः” इति श्लोके) इह जगति, ददति धनादिक प्रवृत्ति, हरन्ति त एव
गृह्णन्ति च । हे कल्याणि । अच्चान् पापकान्, पातय आसने प्रविष, यत्तय
भवितव्य, तद्भविष्यति, तत्र चिन्ता उपैवेत्यय । पर्यावृत्ता इत्तम् ॥ १८५ ॥

(स) दायादा,—दाय पैतृकवनम्, आददने गृह्णति इति दायादा, प्रायय
इत्यय ।

(ह) विगृह्य—पुत्रेण च ।

तस्मिन् हृत्ते पञ्च यक्षाः आसन् । ते परस्परं आलपन्ति स्म । तत्र एकेनोक्तम्,—“अस्मिन् नगरे राजा सृतः, तस्य च सन्ततिर्नास्ति, को वा राजा भविष्यति ?” । द्वितीयेनोक्तम्,—“तत्र का चिन्ता ? अत्र वटवृक्षमूले यो राजा तिष्ठति, तमेव अस्मिन् राज्ये अभिषेचय” । अन्यैरुक्त,—“तथाऽस्तु” । मपरिवारो राजाऽपि यक्षाणां तद्वाक्यान्यशृणोत् ।

ततः सूर्योदयो जातः । सर्वे जनाः स्वस्वकर्माणि कर्तुं प्रवृत्ताः । राजाऽपि सन्ध्यादिकं विधाय यावद्राजमार्गाभिमुखं निर्गतः, तावत्तद्राज्यराजनिर्वाचन निमित्तं मन्त्रिभिर्मुक्ता धृत-मान्ना काचित् कर्णिणी राजानं विलोक्य, तस्य कण्ठे माला निधाय तं स्वपृष्ठमारोप्य राजभवनं निनाय । ततः सर्वैर्मन्त्रिभिर्मिलित्वा अभिषेकं विधाय राजशेखरो राजा राज्ये स्थापितः ।

एकदा सर्वे प्रतिस्पर्दिनः (ख) नृपा राजशेखरस्य भूर्यो राज्यप्राप्तिमाकर्ण्य सन्धिव्रजा (ग) तद्राज्यात् तमुञ्चूलयितं तन्नगरमपश्यन्त । तस्मिन् राजनि स्वदेव्या सह पाशवक्रीडा कुर्वन्ति चारमुखात् सहसा तद्वृत्तान्तमाकर्ण्य स्वामिनं तत्र

वटवृक्षस्थिता यक्षा ददतीह हरन्ति च ।

अक्षान् पातय कल्याणि ! यज्ञाव्यं तद्भविष्यति ॥ इति ।

वृक्षमूले स्थितस्य मे येन राज्यं दत्तं, तस्यैव चिन्ताऽपि
अधुना नूनम् आपतिता (ड) भवति” ।

एवं कथयतः दैवे परमविश्वस्तस्य तस्य वाक्यमन्तर्यामि
तया (च) विज्ञाय, येन यक्षेणास्मै राज्यं दत्तं, तेनैवं चिन्तितं,—
“अहमेव अमुं प्रतीत्य एतद्राज्यभारमस्मै समर्पितवान्, यदि
इदानीं मयाऽस्य रक्षणे प्रयत्नो न क्रियते, तर्हि महत् अयशो मे
भविष्यति” इति विचार्य, स भयङ्कररूपं धृत्वा सर्वान् शत्रून्
अभीषयत् । तच्चातिभीमाऽऽकृतिमालोक्य ते सर्वे प्रतिस्पर्द्धिनः
पलायिता बभूवुः । ततोऽसौ राजशेखरो राजा निष्कण्टक (छ)
राज्यमकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि ‘वटवृक्षस्थिताः’ इत्यादि” ।
एषा कथा विक्रमण योगीन्द्र प्रति कथिता ।

ततो योगीन्द्रः इमा कथा श्रुत्वा अतिसन्तुष्टः सन्, राज्ञ
काश्मीरलिङ्गमेक (ज) दत्त्वा अभणत्,—“भो राजन् ! एतत्
काश्मीरलिङ्गं चिन्तामणिरिव (झ) चिन्तितं वस्तु ददाति ।
तद् एनं सम्यक् पूजय” । राजा “तथाऽस्तु” इत्युक्त्वा तं प्रणम्य
यावन्नगरमार्गं आगच्छति, तावद्वाह्यणः कश्चित् समागत्य राज्ञ-
हस्ते तलिङ्गं दृष्ट्वा राजानमाशीर्वादपूर्वकमवदत्,—“भो राजन् !

(ड) आपतिता—प्राप्ता ।

(च) अन्त्यामितया—हृदयस्यविषयज्ञादत्त्वेन ।

(छ) निष्कण्टक—निर्दोषम् ।

(ज) काश्मीरलिङ्गं—काश्मीरदेशमजातमित्तिविषयं तत् ।

(झ) चिन्तामणिरिव—चिन्तितायपदं णिरिव, ‘मानस्यसम्पादितवाञ्छिताय
चिन्तामणिस्तत्र नम इदमुत्तमं’ इति भट्टिनायि, यथा,—सर्वकामप्रदप्रकृतम
स्व, “आङ्गाराव्ययं च बीजाङ्गुली, जाम् । ददाति व्यापता मित्यं समकामप्रद
इति ।” इत्युक्तं भगवतोऽपि तदन्वात् ।

प्रत्यहं मम शिवलिङ्गपूजने नियमोस्ति ; तदनभ्यर्च्य कदाऽपि पानीयमपि न पिबामि , किन्तु मम शिवलिङ्गं नष्टं, तेन दिन-त्रयमुपोषितो(ज)ऽस्मि । ततः अद्य मे एतत् शिवलिङ्गं पूजार्थं त्वया दातव्यम्” । राजाऽपि तस्मै ब्राह्मणाय काश्मीरलिङ्गं दत्त्वा निजनगरमगमत्” । इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोज-राजमवदत्,—“त्वयि एवमौदार्यादयो गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्ह्यत्र सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरित सिंहासनीपाख्याने अमरा भोजसवादे काश्मीरलिङ्गदान नाम चतुर्दशोपाख्यानम्] ॥ १४ ॥

अथ मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम् ।

अथ नित्यप्रतिहतसिंहासनाधिरोहणविल्लावमानसमपि (ठ) स्थाभोष्टपरवश भोजदेव प्रतिपिध्य पुनरन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,
“शृणु राजन् । विक्रमार्कं राज्यं कुर्वति, तस्य पुरोहितो पशुसिखे श्वन्तरूपवान्, सकलकलाऽभिज्ञः, राज्ञोऽत्यन्तप्रिय-तनः, परनापकारो सर्वलोकस्य, महाधनसम्पन्नश्च आसीत् । तत्र एकदा विचारित, “ननु उपार्जितानां (ठ) पापानां गङ्गा-जानोदन्तत् क्षयसाधनं नास्ति । उक्तञ्च ।—

तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ।

गतिमप्राप्य वै जन्तुर्गङ्गा ससेथ्य ता व्रजेत् ॥ १८६ ॥

स्नाताना शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैर्यैर्नियतात्मनाम् ।

शुद्धिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ १८७ ॥

अपहृत्य तमस्तीव्र यथा यात्युदय रविः ।

तथाऽपहाय पापानि भाति गङ्गाजलाद्भुतः ॥ १८८ ॥

अग्निं प्राप्य यथा सद्यस्तूलराशिर्विनश्यति ।

तथा गङ्गाप्रवाहेण सर्वं पापं विनश्यति ॥ १८९ ॥

यस्तु सूर्याशुभिस्तप्त गाङ्गेय सलिल पिवेत् ।

पञ्चगव्यस्य पानाद्भि सोऽधिकं फलमाप्नुयात् ॥ १९० ॥

गङ्गाया सर्वपापहन्तृत्व विवृणोति, तपसा इत्यादिभिरकादशभि श्लोकै ।—
जन्तु प्राणी, पुरुष इति यावत्, तपसा तपसया, ब्रह्मचर्येण श्रमदमादिना, यज्ञै
यागानुष्ठानै, दानेन वा धेन्वादिदानेन च, गति स्वर्गादिकम्, अप्राप्य अलम्बा-
पुन किन्तु गङ्गा जाङ्गवी, ससेथ्य उपास्य, ता गति, स्वर्गादिकमित्यर्थं, व्रजेत् लभेत,
इत १८६ श्लोकपर्यन्तं पथ्यावक्तुं वृत्तं ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

स्नातानामिति । शुचिभि परिशुद्धै, गाङ्गैर्यै तोयै गङ्गाजलै, स्नाताना कृत
स्नानाना, नियतात्मना सद्यतचित्ताना, पुसा जनाना, या शुद्धि यादृक् विगुडता,
भवति जायते, क्रतुशतै यज्ञमतानुष्ठानेनापि, सा तादृशी शुद्धि न भवति ॥ १८७ ॥

अपहृत्येति ।—रवि सूर्ये, यथा यद्वत्, तीव्र घोर, तप्त अश्वकारम्, अपहृत्य
दूरोक्त्य, उदय याति, उदेतीत्यप, तथा तद्वत्, गङ्गाजलाद्भुत गङ्गाजलास्नाती जन
इति शेष, पापानि दुष्कृतानि, अपहाय पापान्मुक्ते इत्यर्थ, भाति प्रोभते ॥ १८८ ॥

अग्निमिति ।—यथा तूलराशि तूलानूप, अग्नि वद्धि प्राप्य, सद्य क्षटिति, विन
श्यति भस्मा भवतीत्यर्थ, तथा तद्वत् गङ्गाप्रवाहेण गङ्गाजलेन, सर्वं सकल, पाप
कल्प, विनश्यति विनाश प्राप्नोति ॥ १८९ ॥

य इति ।—यन्तु यो हि जन, सूर्याशुभि सूर्यकिरणे, तप्तम् उष्णम्, उष्णमित
नित्यर्थं, गाङ्गेय सलिल गङ्गाजन, पिवेत पानं कुर्यात्, स जन, पञ्चगव्यस्य दधि
दुग्धाऽऽयनोमुत्रगौमपत्पगव्यपञ्चकस्य, पानादपि, अधिकं प्रतिपद्य, फलं पुण्यादि

मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम् । १४३

चान्द्रायणसहस्रेण य कुर्व्यात् कायशोधनम् ।

पितृद्वयश्चापि गङ्गाञ्च समो स्यातामुभावपि ॥ १८१ ॥

भूतानामपि सर्वेषा दुःखाभिहतचेतसाम् ।

गतिसन्धेपमाणाना नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥ १८२ ॥

महद्भिः पातकैर्ग्रस्तान् अनिकान् हतमानसान् ।

पततो नरके घोरि गङ्गा रक्षति सेवनात् ॥ १८३ ॥

सप्ताऽवरान् सप्तपदान् पितृश्चापि हि वै ध्रुवम् ।

नरस्तारयते नित्यं गङ्गातायावगाहितः ॥ १८४ ॥

दर्शनात् स्पर्शनात् ध्यानात् तथा गङ्गेतिर्कीर्त्तनात् ।

पुनार्ति पुरुषान् पुण्यान् शतगोऽथ सहस्रशः ॥ १८५ ॥

१५५, आधुनात लसत, मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम् । शक्तिरधिका
शत शत ॥ १८० ॥

चान्द्रायणीत ।—य गत चान्द्रायणसहस्रेण सहस्ररुद्राकचान्द्रायणव्रताचरन्,

जात्यन्या न हि तुल्यास्ते खगै पशुभिरेव च ।

समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गा पापप्रणाशिर्नाम् ॥ १८६ ॥

इत्येवं विचार्य वाराणसीं गतो विश्वेश्वर दृष्ट्वा, प्रयागे पुनः
माघस्नान विधाय स्ननगराभिमुखमगच्छत् प्रतिनिवृत्तस्य तस्य
मार्गं नगरमेकमासीत् । तत्र नगरे शापभ्रष्टा सुराङ्गना काचित्
राज्यं करोति । तस्याः भर्ता नास्ति । तत्र लक्ष्मीनारायणस्य
महान् प्रासादो विद्यते । तस्मैपि विवाहमण्डप सज्जितो
ऽस्ति, देवताप्रासादद्वारे च महति लोहपात्रे तैल तप्यते । तत्र
नियुक्ताः पुरुषाः देशान्तरादागतानेव वदन्ति,—“यदि कश्चित्
सत्त्वाधिकोऽस्मिन् सन्तप्ततैलमध्ये पतिष्यति, तस्य मन्मथ
सर्जावनी नाम्नी अप्सराः कण्ठे मालामर्पयिष्यति” ।

वसुमित्रः सर्वमेतत् पश्यन् शृण्वथ स्ननगर ययौ । सर्वै
र्वन्धुभिः सह सन्दर्शनं जातम् । असौ क्षेमेण (ड) आगत इति
सर्वेषाम् आनन्दोऽभूत् । ततः परेद्युः प्रभाते राजमन्दिरं गतः
राजानं दृष्ट्वा राज्ञे गङ्गोदके विश्वेश्वरप्रसादञ्च दत्त्वोपविष्टः ।
ततः राज्ञा पृष्टः,—“भा वसुमित्र । कुशलिना तीर्थयात्रा
कृता ?” तेनोक्त,—“भो. स्वामिन् । तव प्रसादात् तीर्थयात्रा
विधाय कुशला समागतोऽस्मि” । राज्ञोक्त,—“तत्र देशान्तर
गतेन किमपूर्वं दृष्टम् ?” राज्ञा एव पृष्टेन वसुमित्रेण सुराङ्गना
तप्ततैलवृत्तान्तं कथितः ।

ततः राजा तेन सह तत्र स्थाने गतः, तत्र स्नानविधाय

जायत्या इति ।—ये जना, सन्ध्या सञ्चना अपि, पापप्रणाशिनो पापनाशकरं
गङ्गा न पश्यन्ति, ते तादृशा जना, जायत्या चतुष्पत्तोऽपि जन्मान्या, खगै पशुभि
तथा पशुभिरेव चृगादिभिरेपि च ज्ञेया, न हि भवान्, ततोऽपि दुःशा भवन्तोऽप्य
पश्यन्तिष्योऽपि ते होना इति भावः ॥ १८६ ॥

(ड) क्षेमेण—कुशलम् ।

मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम् । १४५

सञ्जीवनारायणं नत्वा तप्ततैलमध्ये पपात । तदृष्ट्वा तत्रत्यैस्त्रैर्जनै-
र्हाहाकारः कृतः । तदा राजशरीर मासपिण्डाऽऽकारमभूत् ।
तच्छ्रुत्वा मन्मथसञ्जीवनी अमृतम् (ढ) आनीय, मासपिण्ड-
स्याभिकमकरोत् । ततः स राजा दैवशक्त्या दिव्यरूपधरः
पुरुषो जातः ।

ततः सा सुप्रसन्नचित्ता यावद्राजकण्ठे मालामर्पयति, (ए)
तायद्राज्ञा भणिता,—“भो मन्मथसञ्जीवनि ! यदि त्व मदीया
भवसि, तर्हि मद्वचः शृणु” । तयोक्त,—“भोः स्वामिन् ! निरूप्य-
ताम्, (त) सर्वथा भवद्वचनं प्रतिपालयिष्याम्येव” । राज्ञोक्त,
—“यदि मदुक्त करिष्यसि, तर्हि मत्पुरोहित कण्ठे माला समर्प्य विवाह-
मकरोत् । अथ राजा स्वनगरं गतः” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“त्वथ्येवं
पर्यं विद्यते चेत्, तद्व्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा
नृणोमासीत् ।

[शत विक्रमार्कचरित सिंहासनीपाख्याने अष्टरा भोजसवादे मन्मथसञ्जीवनी-

वृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम्] ॥ १५ ॥

अथ कन्यातुलितसुवर्णदानं नाम षोडशोप्राख्यानम् ।

सिंहासनमस्मदायत्त कथमवलाप्रतिषेधान्नोपवेष्टव्यम् ? इति विचार्य सिंहासनमधिरोढुकामे राज्ञि तं निवार्य पुनरन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—“शृणु राजन् । विक्रमाकीं राजा दिग्-विजयार्थं (द) निगेत्य पूर्व-र्दाक्ष्य पाश्चमात्तरादिश विदिशश्च (ध) परिभ्रम्य, तत्रत्यान् नृपतान् पादतलावनतान् विधाय, त समर्पितमन्यैरनास्वादित वस्तुजात (न) गृह्णीत्वा पुनस्तान् स्वपदे सस्थाप्य, निजनगर प्रति समायातः ।

अथ नगरप्रवेशसमये केनचित् दैवज्ञेनोक्त,—“भो देव । दिनचतुष्टयं नगरप्रवेशे सुहृत्तः (प) नास्ति” । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा ग्रामाद्बहिः उपवने पटमण्डपान् (फ) कारयित्वा, तत्रैव दिनचतुष्टयं नेतुमुपक्रान्तवान् (ब) । तस्मिन् समये ऋतुराजो वसन्तः समागतः ।

(द) दिग्विजयार्थं—सर्वभूपपराजयायम् इत्यर्थः ।

(ध) पूर्वेति—पूर्वा च दक्षिणा च पश्चिमा च उत्तरा च ता पूर्व-र्दाक्ष्य पश्चिमात्तरा, ताश्च ता दिशयेति पूर्व-र्दाक्ष्यपाश्चमात्तरादिश [सर्व-देशोत्तरीणां पृथक्] इति भाष्यवचनात् पूर्वादिशब्दानां पृथक्त्वम् । विदिशश्च—विदिश दिग्-विजयान्तरालानि वायुशान्तिप्रणैः संतकोषोऽपाणि । (“दिग्-मोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(न) अनास्वादित वस्तुजातम्—अनुपभुक्तं दुष्प्रापद्रव्यसमुच्चयम् ।

(प) सुहृत्तं,—शुभसमयः ।

(फ) पटमण्डपान्—वस्त्रनिर्मिताऽऽवासस्थानानि ‘तावू’ इति प्रसिद्धानि ।

(ब) नेतुम्—अतिवाहयितुम् । उपक्रान्तवान्—उदयुङ्क्त ।

अथ वसन्तविलासं (भ) दृष्ट्वा सुमन्त्रः मन्त्री राज-
ममीपमागत्योक्तवान्,—“भो राजन् । ऋतुराजो वसन्तः
समायातः, अथ वसन्तपूजा कर्त्तव्या । तस्मिन् पूजिते सर्वेऽपि
देवाः त्वयि प्रसन्ना भविष्यन्ति, सर्वेऽपि लोकः सुखी भविष्यति,
सर्वस्याऽप्यरिष्टस्य शान्तिः (म) भविष्यति” । तस्य मन्त्रिणः
तद्वचनं श्रुत्वा राजा “तथाऽस्तु” इत्यङ्गीकृत्य, वसन्तपूजासम्पा-
दनं तमेव समादिदेश ।

तदनन्तरं स मन्त्री सुमनोहरं सभामण्डपं (य) कारयित्वा,
वेदशास्त्रमस्यन्नान् ब्राह्मणान्, गीतवाद्याभिज्ञान् भरतान्, (र)
इतरकालाकुशलाः नर्त्तकीश्च समाह्वयत् ; दीनान्ध-बधिर-
पङ्गु कुलादयस्तु स्वयमेवागताः । तत्र सभामण्डपे तेन नवरत्न-
स्रचितं (ल) सिंहासनं संस्थाप्य तत्र लक्ष्मीनारायणप्रतिमाद्वयं
प्रतिष्ठापितम् । पूजार्थं कुङ्कुम-कर्पूर-कस्तूरिका-चन्दनाऽगुरुप्रभृ-
तीनि सुगन्धिद्रव्याणि, पुष्पाणि जाती यथिका मल्लिका-कुन्द-
शतपत्र मदनचम्पक केतकीप्रभृतीनि च ममानीतानि ।

एव यथाविधानं राजा स्वयं लक्ष्मीनारायणौ स्नपनादि-
षोडशापचारैः पूजयित्वा, ब्राह्मणादीन् कला-(व) कुशलजनान्

वस्त्राऽऽदिना सम्भावितवान् । तदनन्तर गायकाः वसन्तरागा-
लाप कृत्वा वसन्तं जगुः । ततो राजा तेषां वीटिकां (श) ददौ ।

अत्रान्तरे कश्चिद्ब्राह्मणः सकन्यकः समागत्य,—

“कल्याणदायि भवतोऽस्तु पिनाकपाणेः

पाणियज्ञे भुजगकङ्कणभूषितस्य ।

सम्भ्रान्तदृष्टि महसैव नमः शिवाये-

त्यर्द्धोक्तिलज्जितनतं सुखसखिकायाः” ॥ १८७ ॥

१५ मान्ययथनविकल्पा, १६ केशशेखरापीडयोजनम्, १७ नेपथ्ययोगा, १८ कर्ण
पत्रभङ्गा, १९ गन्धयुक्ति, २० भूषणयोजनम्, २१ इन्द्रजालम्, २२ कौचुनारयोगा,
२३ हस्तलाघवम्, २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया, २५ पानकरसरानासव-
योजनम्, २६ सूचीवापकम्, २७ वीणाडमरुकमृदक्रीडा, २८ प्रहेलिका, २९ प्रतिमा,
३० दुर्वचकयोगा, ३१ पुस्तकवाचनम्, ३२ नाटिकाऽऽख्यायिकादर्शनम्, ३३ काव्य
समस्यापूरणम्, ३४ पट्टिकावेदवाणविकल्पा, ३५ तर्ककम्पाणि, ३६ तक्षणम्,
३७ वान्तुविद्या, ३८ हृष्यरत्नपरीना, ३९ धातुवाद, ४० मणिरागज्ञानम्,
४१ आकरज्ञानम्, ४२ वृक्षाऽऽयुर्वेदयोगा, ४३ मेघकुकुटलावकयुद्धविधि, ४४ युक्त
सारिकाप्रलापनम्, ४५ उत्सादनम्, ४६ केशमार्जनकौशलम्, ४७ अचरमुद्रिका
कथनम्, ४८ स्नेच्छितकविकल्पा, ४९ देशभाषाज्ञानम्, ५० पुष्पशकटिकानिमित्त
ज्ञानम् (“निमित्तज्ञानम्” इति पृथक् केचित् पठन्ति), ५१ यन्त्रमातृका, ५२ धारण
मातृका, ५३ सम्पाद्यम्, ५४ मानसी काव्यक्रिया, ५५ क्रियाविकल्पा, ५६ क्लितक
योगा, ५७ अभिधानकोषच्छन्दीज्ञानम्, ५८ वस्त्रगोपनानि, ५९ द्यूतविशेष,
६० श्राद्धपङ्कजक्रीडा, ६१ बालकक्रीडनकानि, ६२ वैनायिकीना विद्याना ज्ञानम्,
६३ वैजयिकीना विद्याना ज्ञानम्, ६४ वैतालिकीना विद्याना ज्ञानम् [इति भागः
८३५ अथा० २८ श्लोकटीकाया शोधरत्नानिनिखिता । क्वचित् पुस्तके सूचीवापकम्
मृदक्रीडयेकं पदं, तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानीति, ‘वैतालिकीनाम्’ इत्यत्र ‘वैथ
मिकीनाम्’ इति च पाठो दृश्यते । खिलगुरुनौतिमास्त्रे तु त्रितीयाध्याये अन्वविधा
उच्यते, मा तु तत्र मृग्या] ।

(श) वाटिका—सन्तितान्बूनम्, तत्तु विदायप्रदाने प्रसिद्धम् ।

हरपाथेयो विवाहवर्णनमूलकम् भाग्यो श्लोकमाह, कल्याणेतु ।—भुजगकङ्कण
भूषितस्य संपुष्पवनयानुगतस्य, पिनाकपाणे मिवस्य, पाणियज्ञे विवाहक्रीडे

इत्याशिषः प्रयुज्य चावदत्,—“भो राजन् ! विज्रप्तिरेका-
ऽस्ति” । राज्ञोक्तम्,—“निवेदय” । ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं नन्दि-
वर्द्धननगरवामी ब्राह्मणः । ममाऽष्टौ पुत्रा एव जाताः, पर नैकापि
दुहिता सम्भूता । ततः अतिदुःखितेन सभार्येण मया जग-
दम्बिकायाः पुरतः एव मङ्गल्यः (प) कृतः, यत्—“मातः
अम्बिके । मम कन्या यदि भविष्यति, तदा तां तव नाम धारयि-
ष्यामि । अन्यच्च,—तत्कन्यया तुलित (स) सुवर्णं तुभ्यं दास्यामि,
कन्याञ्च ता कस्मैचिद् वैदिकवराय वराय (ह) सम्प्रदास्यामि”
इति । कालेन जगदम्बिकाप्रसादात् मम इयं सुलक्षणा दुहिता
ममजायत । इदानीम् अस्या विवाहकालः समायातः, मग्प्रति
च अस्या एकादशस्थाने गुरुर्वर्त्तते इति कथमपि अयं कालो
नोपनिर्णीयः इति सम्प्रत्येव त्वस्या विवाहं दातुमुद्युक्तः । अतो-
ऽहं पृथ्वीप्रतिश्रुतं कन्यया तुलितं सुवर्णं देव्यै दातुम् इच्छामि ।
'अन्यः कश्चित् विक्रमं पिता राजा भूमण्डले नास्ति, इ-
दं एतत् कन्यातुलितं सुवर्णं दातुं प्रभवति' (क) इति त्वदन्तिकं नमा-
गताऽस्मि” ।

राजातः “भो ब्राह्मण ! साधु समनुडितं त्वया, तव वाचता
धनम् मोक्षं जयति, तावत्तव शरणम्” इति । ततः राजा भारद्वा-

कन्यातुलित सुवर्णं देहि, पुनरप्यष्टवर्गाद्विमष्टकोटिसुवर्णं (ख)
 पृथग्दीयताम्” । ततस्तेन आज्ञप्तो भाण्डारिकस्तस्मै ब्राह्म-
 णाय तावत् सुवर्णं ददौ । ब्राह्मणोऽप्यतिसन्तुष्टः सन्
 कन्यया सह निजस्थानमगात् । राजाऽपि शुभे मुहूर्ते पुर
 प्रविवेश” ।

अथ पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—“देव । त्वयि श्रीदार्यम् एव
 विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा
 तूष्णीम् आसीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने असुराभोजसवादे कन्यातुलित
 सुवर्णदान नाम षोडशोपाख्यानम्] ॥ १६ ॥

अथ परोपकाराय स्वदेहाऽऽहुतिदानं नाम सप्तदशोपाख्यानम् ।

अथ तदेव सिंहासनं समाचङ्गम्यमाण राजानं पुनरन्या
 पुत्तलिकाऽवदत्,—“शृणु राजन् । श्रीदार्यं विक्रमसदृशोऽन्यो
 नाऽऽसीत्, निर्मलेन श्रीदार्यगुणेन त्रिभुवने तस्य कीर्तिः विस्तार
 गता । सर्वेऽर्थिजनास्तमेव राजानं स्तुवन्ति । सर्वदा स्वस्ति-
 वचनं दातृणामिव प्रोत्यै भवति । उक्तञ्च,—

(ख) अष्टवर्गाद्विमष्टकोटिसुवर्णम्—अताना वना समृद्धा, अष्टगणिताष्टमदा, चतुर्पट्टिरिव, तस्या अर्ध इति मद् इवय, तथात्रिभुवन अष्टकोटिसुवर्णं शक्तिं इति ताट कोटिमुच्यते, यत्पुत्रागदायकविमतकोटिमुच्यते । सुवर्णमुद्रा इत्यर्थः ।

इति षोडशोपाख्यानम् ।

परोपकाराय स्वदेहाहुतिदानं नाम सप्तदशोपाख्यानम् । १५१

दातृणामिव सम्प्रीत्यै स्वस्तिवाचो धनार्थिनाम् ।

शूराणां हि प्रहाराय रसितं रणदुन्दुभेः ॥ १८८ ॥

वीर्य-धैर्य-ज्ञानानुष्ठानादयो गुणाः सर्वेषामिव भवितुमर्हन्ति,

न तु त्यागगुणः । उक्तञ्च,—

दृष्ट्वन्ति पशवः सर्वे पठन्ति च शुकादयः ।

ददाति कोऽपि दान यः स शूरः स च पण्डितः ॥१८९॥

केचित् स्वभाववीरा हि दयावीराश्च केचन ।

ते सर्वे दानवीरस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २०० ॥

यष्टीटमुखीचरितस्वप्तिषचाभि दातार याहुक् प्रीणन्ति न तथा अन्ये, इति दर्शयत् प्रसाधयत् श्लोकमाह, दातृणामिति ।—धनार्थिनां याचकानां, स्वस्तिवाच "स्वीस्त" इति स्वीकारात्कृपसङ्गलवचनानि, दातृणां दानकारिणामिव, सम्प्रीत्यै मन्नापाय भवन्तीति श्रेय । अत्र दृष्टान्तमाह,—रणदुन्दुभे युद्धकालेनटक्काया, रसित शब्द, शूराणां हि वीराणामिव [अत्र हिमन्दा निश्चयाथक] प्रहाराय युजाय, यत्र उक्ताहसम्पादनायम् इति यावत्, सम्प्रीत्यै भवतीति श्रेय । इत २०१ षोडशीकप्राप्तयेन पध्यावक इति ॥ १८८ ॥

दातृणामिव सम्प्रीत्यै स्वस्तिवाच इति प्रतिपादयितुमाह, दृष्ट्वन्तीति ।—सर्वे पशव इति शब्द, दृष्टीति पशव इति शब्द, न च तत्र तं शूरपदवाच्या भवन्तीति भाव ,

त्याग एको गुण श्लाघ्य' किमन्यैर्गुणराशिभिः ।

त्यागादेव हि पूज्यन्ते पशुपाषाणपादपा' ॥ २०१ ॥

त्यागो गुणो गुणशतादधिको मतो मे

विद्याऽपि भूषयति त यदि किं ब्रवीमि ?

शौच्यञ्च नाम यदि तत्र नमोऽस्तु तस्मै

तच्च त्रयं न च मदीऽप्यति विक्रमे यत् ॥ २०२ ॥

एतच्चतुष्टयं (ग) तस्मिन् विक्रमार्के सदैवासीत् ।

एकदा परमण्डलस्यस्य (घ) कस्याचिद्राजः पुरतः केनचित्

सर्वगुणेषु दानरूपगुणस्य प्राधान्यं प्रदर्शयितुमाह, त्याग इति ।—एक केवल, त्याग दान, श्लाघ्य प्रशसनीय, गुण कथ्यते लोकोरात शेष, अन्यै अपरै, गुण-राशिभि बहुभि गुणै कि, कि फलम् ? न किमपि इति भाव, पशुपाषाणपादपा पशव, प्रस्तरा, वचाद्यापि, त्यागादेव स्वायत्तीकरणाभावादेव, पूज्यन्ते गौ शाल-यामादिशिला चैत्यवृक्षाद्य पूजिता भवन्ति, हि निश्चये ॥ २०१ ॥

दातु गुरुत्वविद्वत्त्वादिगुणमद्भावे तु सवथाप्रशसनीयत्वमाह, त्याग इति ।—त्यागो गुण दानगुण, गुणशतात् अन्यवद्गुणात्, आधक्ये च, इति मे नत मम सम्यत्, यदि चत, त त्यागशील जन, विद्याऽपि भूषयति अलङ्करोति, तर्हि किं ब्रवीमि ? अनिवंचनात् स भवतीत्यर्थ, तव तादृशजने, यदि नाम सम्भावनाया, शौच्य वोरत्वञ्च, स्यात् इति शेष, तर्हि तस्मै, नमोऽस्तु तदानीं संप्रदाने च नमस्य इत्यर्थ, तत पूज्योक्त, तत्र गुणवत्त्वं, विक्रमे राजनि विद्यत इति ग्रथ, अपि मद्य अत्र अपि सम्भावनाया तत्र सम्भावितो गन्त्य इत्यर्थ, न—तस्मिन् न विद्यत इत्यर्थ, इति तत् तद्भवं अति तस्य आविष्कृतम् । [ननु अत्र अतिशब्दस्य उपसर्गत्वेन वाचकत्वाभावात् कथं स्वभाव्या आदिशलावाचकत्वमिति चेन्न, "स्वजनेन च सन्त्यक्तकेषु ह्यर्था तथाप्यति" इति देवानां ह्येत्याक्तवचनत्वेन उपसर्गभिन्नस्य प्रत्ययस्यापि अतिशब्दस्य प्रनात मन्त्यत्वादिति न कोऽप्यनुपपत्तिलेग] अतोऽनन्यसाधारण्यं स इति भाव । वसन्ति तत्रैकं वचनम् ॥ २०२ ॥

(ग) एतच्चतुष्टयं—दान, विद्या, शौच्य, नदराहित्यवैच्ये ।

(घ) परमण्डलस्य—परमार्थी उभयतो विद्यमानो जनमितदेवान्तरविशेषे निरान्तरे स तस्य, चतुष्टयं तत्रोभयनितदेवविशेषाधिपत्य इत्यर्थ, परमण्डले राजान्तरे भवन्त्येव वा तिष्ठताति तस्य, गदान्तगापिपत्य इति वाऽप्यर्थः ।

स्तुतिपाठकेन विक्रमार्कस्य गुणावली पठिता । तेन राज्ञा ता श्रुत्वा मनसि स्पृहां विधाय, स्तुतिपाठकं प्रति उक्तं,—“भो वन्दिन् । किमर्थमेते सर्वे स्तुतिपाठकाः विक्रममेव राजानं स्तुवन्ति ? किमन्यो राजा त्रिभुवने नास्ति ?” वन्दिनोक्तं,—“भो राजन् । त्याग, उपकार, साहसे, शौर्य्यं, धैर्य्यं च तेन सट्टशो राजा त्रिभुवनेऽपि नास्ति । परोपकारकरणे तस्य स्वदेहेऽपि समत्वं नाऽऽसीत्” ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा स राजा, “अहमपि परोपकारं करिष्यामि” इति मनसि विचार्य्य, कञ्चन योगिनमाह्वय्य अवादीत्,—“भो योगिन् । परोपकारकरणार्थं प्रतिदिनं नवं नवं द्रव्यं यथा भवति, तथा कश्चिदुपायोऽस्ति न वा ?” योगिनोक्तं,—“भो राजन् । किमिति नास्ति ?” राज्ञोक्तम्,—“अस्ति चेत्, तमुपायं ममाग्रे निवेदय, अहं तं साधयामि” । योगिनांक्तं,—“क्ष्ण्वचतुर्दशोदिवसे चतुःषष्टियोगिनीचक्र (ङ) पूजनीयम् । तत्पुरतो मन्त्रपुरस्करण (च) विधाय तद्दशाशहीम (छ) कर्तव्यं , हामावसाने पूर्णाऽऽहुतिनिमित्तं (ज) स्वशरीरमग्नौ दातव्यम्” ।

ततो राज्ञा तेषांनुष्ठिते योगिनीचक्रे तस्य मासं भक्षयित्वा अतीतं प्रसन्नं भूत्वा अनृतेनाभिषिच्य च राज्ञे नव शरीरं दत्त्वा मगात्, ‘भो राजन् । वरं हृणोष्व’ । राज्ञोक्तं,—“भो-
नातर । यदि प्रसन्नाः सन्ति भवत्य, तर्हि मम गृहे वै सप्त

महाघटाः सन्ति, तान् प्रतिदिनं सुवर्णपूर्णान् कुर्वन्तु” । ताभिरिवमुक्तं,—“त्वम् एव मासत्रयं प्रतिदिनं स्वशरीरमंग्नौ होष्यसि चेत्, तर्हि तथा वयं करिष्यामः” । राजाऽपि “तयाऽस्तु” इत्युक्त्वा प्रतिदिनं स्वशरीरमंग्नौ जुहोति ; योगिनीचक्रमपि प्रतिदिनं तथैव करोति ।

एकदा विक्रमार्को राजा कथाप्रसङ्गेन इमां वार्तां श्रुत्वा तत् स्थानं समागत्य, तत्रत्यनृपतेः आगमनात् प्रागेव पूजादिकं विधाय पूर्णाऽऽहुतिसमये होमाग्नी स्वदेहं पातयामास । ततो भक्षणसमये योगिनीभिः परस्परं भणितम्,—“अद्य तन्वन्तर-मासम् (भ) अतीव स्वादुतरं विद्यते, अस्य हृदयं महासारम् (ज) अस्ति, इत्यसाधारणसत्त्वसारो न भक्षणीयः” इत्युक्त्वा पुनस्तमुज्जीव्यं भणितं,—“भो महासत्त्व ! (ट) को भवान् ? तव शरीरत्यागे किं वा प्रयोजनम् ?” तेनोक्तं,—“मया परोपकारार्थं शरीरमंग्नौ हुतम्” । योगिनीभिर्भणितं,—“तर्हि वयं प्रसन्नाः स्मः, वरं वृणीष्व” । राज्ञोक्तं,—“यदि मयि प्रसन्नाः सन्ति भवत्यः, तर्हि अयं राजा मरणात् प्रतिदिनं महत् कष्टम् अनुभवति, तत् निवारणायैव, विनैव देह-पातम् अस्य सप्त महाघटाः नित्यं सुवर्णेन पूरणीयाः” । योगिनीभिर्भणितं,—“भवतु, तथा करिष्यामः” इति अङ्गीकृत्य ताभिः राज्ञः मरणं निवारितं, घटाश्च प्रत्यहं सुवर्णेन पूरिताः । अयं राजा निजनगरं प्रत्यागतः ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“भो

(भ) तन्वन्तरिति ।—तन्वन्तरस्य अथदहस्य नामम् ।

(ज) महासार—सारवत्तया अतीवशुद्धम्, आतमुनिटमित्ययम् ।

(ट) महासत्त्व—महाप्राण, महावैत । इति वा ।

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

राजन् । त्वयि एव परापकार, धैर्यं, दया च विद्यते चेत्,
तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरित सिंहासनां पाख्याने अप्सरा भोजसवाद परीपकाराय
स्वदेहाऽऽहृतिदान नाम सप्तदशोपाख्यानम्] ॥ १७ ॥

अथ सूर्यलोकगमनं नाम अष्टादशोपाख्यानम् ।

पुनरपि भोजो यावत् सिंहासने समुपवेष्टुकामो याति,
तावदन्या पुत्तलिका त निवारयन्ता भणति,—“भो राजन्
नोतिकुशलो विक्रमो राजा सुनयेन प्रजाः पालयन् औदा
य्यादिगुणं सर्वलोकाना वरणीयोऽभवत् । तस्येदं सिंहासन,
तदनुरूपा नोतिकुशलता औदार्यादयो गुणाश्च त्वयि सन्ति
ष्वत्, तर्हि एतत् सिंहासनम् अध्यासितव्यम्” । राज्ञोक्त,—
“नोतियार्ग (ठ) कौष्टश्र. कथ्यताम्” । पुत्तलिकयोक्त,—“भो
राजन् । श्रूयता, -मणिपुरे गाविन्द्रशर्मा ब्राह्मणः सकल-
नोतिशास्त्र स्वपुत्राय नोतिशास्त्र कथयति, तदा मयाऽपि
नोतिशास्त्र श्रुतम्, तत् तुभ्य निवेदयामि” । राज्ञोक्त,—
“निरपथ” (ड) । पुत्तलिकयोक्त,—“श्रूयता राजन् । बुद्धिमता
पुरुषस्य दुर्जनं सह सहो न कर्तव्य, यतः स एव अनर्थै-
परम्यराजा रोगुन्वति । उक्तञ्च,—

पुत्रस्य तिरनपरम्यराया

रुजु एतत्तत्तति. किं वचनोऽयमत्र १ ।

.....
.....
..... — इति सप्तदशोपाख्यानं समाप्तम् ।

लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं

प्राप्नोति बन्धमय दक्षिणसिन्धुराजः ॥ २०३ ॥

अपि च ।—

अपनयति विनयमनयं घटयति नाशयति च यथासि ।

निरय रचयति तरसा पुंसांमसतः समागमो जगति ॥२०४॥

सज्जनानां सङ्गी विधेय । लोके सत्सङ्गात् परो लाभो
नास्ति, यतो महाऽऽनन्दादयो गुणा जायन्ते । उक्तञ्च ।—

कन्दलयत्यानन्दं निन्दति यो मन्दानिलेन्दुचन्दनम् ।

दमयति च मन्दभाव सन्धत्ते सम्पदोऽपि सलङ्गः ॥२०५॥

अन्यच्च ।—केनापि वैरं न कत्तेश्यं, परेषा सन्तापी न

सङ्गति सङ्ग, सतां सज्जनानाम्, अनथपरम्पराया अनिष्टधाराया, हेतु कारणम्
भवति, अत्र अस्मिन् विधये, किं वचनीयं वक्तव्यम् अस्मौति शेष, न किमपि इत्यर्थः
अत्र दृष्टान्तमाह,—लङ्केश्वर रावण, दाशरथे रामवन्द्रस्य, कलत्रं पत्नी, हरति
जहारित्वर्थं, अथ तस्य दाषिण्यं, प्रतिवासी दक्षिणसिन्धुराज दक्षिणसागर, उक्तं बन्धन
प्राप्नोति प्राप्तवानित्यर्थः । सिन्धुतारे एव लङ्काया अत्रस्थानात् सागरस्य दुर्गत्तल्लङ्का
ऽधिपतिसमर्थं सदैव अपरिहाय आसीत्, अतस्तस्य दुर्गत्तल्लङ्का, सिन्धुबन्धुप्राप्ति
रूपानर्थस्य कारणत्वं युज्यते एवेति भावः । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ २०३ ॥

अपनयतीति ।—अपनयति दुर्जनस्य, समागमं सङ्गं, पुंसां जनानां, विनयं नम्रतां
गुणम्, अपनयति विनाशयति, अपनयति दुर्जाति, घटयति जनयति, यथासि कौर्त्तयि
नाशयति विनीययति, तरसा वतीन, निरयं नरकञ्च, रचयति निर्मायति च
नरकगमनम् इति चयः । उद्धीतिनाम्ना आध्याभेदच्छन्दः ॥ २०४ ॥

सत्सङ्गे जायमानान् गुणानाह, कन्दलयतीति ।—सत्सङ्गं सज्जनसमागमः
आनन्दं सन्तापसुखं, कन्दलयति उद्धमयति, वश्यतीत्यर्थः, यः सत्सङ्गजनित आनन्दः
मन्दानिलं मन्दभाषुम्, इन्दुं चन्द्रं, चन्दनञ्च निन्दति, [मन्दानिलाय इन्दुयती मन्दानि
निलेन्दुं ताव्या सहितं चन्दनम् इति मन्दानिलेन्दुचन्दनम् इति विग्रहः] एतन्मोक्षं
सत्सङ्गजनितं अधिकप्राप्तिप्रदं इति भावः । मन्दभाव मन्दता, जडतामित्यर्थः, दमयति
नामप्राप्तं, सम्पदोऽपि धनानि च, सन्धत्ते प्रापयतीत्यर्थः । आध्या उक्तम् ॥ २०५ ॥

करणीय , अनपराधतो भृत्या न दण्डनीयाः, महादोषं विना स्त्री न त्याज्या, यतो नरकभाग् (ठ) भवति । उक्तञ्च ।—

आज्ञासम्यादिनीं दत्त्वा सुरूपा शीलमण्डनाम् ।

याऽदृष्टदोषा त्यजति सोऽक्षयं नरक व्रजेत् ॥ २०६ ॥

लक्ष्मीः स्थिरति न मन्तव्या, परं पद्मपत्रस्यवारि इव चञ्चला । उक्तञ्च,—

अनुभव टरट वित्त मान्यान् मानय मज्जनान् भजत ।

अतिपक्षपवनविलुलितदोषशिखेव चञ्चला लक्ष्मीः ॥ २०७ ॥

न स्त्रियै गुह्य वचन निवेदनीयं, भविष्यच्चिन्ता न कार्या, वैरिणासपि हितमेव कथनाय, नित्य दानाध्ययनादिकं विना दिवस न यापर्यत्, पित्राः सेवा कर्तव्या, चारैः सह सम्भाषण न कर्त्तव्यं, सर्वदा निष्ठुरमुत्तर न वाच्यम्, अल्पनिमित्त न बहु करणीयम् । (ण) उक्तञ्च ।—

(७) नरकभाग्—पापात्परोरवादिदयन्त्राभोगो ।

लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्र

प्राप्नोति बन्धमय दक्षिणसिन्धुराजः ॥ २०३ ॥

अपि च ।—

अपनयति विनयमनय घटयति नाशयति च यथासि ।

निरय रचयति तरसा पुंसामसतः समागमो जगति ॥२०४॥

सञ्जनाना सङ्गो विधेय । लोके सत्सङ्गात् परो लाभो
नास्ति, यतो महाऽऽनन्दादयो गुणा जायन्ते । उक्तञ्च ।—

कन्दलयत्यानन्द निन्दति यो मन्दानिलेन्दुचन्दनम् ।

दमयति च मन्दभाव सन्धत्ते सम्पदोऽपि सत्सङ्गः ॥२०५॥

अन्यच्च ।—केनापि वैरं न कर्त्तव्य, परेषा सन्तापो न

सङ्गति सङ्ग, सर्ता सञ्जनानाम्, अनयपरम्पराया अनिष्टधाराया, हेतु कारणम्,
भवति, अथ अस्मिन् विषये, किं वचनीय वक्तव्यम् अस्तीति शेष, न किमपि शक्य,
अथ दृष्टान्तमाह,—लङ्केश्वर रावण, दाशरथे, रामवन्द्य, कलत्र पत्नी, इरात
जहारित्वर्थे, अथ तस्य दाषेण, प्रतिवासी दक्षिणसिन्धुराज दक्षिणसागर, बन्ध बन्धन,
प्राप्नोति प्राप्तवानित्यथ । सिन्धुतारे एव लङ्काया अभस्थानात् सागरस्य दुर्गतलङ्का
ऽधिपतिससर्ग सदैव अपरिहाय्य आसीत्, अतस्तस्य दुर्गतसङ्गत सिन्धुवत्सप्राप्ति
इषानर्थस्य कारणत्व युज्यते एवेति भाव । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ २०३ ॥

अपनयतीति ।—असत दुर्जनस्य, समागम सङ्ग, पुंसा जनाना, विनय नयता
गुणम्, अपनयति विनाशयति, अनय दुर्जोति, घटयति जनयति, यथासि कोर्त्तयि,
नाशयति विनीययति, तरसा बलीन, निरय नरकञ्च, रचयति निम्नाति च
नरकगमनमूर्त्तमिच्छ । उद्धोतिनाना आयाभेदच्छन्द ॥ २०४ ॥

सत्सङ्गे जायमानान् गुणानाह, कन्दलयतीति ।—सत्सङ्ग सञ्जनसमागम,
आनन्द सन्तोषमुख, कन्दलयति उद्धमयति, वश्यतीत्यर्थ, य सत्सङ्गजनित आनन्द,
मन्दानिल मन्दानाम्, इन्दु चन्द्र, चन्दनञ्च निन्दति, [मन्दानिलस्य इन्दुस्य तो मन्दा
निलेन्दु ताभ्या सहित चन्दनम् इति मन्दानिलेन्दुचन्दनम् इति विग्रह] एतेभ्योऽत्र
सत्सङ्गजनानन्द अधिकप्रोतिप्रद इति भाव । मन्दभाव मन्दाता, जडतामित्यर्थ, दमयति
नाशयति, सम्पदोऽपि धनानि च, सन्धत्ते प्रापयतीत्यर्थ । आया उक्तम् ॥ २०५ ॥

करणीय, अनपराधतो मृत्या न दण्डनीयाः, महादोषं विना
स्त्री न त्याज्या, यतो नरकभाग् (ढ) भवति । उक्तञ्च ।—

आज्ञासम्पादिनी दत्ता सुरूपा शीलमण्डनाम् ।

योऽदृष्टदोषां त्यजति सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ २०६ ॥

लक्ष्मी स्थिरिति न मन्तव्या, परं पद्मपत्रस्थवारि इव
चञ्चला । उक्तञ्च,—

अनुभव दरट वित्त मान्यान् मानय सज्जनान् भजत ।

अतिपद्मपवनविलुलितदोषशिखेव चञ्चला लक्ष्मीः ॥ २०७ ॥

न स्त्रियै गुह्य वचन निवेदनीयं, भविष्यच्चिन्ता न कार्या,
वैरिणामपि हितमेव कथनाय, नित्य दानाध्ययनादिकं विना
दिवस न यापयेत्, पित्राः सेवा कर्तव्या, चौरै सह सम्भाषणं
न कर्तव्यं, सर्वदा निष्ठुरमुत्तरं न वाच्यम्, अल्पनिमित्तं न
बहु करणीयम् । (ण) उक्तञ्च ।—

न स्वल्पस्य कृते भूर्वि नाशयेन्मभिमान् नर ।

एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाङ्गुररक्षणम् ॥ २०८ ॥

आर्त्ताय दानं दातव्यं, धर्मज्ञानेन, मनसा, कर्मणा, वाचा परोपकारः कर्तव्यः । एतत् सामान्यपुरुषाणां (त) नीतिशास्त्रमुपदिष्टम् । स ऋक्रमो राजा स्वभावत एव नीतिशास्त्रज्ञः ।

एवं काले गच्छति, एकदा कश्चित् वैदेशिकः समागत्य राजानं दृष्ट्वा उपविष्टः । ततो राज्ञा भणितं,—“भो महात्मन् ! तव निवासः कुत्र ?” तेनोक्तं,—“भो राजन् ! अहं वैदेशिकः, मम कोऽपि निवासो नास्ति, सर्वदा परिभ्रमणमेव करोमि” । राज्ञोक्तं,—“पृथिवीं भ्रमता त्वया किं किम् अपूर्वं दृष्टम् ?” तेनोक्तं,—“भो राजन् ! महदेकम् आश्चर्यं दृष्टम्” । राज्ञोक्तं,—“किं तत् ?” तेनोक्तम्,—“उदयाचले (य) आदित्यस्य महान् प्रासादोऽस्ति, तत्र गङ्गा वहति, गङ्गातटे पापविनाशनी नाम शिवालयोऽस्ति । तत्र गङ्गाप्रवाहात् कश्चित् सुवर्णस्तम्भो निर्गच्छति, तस्य उपरि नवरत्नसूचित सिंहासनमस्ति । स सुवर्णस्तम्भः सूर्योदयादुपरि (द)

स्वल्पकर्मणः स्वल्पेन सम्पादनं पाण्डित्यं न चरणमिति वक्तुं शिष्टोक्तिं दर्शयति, नेति । —सतिमात् बुद्धिमान्, नरः लोकः, स्वल्पस्य अल्पत्ववस्तुन, कृते विमित्तं, भूरि प्रभूतं द्रव्यं, न नाशयेत् स्वल्पार्थं प्रभूतव्ययी न कार्ये इत्यर्थः, स्वल्पात् स्वल्पापेक्षा, यत् भूरिरक्षणं प्रभूतवस्तुरक्षा, एतदेव पाण्डित्यं विद्वत्स्य कार्यमित्यर्थः, हि नियये । पथावक्तव्यं ॥ २०८ ॥

(त) सामान्यपुरुषाणां—साधारणजनानां, मन्वेपानिव पृथानि धर्मः ।

(य) उदयाचले—उदयगिरौ, सूर्योदयस्थाने, पर्वतवत् आच्छादके मृगस्यार्दे इति भावः ।

(द) सूर्योदयादुपरि—सूर्योदयात् पथात्काले, सूर्योदयानन्तरमित्यर्थः ।

पूर्णवृद्धिं लब्ध्वा मध्याह्ने सूर्यमण्डलं (ध) प्राप्नोति । ततः सूर्यो यावदस्तं गच्छति, तावत् स्वयमेव प्रत्यावृत्य गङ्गाप्रवाहे मज्जति । प्रतिदिनमेवं तत्र भवति । एतन्महदाश्चर्यं मया दृष्टम् ।

राजा विक्रमोऽपि तच्छ्रुत्वा, तेन सह तत् स्थानं गतो रात्रौ निद्रा गतः । प्रभातसमये सूर्यस्य यावदुदयो भवति, तावत् गङ्गाप्रवाहात् रत्नसिंहासनयुक्तो हेमस्तम्भः (न) निर्गतः । तस्मिन् समये स्तम्भे राजा स्वयमुपविष्टः । स्तम्भोऽपि सूर्यमण्डलं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः यावत् सूर्यसमीपं गच्छति, तावदग्निप्रकाशसदृशं सूर्यकिरणैः राजशरीरं मांसपिण्डाऽऽकारमभूत् । ततः पिण्डरूपेण सूर्यमण्डलं प्राप्य,—

“नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने” ॥ २०६ ॥

इत्येव नमस्कारः । सूर्यः स्तम्भम् अमृतेनाऽभ्यषिञ्चत् । तेन राजा दिव्यशरीरो जातः । सूर्योक्तं,—“भो राजन् । त्व

महासत्त्वाधिकोऽसि । (प) यदेतन्मण्डल कस्यापि (फ) अगम्यं, तत्र त्वं प्राप्तोऽसि । तदहं प्रसन्नोऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राजा वदति,—“किं मत्तोऽधिकः परोऽस्ति ? यन्मुनीनामप्यगम्य तव स्थान, तदहं प्राप्त । तव प्रसादात् सर्वमप्यर्थजात (व) मम सञ्जातम्” । तद्वचनेनाऽतिसन्तुष्टः सूर्यो नवरत्नखचिते स्वकीय-कुण्डले (भ) दत्त्वा भणति,—“भो राजन् । एतत् कुण्डलद्वय प्रतिदिनमेक सुवर्णभार (म) प्रयच्छति” । ततो राजा कुण्डल-द्वयं गृहीत्वा, पुनः सूर्यं नमस्कृत्य प्रत्यावृत्तात् तस्मात् स्तम्भादुत्तोर्ये यावदुज्जयिनीं प्रति आगच्छति, तावत् कथित् ब्राह्मणो मार्गं समागत्य,—

“वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षर ।
अन्तयेथ सुमुक्तुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्याण् स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायाऽस्तु वः” ॥२१०॥

(प) महति ।—महत सत्त्व वेदा ते महासत्त्वा , महात्मान , महापला वा, तेषु अधिक येष्ठ , असि भवसि ।

(फ) कस्यापि—केनापीत्यर्थ, [ऋदयोगात् कर्त्तरि षष्ठी] ।

(व) अथजात—भोग्यवस्तुसमूह ।

(भ) स्वकीयकुण्डले—स्वीयकर्णाभरणे ।

(म) सुवर्णभारम्—अष्टसहस्रतोलकपरिमित स्वर्णम् ।

भगवत महेश्वरस्य कल्याणजननसामर्थ्य प्रतिपादयन् आशो श्लोकसाह, वेदान्ते विविति ।—वेदान्तेषु उपनिषच्छास्त्रेषु, य स्याण्, रोदसी दावापृथिव्यौ, (“—रोदय रोदभोति च । दिवि भूमौ पृथक् च स्यात् सद्भोत्वाप्येतधीमथा” ॥ इति मेदिनी) व्याप्य स्थित मन्वेत्यापिनमित्यत्र, एकपुरुषम् अद्वितीयम्, आहु कथयन्ति, (अथ श्रुतिप्राणपना,— अस्मिन् द्यौ अथितौ चान्तराचमीत मन सह प्राणेश सर्वे तमेवैव जा तोय आ मानपत्वा वाची विन्नुद्य अस्तयेव सेतु” इति) यस्मिन् स्याणौ, अनन्य विषय नास्ति अथ तस्मिन् इत्यत्र, विषय प्रतिपाद्य पण ताडम, ईश्वर इति शब्द

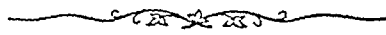
इत्याशीर्वादमुच्चार्य भणति,—“भो यजमान । (य) अहं कुटुम्बी, (र) ब्राह्मणः, परं दरिद्रः ; सर्वत्र भिक्षाऽटनं (ल) करोमि, तथाऽपि उदरं न पूर्यते” । तच्छ्रुत्वा राजा कुण्डलद्वयं तस्मै दत्त्वा भणति,—“भो ब्राह्मण । एतत् कुण्डलयुगलं नित्यं सुवर्णभारमेकं तुभ्यं दास्यति” । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणोऽतिसन्तुष्टो राजानं सविशेषं सम्मान्या, निजस्थानं जगाम ; राजाऽप्यञ्जयिनीभगात्” ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका अब्रवीत्,—“भो राजन् । त्वयि एवम् औदार्यं धैर्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं बभूव ।

[इति विक्रमांकवरिणे सिंहासनोपाख्याने अस्मिन् भोजसवादे सूर्य-
लोकगमनं नाम अष्टादशोपाख्यानम्] ॥ १८ ॥

यथायाचर सात्रकं अणिनाद्यष्टैश्वर्यसद्भावात् इति भावः, यथा स्यात्, नियमिता संयमिता, प्राणादयः प्राणाऽपानसमागोदानव्यानाख्या पञ्च शरीरवाधव्यै तादृशैः, सुप्तसमं मोचाधिभिः योगिभिः, अन्नं आत्मनि, मृग्यते चिन्त्यते, (“एको वशी

अथ वलिसन्दर्शनं नाम एकोनविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनम् अधितिष्ठासुर्याति ताव-
दन्या पुत्तलिका तं निवार्याऽवदत्,—“भो राजन् । तव विक्रम-
स्येव औदार्यादिगुणाः सन्ति चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने
ममुपविश” । राज्ञोक्त,—“भोः पुत्तलिके । कथय, तस्य विक्रम-
स्योदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” । सा कथयति,—“श्रूयता राजन् ।
विक्रमे सुमहद्भूमण्डलं (व) शासति, सर्वेऽपि लोकाः
आनन्दपरिपूर्णहृदयाः आसन् । ब्राह्मणाः षट्कर्मनिरताः, (ग)
स्त्रियः पतिव्रताः, शताऽऽयुषः पुरुषाः, सदाफलाः (घ) वृक्षाः,
कामवर्षी पर्वन्व्यः, (ङ) मही सर्व्वदा सम्पूर्णशस्यशालिनी,
सर्व्वेषां लोकानां पापाद् भयम्, अतिथीनां पूजा, जीवेषु दया,
गुरूणां सेवा, सर्व्वदा दौनेभ्यो दानञ्च, एव प्रजासु वृत्तिः (च)
आसीत् ।

अथ एकदा विक्रमः सिंहासने उपविष्टः आसीत् ।
तत्र सभायामुपविष्टाः नानादेशीयाः सामन्तराजकुमाराः (क)

(व) भूमण्डल—पृथ्वीवलपम् ।

(ग) षडिति ।—यज्ञनराजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहहृषे पङ्क्तिषु कर्मणि,
निरता प्रवृत्ता ।

(घ) सदेति ।—सदा नित्य फल येषां ते सदाफला नित्यफलवन्त इत्यर्थः ।

(ङ) कामेति ।—काम वषट् वर्यति इति कामवर्षी, प्रयोजनानुरूपवर्ष्यं
श्रीः । पर्वन्व्य,—मेघः ।

(च) वृत्तिः,—व्यवहारः ।

(क) सामन्तेति ।—सामन्ता महादेशान्तर्गतक्षुद्रदेशाधिवा ये राजान इषा
तेषां जनाराः ।

आसन् । तेषु केचित् स्तुतिपाठकैः स्ववंशावलीः पाठयन्ति,
केचनोद्धता स्वभुजबलं स्वयमेव स्तुवन्ति, केचन षड्विध-
दण्डायुधसाधनाभिज्ञाः श्मश्रुलाः (ख) युवानः अन्योऽन्यम्
उपहसन्ति, केचन शरणाऽऽगतपरिपालनप्रवणाः, एके च परत्र
विषये ससाधना, (ग) केचन च धर्मसङ्ग्रहकारिणः, इति ।

अत्रान्तरे कश्चित् पापार्हिः (घ) व्याधः तत्र समागत्य
राजान् प्रणम्याऽवदत्,—“भो देव । अरक्ष्यमध्ये अञ्जनपर्वा-
कारः (ङ) महान् वराहः समागतोऽस्ति, तं देवः समागत्य
पश्यतु” ।

तस्य वचनं श्रुत्वा राजा तैरेव राजकुमारैः सह वनं गत्वा
नदीतटस्थितान्कुञ्जान्तर्गत (च) वराहमेकमपश्यत् । ततोऽसौ
वराहोऽपि वाराणा कोलाहल श्रुत्वा तस्मान्नि कुञ्जात् वह्नि-
निर्गतः । तदनन्तर सर्वै राजकुमारैः सह महत् स्वहस्त-

(ख) पठित ।—षड्विधेत्यादीनां विरति प्राक् भानुमतोकथाया २६ पृष्ठ
५८४या । “षड्विध” इत्यत्र “षड्विधशक्ति” इति पाठे तु,—षड्विधशक्तिप्रकाराणां यानि
दण्डाद्युधसामग्राणि, आयुधानि, (तद्युधे वत्स्यते) तेषु तत्प्रयोगेषु, तथा साधनेषु
सम्पन्नयोगेषु च आभिज्ञा । श्मश्रुला,—श्मश्रुषु विद्यन्ते एषानिति श्मश्रुला
शब्दुपास्य ।

(ग) उच्यते ।—शरणागतानाम् आदितानां, परिपालने वचने, प्रवशा
निरता, आदितानां परिपालनपरा इत्यर्थः । एज—एवमेव केचन । परत्र विषये—
पारशी-प्रकारेण । “एत एव” —उभयपक्षी पेटावन्त इत्यर्थः ।

(घ) कश्चित् पापार्हिः, तत्र गच्छे, सत्यं इति वाचत, दस्य
एत एव परवत् ।

एत एव परवत्—एत एव परवत् ।

कौशलं (छ) दर्शयतः विक्रमस्य षड्विंशत्याऽऽयुधानि (ज) तस्योपरि निषेत् । वराहस्तु तान्यायुधानि अगणयन्, पर्वतान्तर्गत कञ्चित् कन्दरं विवेश (भ) । राजाऽपि तस्य पृष्ठतो लग्नः (ञ) पर्वतमगमत् । तत्र काञ्चन विलदारं (ट) दृष्ट्वा, स्वयमेव तत्र प्रविष्टो मङ्गल्यकारे कियदूर गतः ; उत्तरत महान् प्रकाशः (ठ) अभूत् ।

ततः कियदूरे सुवर्णमयप्राकारं शुभ्राऽभ्रलिहप्रासाद-
विशिष्ट (ड) नगरमेकम् अपश्यत् । तत्र च देवालयोप-
वनादिभिरलङ्किते समस्तवस्तुपरिपूर्णेविपणिभूषिते धनिक-
लोकममाकीर्णं नानाविलासिजनसेव्यमानं विलासिनीजनम् (ठ)

(छ) स्वहस्तकौशल—स्वहस्तयो निजभुजयो कौशल पाठव, शरक्षेपनैपुण्यमित्यर्थः ।

(ज) षड्विंशत्यायुधानि—चाप चक्र चम्र ऋपाण-खड्ग शक्ति तीरथ परग्य गदा ग १ भिन्दिपाल मुद्गर कुत प्रास शैल नाराच खुरण पटिश हल सुषल भद्र वज्र पाय दण्ड खल-अद्भुशप्रभृतीनि षड्विंशतिप्रकाराणि अस्वाणि ।

(भ) कन्दर—रुद्राकारपर्वतमध्यस्थगुह्यम् । विवेश—अन्तर्गतगाम् ।

(ञ) पृष्ठत, —पश्चात् । लग्न, —अनुसृत, चणमपि त दृष्टरन्तराल न क्वेति शेषः ।

(ट) काञ्चन—कामपि, एकामित्यर्थः । विलदार—गुहाविवरनिर्गमप्रवेगपथ-
मुखम् ।

(ठ) उत्तरत—यथे । महान्—अतीव । प्रकाशः,—यातप, आलोक इति प्रावत ।

(ड) सुवर्णैति ।—सुवर्णमय स्वर्णनिर्मित, प्राकार प्राचीर, यत्र तम् । यत्र निति ।—यत्र यत्र, यत्र यत्र, निवृत्ति चम्पति, इति अमलिहा यमाभ्यर्गिनः, ["वदानं विद्म" (शशत्रु पा०) इति तत्राया खम्] तादृशे प्रासादे सीधे, विशिष्ट मनन्वितम् ।

(ठ) जनकति ।—जनने यत्किं द्रव्यसमुद्भू, पविष्णुनेन समुद्भूत, विपणिना यत्किंनद्यायाम्, मुक्ता अनङ्गैः । विलसति ।—विलसते यत्रवति, लोके जने,

अतिमनोहरमपश्यत् । तत्र प्रविश्य विपणिमध्ये यावत् प्रवि-
शति, तावदतीवमनोहरमण्डपयुतं राजभवनमेकमपश्यत् ।

तत्र विरोचनसुतो बलिः राज्य करोति । राजा राजभवने
प्रविष्ट एव बलिना भ्रूटिति समागत्य आलिङ्गितः, अतिरमणीये
सिंहासने च समुपवेशितः, पृष्टञ्च,—“भोः स्वामिन् । कुतोऽत्र
भवतः समागतिः ?” विक्रमेषोक्तम्,—“अहं भवत्सन्दर्शनार्थमत्र
समागतोऽस्मि” । तच्छ्रुत्वा बलिः राजानमवदत्,—“अद्य मम
सन्ततिः (ए) पवित्रीभूता, सफला च जाता । बहुना पुण्यो-
दयेन भवतोऽस्माक गृहे समागतिः (त) संवृत्ता” ।

विक्रमेषोक्तम्,—“भो राजन् । त्वं पवित्रीभूतान्तःकरणः ;
तवैव जन्म श्लाघ्यं, यतः साक्षादैकुण्ठाधिपो नारायणस्ताव
मन्दिरे सदा विराजते” । अथ बलिनोक्तम्,—“स्वामिन् ! भवतः
किमागमनकारणम् अन्यत् ?” विक्रमेषोक्तम्,—“भो दानवेन्द्र !
अहं भवद्दर्शनार्थमेव समागतोऽस्मि, अत्र नान्यत् किमपि
कारणम्” । अथ बलिनोक्तम्,—“यदि मा प्रियसुहृद् मन्य-
मानेन स्वामिना समागत, तर्हि मयि कृपापरवशेन किमपि
वस्तु भवता याचनीयम्” । ततो विक्रमेषोक्तम्,—“मम किमपि
न्यून नास्ति, तव प्रसादात् सर्वत्र सम्पूर्णाऽस्मि” । बलि-
नोक्तम्,—“भो स्वामिन् ! भवतः किमपि न्यूनमिति न मयोच्यते,
किन्तु मैत्र्याम् उद्दिश्य किञ्चिद् दिक्षामि (थ) । उक्तञ्च,—

नामो नामेति ।—नामा बहुविधेन, विनासिजनेन श्रीभनवस्त्रालङ्कारादि-
नामो नामो नामेति ।—नामा बहुविधेन, विनासिजनेन—वेद्याजनम् ।
—उत्तम् ।

नोपकार विना प्रीतिः कदाचित् कस्य जायते ।

उपयाचितदानेन पश्य देवा ह्यभीष्टदाः ॥ २११ ॥

अन्यच्च,—पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दान

मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।

दत्ते खले नु निखिल खलु येन दुग्धं

नित्य ददाति महिषी समुताऽपि पश्य ॥ २१२ ॥

एवं भणित्वा, तेन विक्रमाय राज्ञे रसायन रमश्च(द) दत्तः ।

ततः राजा तस्मादनुज्ञा प्राप्य विलात् निर्गतोऽश्वमारुह्य
यावद्राजमार्गं समायाति, तावत् महादैत्ययुतः, पीडितः,
सपुत्रः, कश्चित् वृद्धब्राह्मणः समागत्य,—

अहेतुकी प्रीतिर्नोत्पद्यते इत्याह, नेति ।—उपकार विना सन्तोषसाधनादृते,
कदाचित् कदाऽपि, कस्यापि जनस्य, प्रीति स्नेह, अनुरागो वा, न जायते न
भवति । हि यत, देवा सुरा, [अपिरवाध्याहाथ्य] उपयाचितस्य दिव्यदोहदस्य
('मानुसिक' इति वदन्भाषा, —“यद्दोयते देवताभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उप-
याचितक दिव्यदोहद तद्विदुर्मुधा ॥” इत्युक्ते) दानेन प्रदानेन, अभीष्टदा अभि-
लषितफलसम्पादका, भवन्तीति शेष, पश्य इति दृष्टान्तमवलोकयेत्यर्थे । देवानामपि
दानसापेक्षा प्रीति, मत्स्यानानु सुतरामेवेति भाव । पथ्यावक्र वृत्तम् ॥ २११ ॥

पशूनामपि दानवग्व्यव प्रतिपादयितुं दृष्टान्तस्त्रीकमाह, पुत्रादिति ।—तेन वक्ष्य
माथेन हेतुना, वशोकरणरूपेणेति भाव, दानम् अभीष्टवस्तुनीऽर्पण, विवेकविव-
र्जितस्य सदमदिवेकविद्वानस्य, पशोरपि पशुजातेरपि, पुत्रादपि परमस्नेहनिलयात
सुतादपि, प्रियतरम् अतिमयेन प्रिय, मन्ये सम्भावयामि, खलु निश्चये, येन हेतुना
समुता सवत्सा अपि, महिष्या महिष्यस्य स्त्री, खले तिलकल्के, दत्ते भक्षणार्थमर्पित
सति, खलु निश्चित, न भो, निखिल सकल, स्ववत्सार्थं किञ्चिदरक्षित्वैवेत्यर्थ, दुग्ध
चार, नित्य प्रत्यह, ददाति प्रयच्छति, इति पश्य दृष्टान्तमवलोकय । अभिनेकिन
पमशीऽपि नानान्येन दानेन एव वशीभूता, का कथा ज्ञानवता मानवानाम् । इति
भाव । वसन्ततिवृत्त वृत्तम् ॥ २१२ ॥

(द) रसायन—जगत्प्राणिनामनोपयविशेषरूपम् । रस,—संश्लेषणरथापूर्णा
सुवर्णरथरथरथरथरथरथ ।

“कठिनतरदामवेष्टनरेखासन्देहदायिनो यस्य ।

बलिमन्ति बलिविभागाः स पातु दामोदरो विष्णुः” ॥ २१३ ॥
 इत्यादिप्रमुक्ता राजानमकथयत्,—“भो यजमान । अहम् अत्यन्त-
 दरिद्र पोडितः, बहुकुटुम्बी ब्राह्मणः । अद्य सकुटुम्बस्य मम
 किमपि भोजनपर्याप्त(ध) धन देहि , महत्या क्षुधा पीडिता(न)
 वयम्” । तदाकथ्य राज्ञा भणित,—“भो ब्राह्मण । इदानीं मम
 घृते किमपि धनं नास्ति, पर रमश्च रसायनञ्चेति वस्तुद्वयमस्ति,
 अस्य रमस्य सम्पर्केण (प) सप्त धातवः सुवर्णानि भवन्ति,
 तथा इदं रसायनं यस्तु सेवते, स जरामरणरहितो भवति
 त्वमेतयोर्भयोर्मध्ये एकं गृह्णाण” । तदा पित्रा उक्तं,—“यस्य
 रसायनस्य सेवनेन जरामरणरहितो भविष्यामि, तर्हीयताम्” ।

अनशनक्रिष्टो ब्राह्मण नन्दनन्दन नवनीतहरणकृतवन्धन बुभुक्षानितयातनाश्च
 संधारन् कदाचित् स्वयमनुभूततादृशदुःखात्तस्मात् स्वामोष्ट लम्बुकाम आशी श्लोक
 भाह, कठिनंति ।—कठिनतरणं सुदृढेन दान्ता रज्ज्वा, वेष्टनात् बन्धनात्, जाता या

एवमात्मनोऽनभिप्रेत पितुः प्रार्थनमाकर्ण्य पुत्रेणोक्त,—“किं क्रियते रसायनेन ? तेन जरामरणरहितेनाऽपि पुनर्दारिद्र्यमेवानुभवितव्यम् (फ) । यस्य रसस्य सम्पर्के सति रजतादि-सुवर्णं भवति, स एव ग्राह्यः” इत्युभयोर्विवादो जातः । ततः राजा उभयोर्विवादं श्रुत्वा रस रसायनञ्चेत्युभयमेव ताभ्या ददौ । ततो ब्राह्मणः सपुत्रो हृष्टः राजानं वर्णयन् निजनिलयं गतः । राजाऽपि निजभवनमगमत्” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका पुनरब्रवीत्,—“भो राजन् । त्वयि एव धैर्यम् औदार्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने उपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अक्षरा-भोजमगादे
बलिसन्दर्शनं नाम एकोनविंशोपाख्यानम्] ॥ १६ ॥

अथ योगिसन्दर्शनं नाम विंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने ममुपवेष्टुम् उपक्रमते, तावदन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—“भो राजन् । यदि त्वयि विक्रम-स्येव आदार्यादयः गुणाः सन्ति, तदा सिंहासने ममुपविश” । राजा अब्रुत्,—“भो. पुत्तलिके । कथय तस्य विक्रमस्यादा-र्यादीन् गुणान्” ।

(फ) अनुभवितव्य—भोक्तव्यानवय ।

इति एकोनविंशोपाख्यानम् ।

पुत्तलिका अवदत्,—“श्रूयता राजन् । विक्रमो राजा
 षण्मासान् राज्य करोति, षण्मासान् देशान्तरेषु भ्रमति । एकदा
 देशान्तरगतो नानादेशान् परिभ्रमन्, पञ्चालय नाम नगरम-
 गमत् । तत्र सुमनोहरे वह्निरुद्याने अतिविमनोदक कञ्चित् मरा-
 वर दृष्ट्वा, तत्रोदकपानं कृत्वा उपविष्टः । ततोऽन्यतः अन्येऽपि
 केचन वैदेशिकाः समागत्य, जलपान विधाय तत्र उपविष्टाः, पर-
 स्पर गोष्ठोरकुर्वन्,—“अहो ! अस्माभिरनेके देशाः दृष्टाः, वह्ननि
 तीर्थस्थानानि पर्यटितानि, अतिदुर्गमा कौरप्यनधिगम्याः (ध)
 पर्वताश्च आरूढा, परमेकत्राऽपि महापुरुषदर्शनं नाभूत्” इति ।
 तत्र एकैज भणित,—“कथं महापुरुषदर्शनं भविष्यति ? यत्र
 महासिद्धोऽस्ति तत्र गन्तुं न शक्यते, यत तत्रत्यो मार्गाऽति-
 दुर्गम, मध्ये च अनेके विघ्नाः सम्भवन्ति, देहस्य नाशः सम्भाव्यते ।
 येनोद्यमेन प्रथममात्मविनाशशङ्का सञ्जायते, तस्य फलं को वा
 अनुभवितुमिच्छति ? यतः बुद्धिमता सर्वथा आत्मैव प्रथम
 रक्षणीयः । उक्तञ्च,—

पुनर्दाराः पुनर्वित्तं पुनः क्षेत्रं तथैव च ।

पुनः शुभाशुभं कर्म शरीरं न पुनः पुनः ॥ २१४ ॥

(व) अनधिगम्या — अधिगन्तुमशक्या, आरोहणानहा इत्यर्थः ।

तस्मात् विवेकिना (भ) पुरुषेण आत्माऽहितकराणि (म)
कार्याणि न कर्तव्यानि । तथा चोक्तम्,—

व्यसनानि दुरन्तानि सम्यग्व्ययफलानि च ।

अशक्यानि च कार्याणि नारभेत विचक्षणः ॥ २१५ ॥

तथा च,—

पर्वत विषम घोर बहुव्यालसमाकुलम् ।

नाऽऽरोहेन्मानवः प्राज्ञः सशये हि कदाचन” ॥ २१६ ॥

अथ राजा तेषामिव वचन समाकर्ण्य भणति,—“अहो वैदे-
गिक । किमेवमुच्यते ॥ यदा पुरुषेण पौरुष साहसञ्च क्रियते,
तदा तस्य किमपि कार्यं दुष्कर न भवति । उक्ताञ्च,—

दुष्प्राप्याणि च वस्तूनि लभ्यन्ते वाञ्छितानि च ।

पुरुषैः सशयाऽऽरूढैरलसैर्न कदाचन ॥ २१७ ॥

(भ) विवेकिना—सदसविचारवता ।

(म) अहितकराणि—अनिष्टजनकानि ।

‘वृद्धिमद्विगात्माऽहितकराणि कार्याणि नानुष्ठेयानि’ इति यदुक्तं, तदेव विशदयति,
व्यसनानाति।—विचक्षणं विवेचको जनः, दुरन्तानि दुःदुष्टं अन्तःपरिणामं येषां
तानि मन्दफनानौत्थर्यं, सम्यक् अतिरिक्तं, व्ययं धननाशं फलं येषां तानि
अचलव्ययमायानि चेत्यर्थं, व्यसनानि पापकक्रौडागीतवाद्यादीनि, तथा अशक्या भ
असायानि, काव्याणि च, नारभेत न कुर्यात् ॥ २१५ ॥

विचक्षणेन प्राणनामसन्दिग्धे कामाणि न प्रवर्तितव्यम् इत्यर्थे श्लोकमाह, पर्वत-
मिति ।—प्राज्ञं विवेचकं, मानव जनः, सशये प्राणनामस्य सन्देहं, हि निश्चये, मति,
विषमम् उच्चावचं, घोरं भयावहं, बहुभिः अनेकैः, व्यालैः त्रिसृजन्तुभिः, समाकुलं
व्यालवः, पर्वतं गिरिः, कदाचन कदापि, नागोऽत्र तत्र न गच्छेदित्यर्थं ॥ २१६ ॥

पौरुषमेव दुष्करकर्तव्यमावक्तुं नाऽऽनव्यमिति प्रदर्शयितुं महाजनोक्तिमाह, दुष्प्राप्या-
णाति।—पुरुषैः पौरुषमनन्वितैः, पुरुषपदवाच्यैरित्यत्र, कार्यानिऽप्रापये दृढप्रयत्न-
मुक्तं अननये इति भावः, दुष्प्राप्याणि अन्यैः दुर्लभान्यापि, वस्तूनि द्रव्याणि, तथा
वाञ्छितानि अनोक्तिनद्रव्याणि च, लभ्यन्ते प्राप्यन्ते, ‘कार्यं साधयति’ इति नियम-
नं पौरुषनावर्तितं, उद्देश्यमित्यन्वयमिति नियता एव इत्यर्थः । समयाऽऽददे

तथा च,—

पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।

दैवमचिन्त्य बलवत् बलवान् ननु साहसी यश्च ॥ २१८ ॥

क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।

मधुभिन्मयनायस्त्रैराश्लिष्यति वाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ २१९ ॥

तस्य कथं न चला स्यात् पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ? ।

मामाञ्चतुरो निद्रा यः सेवति जलगतः सततम् ॥ २२० ॥

मशयप्राप्ते, 'सिद्धिर्भवति वा न वा' इत्येवंप्रचलञ्चितं, अत एव अलसे आलस्यपरै जन, न कदाचन न कदापि, लभ्यन्ते इति श्रेय । यद्वा,—सशयाऽऽरुढे जीवनसशय प्राप्ते साहसिकोत्थय, पुरुषे जनै, दुष्प्राप्याणि दुर्लभान्यापि, बलूनि द्रव्याणि, तथा वाञ्छितानि अभिलषितवस्तूनि च, लभ्यन्ते प्राप्यन्ते, अलसे आलस्यपरै जन, कदाचन कदाऽपि, न लभ्यन्ते । साहसोत्साहाभ्यामेव सकलकार्यसिद्धिरिति भाव ॥ २१७ ॥

पौरुषस्य कायसाधकत्वं कदाचिदित्यादिभि चतुर्भि श्लोके प्रकारान्तरिणाङ्,— नभस आकाशात्, कदाचित् न सर्वदेव्यथ, जल पतति आगच्छति, खाते पुष्करिण्यादौ, पातालत पातालात्, पुरुषकारेण खनितात् भृगभात् अपि भृगभात् पन, सन्ददवति श्रेय, जलम् एति उत्तिष्ठति, दवन् अट्टटन्, अचिन्त्यम अभावनीय, बलवत् आनीर्दृष्टशक्तिसम्पन्न भवति, ननु भी, यश्च यो हि, साहसो पौरुषपरायण,

दुरधिगम. परभागो यावत् पुरुषेण पौरुष न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि” ॥ २२१ ॥

एतद्राजवचनं श्रुत्वा, तैः उक्तं,—“महासत्त्व । किं कार्यं, तत् कथय” । राज्ञोक्तम्—“अस्मात् स्थानात् द्वादशयोजनपर्यन्तं यदि गन्वते, तर्हि तत्र महाऽरण्यमध्ये विषम. (य) कश्चित् पर्वतोऽस्ति, तदुपरि त्रिकालनाथो नाम योगीश्वरो (र) विद्यते । यदि तस्य दर्शनं क्रियते, तर्हि स सर्वं वाञ्छितमर्थं दास्यति ; अहं तत्र गच्छामि” । तैरुक्तं,—“वयमप्यागमिष्यामः” । राज्ञोक्तं,—“मुखेन आगच्छत” ।

ततस्ते राज्ञा सह निर्गताः, महाऽरण्ये मार्गमतिविषमं दृष्ट्वा राजानं प्रोचुः,—“भो महामत्त्व ! कियद्दूरे पर्वतोऽस्ति ?” राज्ञोक्तम्,—“इतः (ल) अष्टयोजनदूरे विद्यते” । तैरुक्तं,—“यद्यपि महद्दूरमेतत्, मार्गोऽप्यतिविषमः, तथाऽपि वयं गमिष्यामः” इति ब्रुवन्तः षड्योजनानि अतिक्रम्य पुरतो यावत् गच्छन्ति, तावन्महाकालवदनः विषाग्निमुद्गमन् (व) अति-

निवृत्तानां नरनिर्गमते तस्य विगोरपि लभ्यते इत्यर्थः, कथं चला चपलेयाद्याख्यावती न स्यात् ? पुरुषकारविज्ञानस्य नञ्जीर्णं तिष्ठतीति भावः ॥ २२० ॥

दुरधिगम इति ।—पुरुषेण जननेन, यावत् बन्धुस्येन, पौरुषं पुरुषकारे, न कृतं नास्ति इति, तावत् परभागं परमभागम्, उक्तं इत्येव, दुरधिगमं दृष्ट्वापि, नवति श्रेयं, पराक्रमं विना महत्त्वं न ज्ञापये इति भावः । अथ दृष्टान्तमाह,—भास्वान् मूषे, तुला तुलागग्निः, अविच्छिन्न आकाशं सन्, जलदपटलानि नैव जानाति, नयति, तुलाञ्चो रश्मिं नैवेराच्छाद्यते इति भावः । तेजसो मूर्धोऽपि पराक्रमं विना वेगिनिर्गतं कृतमचन, का कथाऽन्येषाम् । इति तात्विकम् ॥ २२१ ॥

(३) विषमं,—दुर्गमं ।

(४) निर्गताः,—तावन्नेत्रे ।

(५) इतः,—दक्षिणं स्थानात् ।

भयङ्करः कश्चित् सर्पो मार्गमाहृत्य (श) तिष्ठति, इति दृष्ट्वा ते
सभयाः पलायाञ्चक्रिरे ।

राजा तथाऽपि मार्गं गन्तुं प्रवृत्तः । अथ सर्पः समागत्य
राजानं वेष्टयित्वा समदशत् । ततः स विषवत् (ष) दृष्टस्थानं
वस्त्रखण्डेन बद्ध्वा, विषज्वालासमन्वितोऽपि ससर्पः दुर्गमं
पर्वतमारूढ्य त्रिकालनाथ योगिनं दृष्ट्वा नमश्चकार । योगि-
सन्दर्शनमात्रेण स सर्पस्तं त्यक्त्वा गतः, राजाऽपि सत्वरं निर्विषो
बभूव । ततो योगिनोक्त,—“भो महासत्त्व । महाप्रमाद-
भूयिष्ठम् (स) एवममानुष (ह) स्थानम् अतिकष्टेन किमर्थ-
मागतोऽसि ?” राज्ञोक्तं,—“भोः स्वामिन् । अहं तव सन्दर्श-
नार्थम् आगतोऽस्मि” । योगिनोक्त,—“महत् कष्टम् अनुभूत
खलु त्वया” । राज्ञोक्तं,—“किमपि कष्टं नास्ति, भवत्सन्दर्शन-
मात्रेण सकलमपि पातकं गतम् । ईदृक् क्लेशं स्वीकृत्य अद्याऽहं
धन्योऽस्मि, यतो महान्तो हि अतोव दुर्लभदर्शनाः, सह्यदपि ते
सङ्गतिं आत्मोन्नतिजननीं, महताऽपि विकारहेतुना (क)
ते खलु नान्यथाप्रकृतय (ख) । तथा चोक्तम्,—

वदनं मुखं यस्य स, आतभापणमुख इत्यथ । विषपातः—विषम् अग्निरिव तम्
उपभूय, दृष्ट्वा निश्चासेन वा उदरम्, तत्र सावधान्तु पादशाश्रवा, तद्वया भाव
प्रकाशः—दृष्टिनिश्चासदृष्ट्या नखभ्रुवसलानि च । युक्तं लालानुखन्दर्शं सदश
सावभासितम् । गुदास्थापत्तशकानि दशपट् जन्नादया ॥ तत्र दृष्टिनिश्चासविना

घृष्टं घृष्ट पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं

छिन्न छिन्न पुनरपि पुनः स्नादु चैवेक्षुकारुण्डम् ।

दग्ध दग्ध पुनरपि पुनः काञ्चन कान्तवर्णं

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नीत्तमानाम्”॥२२२॥

ततः प्रसन्नेन योगिना कठिनी, (ग) योगदण्डः, कन्या च दत्ता । उक्तञ्च,—“भो राजन् । अनया कठिन्या भूमौ यावत्यः रेखा लिख्यन्ते, तावन्ति योजनानि एकस्मिन् दिने गन्तुं शक्यन्ते ; एष योगदण्डः दक्षिणहस्तेन स्पृश्यते यदि, तर्हि मृतसैन्यं सञ्जीव्य (घ) उत्तिष्ठति, वामहस्तेन स्पृश्यते यदि, तदा सर्वस्यापि विपक्षस्य सैन्यनाशो भवति, इयं कन्याऽपि यच्छकाशे वर्तते तस्मै ईप्सितवस्तूनि (ङ) प्रयच्छति” ।

राजाऽपि तत्रैव गृहीत्वा योगिनं नमस्कृत्य, अनुज्ञां लब्धा यावद् गम्यते, तावद्वाजमार्गं कश्चिद्राजकुमारः सम्मुखे अग्निं सस्याप्य काष्ठानि सञ्चिनोति इति अदृश्यत । ततः राजा तम-

त्रिः । मानेऽपि मरुति विकृतिनिदाने साधूना स्वभावो न विपर्येतोति प्रदर्शयितुं मन्त्रज्ञानोक्तिमुपन्यस्यति, घृष्टनिति ।—चन्दनं चन्दनकाष्ठं, पुनः पुनरपि प्रसक्तदपि, घृष्टं घृष्टम् अतिनिष्पिष्टम्, [आभौक्ष्ये विकृति] चारुगन्धं चारुगन्धम्, ईक्षुकारुण्डम् ईक्षुदण्डं, पुनः पुनरपि प्रसक्तदपि, छिन्नं छिन्नम् अतिखण्डितमपि, स्नादु मधुरम्, काञ्चन वर्णं, पुनः पुनः मुहुर्मुहुः, दग्धं वहिसाल्कृतमपि, कान्तवर्णं कान्तं मनोज्ञं वा तौ दग्धं पत्रं तथाभूतं (सर्वत्र भवति इति शेष इत्यनुसरण्योऽयं), एतं येऽतमा प्रकृतं पौडिता अपि मरुप न त्यजन्तीति भावः । तदेव समवपते, प्राणोति ।—उत्तमाना येऽनाना, प्रवानतमानानिति प्रावत, प्राणोतिऽपि गोपनविनाशेऽपि, प्रकृते स्मनावन्यं, विकृतिं अन्वयाभावः, न नापते न भवति । ‘सम्यक्तो च विपत्तौ च मन्तानेऽदृश्यता’ इति भावः । मन्तानां तां उक्तम् ॥ २२२ ॥

(ग) कठिनी—खडिगी ।

(घ) सञ्जीव्य—जीविष्य ।

(ङ) ईप्सितवस्तूनि—अतिभित्तवस्तुनि ।

पृच्छत्,—“भोः सौम्य । (च) किमेव क्रियते ?” तेनोक्तम्,—“अहं कश्चिद्राजकुमारः, मम राज्यं दायादैरपहृतं, (छ) दरिद्रोऽहं जीवनं धारयितुमक्षमः (ज) सन् अग्नौ प्रवेशं कर्तुं काष्ठानि सञ्चिनोमि” (झ) । ततो राजा तस्मै अभयं दत्त्वा ता कठिनीं योगदण्डं कन्याञ्च ददौ, तेषां गुणानपि अकथयत् । तदनन्तरम् अतिसन्तुष्टो राजकुमारो राजानं प्रणम्य स्वदेशमगमत् ; विक्रमोऽपि उज्जयिनीमगात्” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—“भो राजन् । त्वयि यदि एवम् औदार्यादयो गुणा विद्यन्ते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमार्कचरितं सिंहासनीपाख्याने अप्सरा भोजसवाद योगिसन्दर्शनं नाम विंशोपाख्यानम्] ॥ २० ॥

अथ अष्टमहासिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेश्य सुपक्रमते, तावदन्या पुत्तलिका तं निवार्य भणति,—“तेनात्र सिंहासने उपवेश्य, यस्य विक्रमस्येव औदार्यं विद्यते” । राजा अवदत्,—

“कथय तस्य विक्रमस्यौदार्यवृत्तान्तम्” । सा अब्रवीत्,—
 “शून्यतां राजन् । विक्रमे राज्यं शामति बुद्धिसिन्धुनामा कश्चित्
 मन्त्री आसीत् । तस्य च अनर्गलो नाम पुत्रः बभूव । स
 घृतौदनं (ज) भुक्त्वा कुमारवृत्त्या (ट) तिष्ठति, किमपि
 विद्याऽभ्यसन न करोति । एकदा पित्रा भणितं,—“भो
 अनर्गल । त्वं समौरसाज्जातोऽपि अतीव दुर्विदग्धः, (ठ)
 विद्याऽभ्यसन न करोषि, हृदयशून्यो मूर्खः सन् तिष्ठसि ॥ यस्तु
 हृदयशून्यः, स मूर्ख एव । उक्तञ्च,—

अपुत्रस्य गृहं शून्यं शून्यदेशो ह्यवान्धवः ।

मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥ २२३ ॥

समं त्वया कोऽप्यर्थो नास्ति । तथाहि,—

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।

किं तथा क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा ? ॥ २२४ ॥

(ज) घृतौदन—घृतमिश्रितम् औदनम् अन्नम् ।

(ट) कुमारवृत्ति ।—कुमारस्य मिश्रो, वृत्त्या व्यवहारं, मिश्रवत् क्रोडामावा
 ऽऽचरणेन इत्यर्थः ।

(ठ) दुर्विदग्धः,—अनिपुणः, मूर्ख इति यावत् ।

मूर्खस्य हृदयज्ञानत्वे प्रमाणभूता मिटात्मिका, अपुत्रवृत्ति ।—अपुत्रस्य पुत्र
 ज्ञानस्य जनस्य, गृहं शून्यं निर्जनवनवत प्रतिभाति इत्यर्थः, अमान्यव
 ज्ञानो
 जनः, शून्यदेशे शून्यं अभावपूर्णं देशो यस्य तादृशः, मान्यवहो नस्य समगद्रेण एव
 गन्तवत् नमताच्यवः, मूर्खस्य विद्याज्ञानस्य, हृदयं चित्तं, शून्यं रिक्तमेव मनतीति
 नयः, दरिद्रता दारिद्र्या, निर्जनता इति यावत्, समशून्या सजे शून्यं यस्या मा,
 नवानाववता यवः । दरिद्रस्य सन्त्यजनं शून्यवत् प्रतिभाताच्यवः । इति २२३ मः । कि
 त्वाकामयन्तं पथ्यावज्ज उत येनम् । २२३ ॥

मूर्खपुत्रेण न किमपि प्रयोगा सम्यक्तत इति वक्तुं शोक्तमाह, स इति ।—
 पुत्रः, न विद्वान् न धार्मिकः, न वाशिक्षिकं धर्मनिरतस्य न भवति, तेन पुत्रेण, [पुत्रे
 यवत मान्येन इति ज प्रकृत्यासा करणे इतोया] जातेन उत्पन्नेन सता, कोऽयं न

अन्यच्च,—

अजातशत्रुतमूर्खेभ्यो श्रुताजातौ सुतौ वरम् ।

यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीव जडो दहेत् ॥ २२५ ॥

किञ्च,—

किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा” ॥ २२६ ॥

एतत् पितृवचनं श्रुत्वा पश्चात्तापयुक्तः (ड) अनर्गलः वैराग्यम्
अवलम्ब्य देशान्तरं जगाम । तत्र एकस्मिन् नगरे, कस्यचित्
उपाध्यायस्य सकाशात् सकल नीतिशास्त्रं पठित्वा निजनगरं
प्रति गन्तुं प्राक्रमत । मार्गं च अरण्यमध्ये देवालयमेकमपश्यत् ।
तद्देवालयसमीपे पद्मिनीषण्डमण्डितं चक्रवाकयुगयुतम् (ढ)

प्रयोजनम् । न किमपीत्यथ , या घेनु न मृते सन्तानप्रसव न करोति, न दुग्धदा
न च पयस्विनी, तथा घेत्वा गवा, किं क्रियते किं साध्यते ? न किमपि इत्यथ ॥२२३॥

मुखपक्षापेचया अपुचकत्वस्यापि श्रेष्ठत्वप्रदर्शयति, अजातेत्यादिना ।—अजात
शत्रुतमूर्खेभ्यः अनुत्पन्नश्रुतापण्डितमित्यर्थः, [अत्र 'पक्ष्णी विभक्ते' (रा३।४२ पा०)
शतपञ्चमा] श्रुताजातौ श्रुतानुत्पन्नी सुतौ पक्षी, वरं मनाक्प्रियौ, यतश्चान्नात,
तौ श्रुताजातपुत्री, स्वल्पदुःखाय अल्पदुःखजनकावित्यर्थः भवतः, जडं मूर्खं पुत्रन्तु,

अतिविमलोदक सर आसीत् । तस्य च सरोवरस्य एकदेशे
अतिसन्तप्तमुदकम् (ण) अस्ति । एतत् सर्व्वं दृष्ट्वा अनगले
तत्रोपविष्टे सूर्य्योऽस्त गतः ।

तदनन्तर मध्यरात्रममये तस्मात् सन्तप्तोदकमध्यात् अष्टौ
दिव्याः स्त्रियः निर्गताः देवालय गत्वा, देवस्याभिषेकादि-
षोडशोपचार कृत्वा च नृत्यगीतादिकलया देवं तोषयामासुः ।
ततो देवः प्रसन्नः समर्चयित्रीभ्यः ताभ्यः प्रसादमदात् । एतत्
सर्व्वमनर्गलोऽपि अपश्यत् ।

अथ प्रभाते निर्गमनसमये ताभिरनर्गली दृष्टः । ततश्च तासा
मध्ये एकया दिव्याङ्गनया भणित,—“भोः सौम्य । एहि (त)
अस्माकं नगरं प्रति” । इत्युक्त्वा सा सहचरीभिः सह सन्तप्तोदक-
मध्ये प्रविष्टा । सोऽपि तया सह गन्तुम् इत्येष, (यं) पर तत्र
तस्या प्रविष्टायाम् अनर्गलो भयान्न प्रवेष्टुं शक्नाक ।

अथ स्वनगरमागत्य पित्रादिसर्व्ववभुजनान् अपश्यत् । तेन
तेषा महानुक्त्वो जात । अथ स द्वितीयदिवसे राजसन्दर्शनायं
राजमभा गत्वा, राजानमभिवाद्य (ढ) उपविष्टः । राजा कुशल
पृष्टोक्त,—“भो अनर्गल । एतावन्ति दिनानि (ध) कुत्र
स्थितोऽसि ?” तेनोक्त,—“विद्याऽभ्यास कर्त्तुं देशान्तरं गतो-

यदुक्तम् अनरे,—“अज्ञादिकदन्वे पण्डनस्त्रियाम्” इति । चक्रेति ।—चक्रवाक्ताणा
तदास्यप्रतिष्ठा, पुग पुगल, चक्रवाकमिथुनमित्यत्र, ते पुतम् अधिष्ठितमित्यत्र ।

(ण) सन्तप्तोदकम्—अत्युत्तमम् ।

(त) एहि—आगच्छ [आडि - इण् - लोट् द्वि] ।

(यं) इत्येष—अभिलषितवान् [इप्—निट्] ।

(ढ) अभिवाद्य—आभिमुख्यम् “आपुमान् भव सौम्य ।” इत्युक्त्वा राजानं
अभिवाद्यन्तु स्वनानन्दद्वयपुत्रक नमस्कृतम् ।

(ध) दिनानि इति ।—[अत्र च प्रथमयोगे द्वितोया] ।

ऽस्मि” । राज्ञोक्त,—“तत्र देशान्तरे किं किमपूर्वं दृष्टम् ?”
अनर्गनेन च राज्ञे सन्तप्तोदकवृत्तान्तः कथितः ।

तत् श्रुत्वा राजा तेन सह तत् स्थानं यदा गतः, तदा
दिवाकराऽप्यस्तं गतः । मध्यरात्रममये पुनः ताः दिव्यस्त्रियः
समागत्य, पूर्व्ववत् षोडशोपचारान् विधाय नृत्यादिना देवम्
उपस्थाय(न) प्रभार्ति यदा अगच्छन्, तदा तासां मध्ये काचिदेका
राजानं दृष्ट्वा अवदत्,—“भोः सौम्य । एहि अस्माकं नगरं प्रति” ।

तत् श्रुत्वा राजा तथा सह निर्गतः । ततः सर्वाः स्त्रियः
तप्तोदकमध्ये प्रविष्टाः पाताले (प) निज्जनगरे गताः । राजा
ऽपि तप्तोदकमध्ये निमग्नस्तामि सह गतः । ततः सर्वाः
स्त्रियः तस्य नोराजनाद्युपचार (फ) कृत्वा प्राञ्चु,—“भो महा
सत्त्व । तव सदृशः शौर्यादिगुणसम्पन्नः कश्चिदपि नास्ति, अतः
त्वमेव अस्य राज्यस्याधिपतिर्भव । वयं सर्वाः स्त्रियस्तव सेवा
करिष्यामः” । राज्ञोक्त,—“देव्य । मम अनेन राज्येन प्रयोजनं
नास्ति । अहं केवलमेतत् कीतूहलं द्रष्टुं समागतोऽस्मि । ममापि
राज्यमस्ति” । तामिरुक्त,—“भो महापुरुष । वयं प्रसन्नाः स्म,
वरं वृणोष्व” । राज्ञोक्त,—“भवत्य का ?” तामिरुक्त,—“वय-
मष्टा महासिद्धयः” । राज्ञोक्त,—“तर्हि मत्स्यम् अष्ट महा-
सिद्धयो (ब) दातव्या” । तत् श्रुत्वा ता स्त्रियः राज्ञे अष्टौ
रत्नानि ददुः । तान्येव अग्निमाद्यष्टगुणयुक्तानि ।

(ग) उपस्थाय—उप सनापि । त्वया श्रुत्वा पुत्रवित्वा इत्यर्थः ।

(प) पाताले—नगरं यद्भद्रस्य तप्तोदकमध्ये कल्पितं पातालाद्विष्टोक्तं, अतः कन,—
“केवलं विवदवचं सुतलं च तद्विष्टोक्तम् । महातलं च वस्तुतः ततो मयं वस्तुतलम् ।
एतं पातालं तस्य च तं पातालकं च तं” इति ।

(फ) उपचारं यद्भद्रस्य—उपचारं यद्भद्रस्य उपचारं यद्भद्रस्य उपचारं यद्भद्रस्य उपचारं यद्भद्रस्य

(ब) दातव्या—दातव्या दातव्या दातव्या दातव्या दातव्या दातव्या दातव्या दातव्या

ततो राजा तानि रत्नानि गृहीत्वा यावदागच्छति, ताव-
न्मार्गं कश्चित् वृद्धो ब्राह्मणः समागत्य,—

“उषितो नाभिकमले हरैर्यश्चतुराननः ।

स पातु सतत युष्मान् वेदानामादिपाठकः” ॥ २२७ ॥

इत्याश्रय प्रयुक्तवान् । ततो राज्ञा पृष्ट,—“भो ब्राह्मण ।
कुतः समागस्यते ?” तेन ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं चम्पापुर-
निवासो ब्राह्मणः, बहुकुटुम्बी, परम् अत्यन्तदरिद्रः । भार्यया
भिर्भस्मितो देशान्तरमागतः । भो राजन् । लाकोक्ती, नीती च
एषा प्रसिद्धिः, यत् निर्धनं नरं भार्यादयः अपि परित्यज-
न्तीति । उक्तञ्च,—

स्वामी वैष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्वास्यवा ।

राजन्ते न गुणास्त्वजन्ति तनुजाः स्फारोभवन्त्यापदः ।

भार्या साधु सुवशजाऽपि भजते नो यान्ति मित्राणि च

न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणा येषां न हि स्याद्वनम् ॥२२८॥

आशा श्लोकमाह, उषित इति ।—य चतुराननं चतुर्मुखं त्रया, हरिं त्रिणीं,
नाभिकमलं नाभियुग्मे, उषितं निवसति, [वर्तमाने कथयत्य] वेदानां श्रुतीनाम्,
आदिपाठकं प्रथमवक्ता, स त्रया, सततं सदा, युष्मान् भवत, पातुं रचतु ॥ २२७ ॥

कनवादिभिरपि निर्धनं परिभूयते, इति यदुक्तं तत्र लोकोक्तिः प्रदर्शयति,
स्वामाति ।—येषां हि नृणां वनं न स्यात् तान्—सुसेविताऽपि सत्यम् आराधिताऽपि,
स्वानां प्रभुं, वैष्टिं नाद्रियते इत्यत्र, धनवति मध्ये प्रभागीरवः सम्मानना च दृश्यन्,
अन्वयात् नृवलं त्यज्यतीति भियां वनवतम् आद्रियते, निर्धनत्वं सततप्रशङ्गापुरणात्
विरक्तत्वात् नाद्रियते इति भावः, सत्यं अपि वास्यता सहसा प्रोज्झन्ति त्यजति,
नाद्रियते इति भावः, गुणा दमादानादप्यप्यदयः, न राजते न ग्रामन्त, तेषामागत
श्रेष्ठः, तनुजा पुत्रा च, त्यजति तातिमि श्रेष्ठः, आवद स्फारोभवन्ति विकार
यच्छान्, [स्फारोभवन्त्युत्सवाता इति “स्फुरतिस्फुरयथा घ्रात्रि” (इ. १. ४. ७. ५०)
इति एव आत्रम्] तयानिति श्रेष्ठः, सुवशजा संकृतीत्यत्रा, आप ताया साधु
यथा तया ना मनने न सेवन, तर्पयति श्रेष्ठः, न्यायेन नातिनागैश्च, आरोपिता
नृणां, विक्रानां पुरुषकारा, ये तादृशा न न्यायराशि इति यावत्, निवास्यान्

गुरुः सुरूप' सुभगस्तु वाग्मी
शास्त्रेषु चास्त्रेषु विदावरस्तु ।
अर्थं विना नैव कलाकलापं
प्राप्नोति मर्त्यो हि मनुष्यलोके ॥ २२६ ॥

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थीक्षणं विरहितः पुरुषः स एव
अन्य क्षणं भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २३० ॥

त्र चकारात् 'नी' इति पदमनुवचनौय, तेन न यान्ति अपसरन्ति, तेभ्य इति
शाटूलविक्रौडित इत्तम् ॥ २२८ ॥

नस्य रूपवशोविव्यावस्वादिक् सर्वमेव निरर्थकमिति वक्तुमाह, गुरुरिति ।—
के जगति, मर्त्य मानव, अर्थं विना धनादृते, कलाना चतुर्षाष्टवियानां,
मूह, नैव प्राप्नोति हि, न लभते एव, [यस्याद्योऽस्तीति वाक्यमत्राध्याहार्यं]
रु मान्य, सुरूप रूपवान्, सुभग पत्नीप्रिय, वाग्मी वाक्पटु, शास्त्रेषु
अस्त्रेषु धनुर्वेदादिषु च, विदा ज्ञानिना, वर श्रेष्ठस्तु भवतीति शेष ।
पे धनवन्त सर्वे आद्रियन्ते इति भाव । इत्तमुपजाति ॥ २२९ ॥

द्रयाऽपि दरिद्र विकलेन्द्रिय एव इति वक्तुमाह, तानोति ।—अथहीनस्य
त सर्वत्र अष्टाडत्यान्वय कार्य । आप्यावस्थाया यानोन्द्रियाणि यादृशानि
तारिद्र्यावस्थायामन्याद । तानि पूर्ववर्तीन्वेव, इन्द्रियाणि चचुरादौनि,
तानि अविकलानि, अपरिवर्तितानि न्यथ, सन्तीति शेष, तदेव नाम नाम
परिवर्तितमित्यथ, सा तादृशी, अप्रतिहता अज्ञाहता, बुद्धि ज्ञान, बुद्धिरपि
मिन्नन्यथ, वचन वाच्य, तदेव वाच्यमपि तदेवास्तीत्यथ, तद्याऽपि स एव
धनवदावकाशान्दयादिदुक्त एव मानव, अधीक्षणा धनगवेण, विरहित हीन
य, अर्थन गुरुणादेव, अन्य एव अपरावध एव, भवतीति एतत् विचित्रम्
व नवकरमिति दावत् । धनहीनस्य सर्वऽपि गुणा निरप्रका इति भाव ।

अपि च,—

उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणा मनोरथाः ।

बालवैधव्यदग्धाना कुलस्तौणा कुचाविव” ॥ २३१ ॥

राजा तस्य इत्य वचनं श्रुत्वा अतिसन्तुष्टः अष्टौ रत्नानि ददौ । स च राजानं स्तुत्वा निजनगरं जगाम । राजाऽप्युज्जयिनो प्रति समागतः” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“भा राजन् । तवेदं धैर्यशौर्यादिकम् अस्ति चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । तत् श्रुत्वा राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमाकेचरिणि सिंहासनोपाख्याने अक्षरा भोजसवादे षष्ठमहा सिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्] ॥ २२ ॥

अथ कामाक्षीप्रसादलाभो नाम द्वाविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने यदा समुपवेश्यं याति, तावदन्यथा पुत्तलिकया तं निवार्य उक्तं,—“भो राजन् । अस्मिन्

दरिद्राणां हि मनसि ज्ञानमाना नामा अक्षित्विकरा एव भवन्ति, इति प्रतिपाद विष्णुनाह, उवाचैति ।—दरिद्राणां ज्ञानवनाना, मन एव रथं वाहनं तेषां त मनो रथा अन्विताया, इति उदये, उवाच स्वप्नेव उद्भूय, लोभने स्वप्नेव विनाना भवन्ति, उदये इति शेषः, तेषाम् अक्षित्विकरात् इति भावः, [कर्मकतदि शीवती वत्] । तत्र उच्यते उवाच,—सा तत्रत्येन नाथकालमडितपतिविशेषेण, दग्धानाम् दत्तकन्दनानाम् चोपावर्तना, कुपन्त्यां सा साधना, कर्षो इव कर्षो यो चर, [कुपन्त्यां दिन्वादिन्द्रनाततया अत्र ज्ञाया वचनमपि तत्र नाथपेचमा इत्यम्] । इति १२३ चर्मावर्तनीवचनेन पञ्चमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति एकविंशोपाख्यानम् ।

सिंहासने तेनोपवेश्यं, यस्य विक्रमस्येव औदार्यादयो गुणाः सन्ति” । राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके । मम त्वयोक्तं सर्व्वमौदार्यादिकं विद्यते, किं न्यूनमस्ति ? मयाऽपि किं सर्व्वेषाम् अर्थिना कालोचितं न दत्तम् ? तच्छ्रुत्वा पुत्तलिकाऽवदत्,— “भोः राजन् ! पुनः स्वमुखेनैव आत्मानं कीर्त्तयसि ? किं न श्रुतं भवता,—

न सुखं न च सौभाग्यं स्वयं स्वगुणवर्णने ।

यथैव च पुरन्धीणां स्वहस्तकुचमर्दनम्” ॥ २३२ ॥

इति पुत्तलिकयोक्तं श्रुत्वा सलज्जो भोजराजः अवदत्,—सत्यमुक्तं त्वया, इदानीं कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यवृत्तान्तम्” ।

सा अब्रवीत्,—“भो राजन् । शृणु,—विक्रमादित्यो राजा राज्यं प्रतिपालयन् एकदा पृथिवीपर्य्यटनार्थं निर्गत्य, नानातीर्थयात्राः (भ) देवालय पुरपर्वतादिकञ्च दृष्ट्वा, कदाचिन्महारत्नप्राकारपरिवृतम् (म) अभ्रलिहप्रसादोपशोभितम्, अनेकशिवालय हरिमन्दिरसहितमेकं नगरमपश्यत् । तत्र नगरवहिःस्थितं विष्णुगृहं गत्वा, तत्र स्थिते सरोवरे स्नात्वा विष्णुं नमस्कृत्य,—

स्वमुखेन आत्मप्रशंसा हि सर्व्वधैव विडम्बना, इति प्रकटयितुनाह, न सुखनिष्ठु ।

—पुरन्धीणा कुलयुवतीनामेव, स्वहस्तेन निजकरेण, कुचमर्दनं यथा स्वकोयकुचकल्पसाकल्यनिव, स्वयम् आ मना, स्वगुणवर्णने निजगुणप्रख्यापने, सुखम् आश्नात्, न भवति, सौभाग्यं भाग्यवत्ता च न प्रकाशते । पद्यावक्तं वृत्तम् ॥ २३२ ॥

(भ) तीर्थेति ।—तीर्थेषु काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु, यात्रा, देवीदेवेशनोत्सव-
मदीत्यर्थः ।

(म) नरेति ।—महत्तत्त्वं रत्नमेति महारत्नं, तन्देन तद्वस्तुनि, प्राकारेण

“मया किं ज्ञायते नाथ । माहात्म्य परम तव ? ।

ब्रह्माऽपि त्वा न जानाति परो वाचामगोचरम् ॥ २३३ ॥

नान्य भजामि न वदामि न चाश्रयामि

नान्य शृणोमि न पठामि न चिन्तयामि ।

भक्त्या त्वदीयचरणास्त्रुजमादरेण

श्रीश्रीनिवास । पुरुषोत्तम । देहि दास्यम्” ॥ २३४ ॥

इत्यादिवाक्यैः स्तुत्वा, रङ्गमण्डपे उपविष्टं ब्राह्मण राजा
श्रवदत्,—“भो ब्राह्मण ! कुतः समागतोऽसि ?” ब्राह्मणोऽवदत्,
—“अहं कश्चित् तीर्थयात्रिकः, पृथ्वीपर्यटन करोमि । भवान्
कुतः समागतः ?” राजा भणितम्,—“अहमपि भवाट्टशः कश्चित्
तीर्थयात्रिकः” । ब्राह्मणेन सम्यक् विलोक्य भणित,—“भोः ।
नैव, त्वम् अतीव तेजस्रो दृश्यसे, राजनक्षणानि सर्वाण्येव त्वयि

प्रणानोत्तरं मन्यति भक्तिभावेन सनमक्तिनत यात्रिणा क्षत्रमाह, मयेत्यादि
श्रावदयेन—इ नाथ । प्रभो । मया अज्ञानेन प्रभक्तन चेत्यय, तव देवदेवस्येत्यय,
परमम उत्तम, माहात्म्य माहमा, कि कथ, केन प्रकारेण इत्यय, ज्ञायते ? न
कुरुद्विदपि ज्ञातुं मत्तने इति भाव, परा ब्रह्मा वृष्टिकला चतुरागनोऽपि, वानाम-
गोचरं वाचनेन गोचरितुममशक्यं, त्वा विष्णु, न जानाति, तव स्वरूपं न वृत्तं
इत्यय, देवेनापि अज्ञान्येनानयेन शीव असम्भर एव इति भाव । २३३ ।

ने न,—इ श्रीश्रीनिवास । ब्रह्मा आश्रयन्तम् । इ पुरुषोत्तम । अहम
अन्यं चिदत्र न जानामि न मेवे, न वदामि न त्वश्रयामि, तव गुणानुसाद विना न
। कश्चित् वदामि इत्यय, न चाश्रयामि नापि चिदत्र मया न जानामि न प्रयत्नमाह
। परमममि मेव, अहोमि आहोमामि, न वदामि न जानामि चिदत्र
विनादित्तमं जानामि, त्वमेव त्वं मेकन चिदत्रियय इति तादृशम, माहा-
त्म्यं मेव, आदरेण आदरेण न वदामि चतुरागनं तव प्रादनमम, विना
न न मेव, अत दास्यं वदामि न मेवे, मद्यति मेवे । वसुधैव कुटुम्बक

दृश्यन्ते । त्व राजराजसिंहासनयोग्य' , (य) पृथिवीपर्यटनं किमर्थं करोषि ? अथवा शिरसि लिखितं को वा लङ्घयति ? तथा हि,—

हरिणाऽपि हरेणापि ब्रह्मणा त्रिदशैरपि ।

ललाटलिखिता रेखा न शक्या परिभार्जितुम्” ॥ २३५ ॥

तस्य वचनं राज्ञाऽप्यङ्गीकृत्य भणितं,—“भो ब्राह्मण ! किमर्थम् हताश इव दृश्यसे ?” तेनोक्तं,—“नैराश्यकारणं किं कथयामि ?” राजा अवदत्—“कथ्यतां स्वानुभूतकष्टस्य कारणम्” ।

ब्राह्मणः कथयति,—“श्रूयतां भोः ! अत्र समीपे नीलो नाम पर्वतोऽस्ति, तत्र कामाक्षी नाम देवताऽस्ति, तस्याः समीपे पातालविवरद्वारं पिण्डम् (र) वर्त्तते , तत् कामाक्षीमन्त्रजपेन समुद्घाटयते । तन्मध्ये रमस्य कुण्डम् (ल) एकम् अस्ति , तेन रसेन प्रथीं धातव सुवर्णानि भवन्ति । मया द्वादशवर्षपर्यन्तं कामाक्षीमन्त्रजपं कृतं , परं विवरद्वारं नोद्घाटयितुं शक्यते” इति ।

तावदेव तद्वचनं श्रुत्वा राजा तदैव तत्र गत्वा देवीं षोडशोपचारेण सम्पूज्य नत्वा च यावत् स्वकण्ठे खड्गं निक्षिपति,

(य) राजर्जितम् ।—राजनामपि राजा इति राजराजं प्रबलपराक्रमत्वात्, तस्य राजराजस्य साज्वनानुपस्य, सिंहासनयोग्यं सिंहासनाधिरोहणीञ्चितम् ।

अदृष्टनिर्भिरखण्डनाया इत्यत्र दृष्टान्तश्लोकनाह, हरिष्येति ।—हरिणा विष्णुना, ११११११११, ११११११११११, तथा त्रिदशे अन्ये देवेषुपि, ललाटे नाम्नि, लिखिता रेखा ललाटलिपिरित्यत्र, परिभार्जितुम् अन्यथा कर्तुं, न शक्या । पूर्वकृतकर्मफल-
कर्म संभवत् अकारणं करणीयं ज्ञातं नाव । पञ्चावकां वचनम् ॥ २३५ ॥

(१) पिण्डम्—पिण्डमेव आख्यायतेति, [पिण्डमिति अपिपूजात्
पिण्डं तदवयवादिभिः] ।

“मया किं ज्ञायते नाथ । साहाय्य परम तव ? ।

ब्रह्माऽपि त्वा न जानाति परो वाचामगोचरम् ॥ २३३ ॥

नान्य भजामि न वदामि न चाश्रयामि

नान्य शृणोमि न पठामि न चिन्तयामि ।

भक्त्या त्वदीयचरणाम्बुजमादरेण

श्रीश्रीनिवास ! पुरुषोत्तम ! देहि दास्यम्” ॥ २३४ ॥

इत्यादिवाक्यै स्तुत्वा, रङ्गमण्डपे उपविष्टं ब्राह्मण राजा श्रवदत्,—“भो ब्राह्मण ! कुतः समागतोऽसि ?” ब्राह्मणोऽवदत्,—“अहं कश्चित् तीर्थयात्रिकः, पृथ्वीपर्यटनं करोमि । भवान् कुतः समागतः ? ’राज्ञा भणितम्,—“अहमपि भवाद्दृश कश्चित् तीर्थयात्रिकः” । ब्राह्मणेन सम्यक् विलोक्य भणित,—“भोः ! नैव, त्वम् अतीव तेजस्वी दृश्यसे, राजलक्षणानि सर्वाण्येव त्वयि

प्रणामोत्तरं सम्यति भक्तिभावेन सर्वशक्तिमत श्रीविष्णोः सत्वमाह, सपत्न्यादि-
श्रीकडपेन ।—हे नाथ । प्रभो । मया अज्ञानेन अभक्तेन चेत्ययं, तव देवदेवसेत्यर्थं,
परमम् उत्तमं, साहाय्य साहमा, एक कथं, केन प्रकारेण इत्यर्थं, नायते । न
कथञ्चिदपि ज्ञातुं शक्यते इति भावः, परा ब्रह्मा सृष्टिकृता चतुराननोऽपि, वाचाम-
गोचरं वाक्येन बोधयितुमशक्यं, त्वा विष्णु, न जानाति, तव स्वरूपं न ज्ञायते
इत्यर्थं, देवेनापि अज्ञेयं मानवेन चोप अभिभव एव इति भावः ॥ २३३ ॥

नेति ।—हे श्रीश्रीनिवास ! लज्जया श्रायःभूतः । हे पुरुषोत्तम ! अहम्
अयं त्वद्भिन्नः, न भजामि न सेवे, न वदामि न कथयामि, तव गुणानुवादं विना न
किमपि वदामि इत्यर्थं, न चाश्रयामि नापि त्वदत्तं शरणं गच्छामि न अन्यं कर्मपि
वियत्नन्ति श्रेयः, शृणोमि आकर्णयामि, न पठामि न च चिन्तयामि, त्वदन्यस्य
चित्तादिर्नूनं नानोच्यं, त्वमेव नूनं सकलैन्द्रियविषय इति तात्पर्यम् । भक्षा
श्रुतगणेषु, आदरेण श्रायद्वेषे च, त्वदीयचरणाम्बुजं तव पादपद्ममिव, चिन्तया
नोति श्रेयः, अतः दास्यं त्वदीयदानं नाव देहि, मज्जनिति श्रेयः । वसन्ततिनक
उत्तम् ॥ २३४ ॥

दृश्यन्ते । त्व राजराजसिंहासनयोग्यं , (य) पृथिवीपर्यटनं किमर्थं करोषि ? अथवा शिरसि लिखितं को वा लङ्घयति ? तथा हि,—

हरिणाऽपि हरेणापि ब्रह्मणा त्रिदशैरपि ।

ललाटलिखिता रेखा न शक्या परिमार्जितुम्” ॥ २३५ ॥

तस्य वचनं राज्ञाऽप्यङ्गीकृत्य भणितं,—“भो ब्राह्मण ! किमर्थम् हताश इव दृश्यसे ?” तेनोक्तं,—“नैराशयकारणं किं कथयामि ?” राजा अवदत्—“कथ्यता स्वानुभूतकष्टस्य कारणम्” ।

ब्राह्मणं कथयति,—“श्रूयतां भोः! अत्र समीपे नीलो नाम पर्वतोऽस्ति, तत्र कामाक्षी नाम देवताऽस्ति, तस्या समीपे पातान्निविवरद्वारं पिण्डम् (र) वर्त्तते , तत् कामाक्षीमन्त्रजपेन समुद्घाटयते । तन्मध्ये रमस्य कुण्डम् (ल) एकम् अस्ति , तेन रसेन प्रष्टी घातव सुवर्णानि भवन्ति । मया द्वादशवर्षपर्यन्तं कामाक्षीमन्त्रजपं कृतं , परं विवरद्वारं नोद्घाटयितुं शक्यते” इति ।

तावदेव तद्वचनं श्रुत्वा राजा तदैव तत्र गत्वा देवीं षोडशोपचारिणं सम्पूज्य नत्वा च यावत् स्वकण्ठे खड्गं निक्षिपति,

(य) राज्ञिति ।—राजाभाप राजा इति राजराजं प्रबलपराक्रमत्वात्, तस्य राजराजस्य सान्त्वनीकृत्यस्य, सिंहासनयोग्यं सिंहासनाधिरोहणीचितं ।

अदृष्टीऽपि रसस्य नाया इत्यत्र दृष्टान्तद्वैकजाह, हरिण्येति ।—हरिणा विष्णुना, शिरसि लिखितं, ब्रह्मणा विधाता, तदा त्रिदशे अर्ग्ये देवैश्चापि, ललाटे नालि, लिखिता रेखा ललाटलिपिरित्यत्र, परिमार्जितुम् अन्वयात् केषु, न शक्या । पूर्वउक्तकर्मफलत्वात् अकारणं अकारणं करोषीत्येति इति भावः । पञ्चावका इत्यन्तं ॥ २३५ ॥

(र) पिण्डम्—पिण्डम्, आख्याऽदृष्टान्तत्वात्, [पिण्डमिति अपिपूर्वात्] ।

तावद् देवतयोक्त,—“तवाऽहं प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” ।
 राज्ञोक्त,—“भो देवि ! यदि प्रसन्नाऽसि, तर्हि अस्मै ब्राह्म-
 णाय रस प्रयच्छ” । देवताऽपि “तथास्तु” इत्क्त्वा विलङ्कारं (व)
 समुह्वाय ब्राह्मणाय रसं ददौ । सोऽपि ब्राह्मणो राजानं
 स्तुत्वा निजनगरं जगाम । राजा च निजनगरीमगात्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—“भो
 राजन् । त्वयि एवम् औदार्यं विद्यते यदि, तर्हि अस्मिन्
 सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्यानानि अक्षरा भोजसवादे कामाची-
 प्रसादलाभो नाम द्वाविंशोपाख्यानम्] ॥ २२ ॥

अथ दुःस्वप्नदर्शनं नाम त्रयोविंशीपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने यावत् उपवेष्टुं प्रयतते, तावत् तं
 निवार्य अन्या पुत्तलिका भणति,—“भो राजन् । एतत् सिंहा-
 सनमधिरोढुं न एव याव्यां भवति, यस्य विक्रमौदार्यवदौ-
 दार्यम् अस्ति” । राज्ञोक्त,—“भोः पुत्तलिके । कथय तस्य
 विक्रमस्यौदार्यवृत्तान्तम्” । पुत्तलिका कथयति,—“श्रूयता
 राजन् । एकदा राजा विक्रमार्को महीं परिभ्रम्य निजनगर
 समागतः । तेन नगरवासिना सर्वथा जनाना महान् आनन्दो-
 ऽभूत् । राजा स्वभवनं प्रविश्य मध्याह्नसमये अभ्यङ्गस्नानादिकं
 कृत्वा चन्दनवस्त्रादिभिर्गलङ्कृतः सः देवभवनं प्रविष्टः, देवस्य
 षोडशोपचारं विधाय स्तुतिपाठमकरोत् ।—

(४) विलङ्कार—ग ३२ मुखम् ।

इति द्वाविंशोपाख्यानम् ।

“त्वमेव माता च पिता त्वमेव
 त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
 त्वमेव सर्वं मम देवदेव ।” ॥ २३६ ॥

इति देव स्तुत्वा नमस्कृत्य, ब्राह्मणेभ्यः कपिला-भू-तिलादि-
 दानानि (श) दत्त्वा, तदनन्तरं दीनान्ध बधिर-कुञ्ज-पङ्क-
 नाथादिभ्यो भूरि दानं दत्त्वा, भोजनगृहं प्रविष्टो बाल-सुवा-

तामिव देवस्तुतिनाह, त्वनिति ।—हे देवदेव । सर्व्वदेवश्रेष्ठ । त्वमेव माता
 सर्व्वस्य जननी, त्वमेव पिता जनकश्च, त्वमेव बन्धु भावादिस्वजन, त्वमेव सखा
 मित्रश्च, त्वमेव विद्या ज्ञान, त्वमेव द्रविण धन, त्वमेव मम सर्व्व सर्व्ववस्तुस्वरूप, त्वा
 विना मम किमपि नान्मोक्ष्यथ । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २३६ ॥

(श) कपिला—स्वर्णवर्णा गो । अथ प्रसङ्गत कपिलादिषु कीदृशाय ब्राह्म-
 णाय किं देयं किं वा फलम् ? तत् लिख्यते, यथा भविष्यपुराणे,—“५ ३ गोदानञ्च
 कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाहीनानां चतुर्दानं प्रशस्यते” ॥ अथ कपिलादानफलं
 हेमाद्रौ—“कपिला पाटलवर्णा यस्तु ७१ प्रदच्छति । स्वर्णशृङ्गा गौप्यश्वरा काश्य-
 दंहा पयस्विनीन् ॥ यावद्रीमाणि तस्या गौ सन्ति गावेषु सप्तमः । तावद्द्वयसहस्राणि
 स्वर्गलोके नहीयन् ॥ यवासो लभते जन्म सा गौस्तस्याभिजायते । न च पश्यति
 स घोरं नरकं तेन कर्मणा ॥ उत्तरान् स कुम्भं प्राप्य नोदत कालमचरन् । गवा

सिनी-वृद्धादीन् (घ) सम्भोज्य, स्वयमन्यैर्वन्धुभिः सह भुक्तवान् ।
तथा च उच्यते,—

“बाल-सुवासिनी-वृद्धान् गर्भिण्यातुर-कन्यकाः ।

सम्भोज्यातिथि-भृत्याश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ २३७ ॥

एक एव न भुञ्जीत य इच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।

द्वात्रिभिर्वन्धुभिः सार्द्धं भोजन कारयेन्नरः ॥ २३८ ॥

अभीष्टफलसंसिद्धिस्तुष्टिः काम्य सुसम्पदः ।

द्वात्रिभिर्वन्धुभिः सार्द्धं भोजने तु प्रजायते” ॥ २३९ ॥

ततो भोजनानन्तर कञ्चित् कालं विश्रम्य समुपविष्टः ।

तथा च,—

भुक्तोपविशतो ह्येवं भुक्त्वा सविशतः सुखम् ।

आयुष्यं क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥ २४० ॥

(घ) बालव्यादि।—सुवासिनीं सुखेन पिवाद्यवियोगिन वसति या सा, चिर
पितृकुलवासिनी, बालश्च सुवासिनी च वृद्धश्च ते आदयो येषां तान् ।

प्रथम बालादीन् भोजयित्वा पश्चात् स्वयं भोजने प्रमाणमाह, ज्ञालेति ।—बाला
शिशवः, सुवासिनी चिर पितृकुलवासिनी स्त्री, वृद्ध स्वविर एतान्, तथा गर्भिणी
गर्भवती, आतुर पीडितजन, कन्यका कुमारी, एता तथा अतिथय अन्धगता,
मृत्या सेवका, एताश्चेत्यथ, सम्भोज्य भोजयित्वा, दम्पत्यो गृहस्थयो स्त्रीपुरुषयो,
शेषभोजन सर्वशेषे भोजन, निर्दिष्ट शास्त्रकारैरिति शेष । इत २४० सदाकथोक-
पर्यन्तं पथ्यावक्तव्यम् ॥ २३७ ॥

वन्धुभिः सार्द्धं भोजनस्य उत्कर्षता प्रतिपादयितुं प्रमाणद्वयमाह, एकंति ।—
य जन, आत्मन स्वस्य, सिद्धिं शुभम्, इच्छेद् अभिलषेत्, स एक एकाको एव, न
नुभूयते भोजनं न कुष्यात् । नर मनुष्य, द्वात्रिभिर्वन्धुभिः दाम्ना, विभिः, वन्धुभिर्वा
जनैः, सार्द्धं सह, भोजनं कारयेत् ॥ २३८ ॥

अभोटेति ।—द्वात्रिभिः दाम्ना विभिर्वा, तत्रा वन्धुभिः अन्यैर्वा सार्द्धं भोजने कृते
सति, यन्माष्टकनस्य अभिलषितविषयस्य, सन्निधिर्भवति, तुष्टिः सन्तोष, काम्य
कामनाफलञ्च, प्रजायते भवति, सुसम्पदं सम्पत्तयः भवन्तीति शेष ॥ २३९ ॥

भोजनानन्तरं विश्रम्य आश्रयित्वा अत्रगच्छन्त्यापत्ता प्रतिपादयितुं प्रमाण

अन्यच्च,—

अत्यस्वुपानाद्विषमाशनाच्च दिवाशयाज्जागरणाच्च रात्रौ ।

सरोधनान्मूत्रपुरीषयोश्च षड्विप्रकारेण भवन्ति रोगाः ॥२४१॥

तदनन्तरं सन्ध्याकाले तात्कालिकं कर्म विधाय, भोजनं कृत्वा शयनस्थानमगात् । तत्र शशिकरनिकरशुक्लप्रभप्रच्छद-परिस्तीर्णं(स) कुन्द मल्लिका-शतपत्रादिकुसुमावकीर्णं मञ्चके(ह) स्थित्वा सुप्तः ।

अथ राजा प्रभातसमये स्वप्ने स्वयमात्मानं महिषारूढं दक्षिणां दिश गच्छन्त दृष्ट्वा, सहसा जागरितः विष्णुं स्मरन् शयने समुप-विष्टः । तत्र प्रातः कृत्यादिक कृत्वा सन्ध्याकर्म समनुष्ठाय च सिंहासने समुपविष्टः, ब्राह्मणानां पुरतः स्वप्नवृत्तान्तम् अकथ-यत् । तत् श्रुत्वा सर्वज्ञेन (क) केनचिद् उक्त,—“भो राजन् ।

शोकनाह, भुक्ति ।—भुक्त्वा भोजनं कृत्वा, उपविशत समासोत्स्य, एव अथवा, भुक्त्वा सविद्यत शयानस्य, हि निश्चित, सुखं भवति इति शेष, क्रममागम्य भोजनानन्तरं विचरणं कुर्वन् जनस्य, आयुष्यम् आयुषो हितं पथ्यन्तित्यर्थं, भवतीति शेष, धावत भोजनानन्तरं सत्वरगामिनं जनस्य, मृत्युं मरणं, धावति तन्ननुसरति, सन्निहितो भवतीत्यर्थः । पथ्यावक्तव्यम् ॥ २४० ॥

प्रसङ्गादन्यान्यपि आयुचयकारिणि रोगादोनि आह, अत्यस्वु इति ।— अत्यस्वु-पानात् अधिकजलपानेन, विषमाशनात् अनियतभोजनात्,—“बहुं लोकं ह्यकाले च ज्ञेयं तद्विप्रमागमन्” इत्युक्तलक्षणात्, कदाचिद्बहुं कदाचिदल्पं तथा कालातीते च भोजनादित्यर्थं, दिवाशयात् दिवानिद्रया, रात्रौ रजत्या, जागरणात् निद्राभावेन च, मूत्रपुरीषयो मलमूत्रयो, सरोधनात् वेगरोधाच्च, इत्येव षड्विप्रकारेण षट्प्रकारेण विकारण, विक्त्वा इत्यर्थं, रोगा भवन्ति जायन्ते । वृत्तमुपजाति ॥ २४१ ॥

(स) शशिकरति ।—शशिकराणां चन्द्रकिरणानां, निकरं सन्नुहं तद्वत् यन्त्रा-धमा, पनां दाति इत्येव तत्र तथाविधेन, एकत्रपुत्रान्तचन्द्रकिरणवत् अतिशुभेरीत्यर्थं, मृष्टदेन प्रावरणवत्त्वेण, पारलार्थं सत्यतानावेन आच्छादितं कश्चिन् ।

(१) मञ्चके—सुपुपानम् ।

(क) सर्वज्ञेन—सर्वशक्तिविदा पण्डितेन, दैवज्ञेन वा ।

स्वप्नास्तु द्विविधाः सन्ति,—केचन शुभाः शुभफलं प्रयच्छन्ति,
केचन अशुभाः अरिष्ट (ख) सूचयन्ति । तत्र शुभाः स्वप्नाः,—
गजाऽऽरोहण, प्रासादारोहणं, रोदनं, मरणम्, अगम्या-
गमनं, छत्र-चामर-समुद्र-ब्राह्मण गङ्गा पतिव्रता-शङ्ख सुवर्ण-
सन्दर्शनादयश्च ।

उक्तञ्च,—

आरोहण गो-वृष-कुञ्जराणां

प्रासाद-शैलाग्र-वनस्पतीनाम् ।

विष्ठाऽनुलेपो रुदितं मृतञ्च

स्वप्ने ह्यगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥ २४२ ॥

अशुभाश्च स्वप्नाः,—महिषारोहणं, खरारोहण, (ग) कण्ठक-
वृक्षारोहणं, भस्म-कार्पास धूम्र-व्याघ्र-सर्प-वराह-वानरसन्दर्शना-
दयश्च । तथा चोक्तम्,—

खरोद्ग महिष-व्याघ्रान् स्वप्ने यस्त्वधिरोहति ।

पण्मासाभ्यन्तरे तस्य मृत्युर्भवति निश्चितम् ॥ २४३ ॥

(ख) अरिष्टम्—अमङ्गलम् ।

सस्वप्नान् विवृण्वन्नाह, आरोहणमिति ।—गोवृषकुञ्जराणाम् आरोहण गोवृष्टे
वृषवृष्टे गजवृष्टे च अधिरोहण, तथा प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनां प्रासादीपरि, शैल्यग्रे,
वृक्षोपरि च आरोहण, विष्ठानुलेप विठया गावलेपन, रुदित रोदन, मृत मरण,
[मृधातीर्भावे क्त] स्वप्ने स्वप्नावध्यायाम्, एतत् सव, तथा अगम्यागमनञ्च अगम्या
स्त्रीसन्धोगय, धन्य शुभप्रद भवतीति श्रेय, हि नियमे । उक्तमुपजाति ॥ २४२ ॥

(ग) खरारोहण—गर्दभारोहणम् ।

इ स्वप्नान् विवृण्वन्नाह, खरोति ।—एतत् जन, स्वप्ने स्वप्नावध्याया, खर गर्दभं,
उद्ग, मद्दिप, व्याघ्रश्च पैतान् अधिरोहति आगेहति, तस्य जनस्य, पण्मासाभ्यन्तरे
पण्मासमध्ये, मृत्यु मरण, भवति जायते, एतत् निश्चितम् अतः समथो नास्त्येव ।
पद्यावयव उक्तम् ॥ २४३ ॥

अन्यच्च,—

स्वप्नेषु प्रथमे यामे संवत्सर-विपाकभाक् ।

द्वितीये चाष्टभिर्मासैः तृतीये च त्रिमासकैः ।

गोविसर्जनवेलायां सद्यस्तु फलमिष्यते ॥ २४४ ॥

किं बहुना ? भो राजन् । अयं स्वप्नः तवारिष्टसूचकः” ।
राज्ञोक्तं,—“भो ब्राह्मण । अस्य दुःस्वप्नस्य अरिष्टोपशमनार्थं किं
करणायम् ?” सर्वज्ञभट्टेनोक्तं,—“त्व स्नानं विधाय इज्यावेक्षण
कृत्वा, सर्वमलङ्कारजात वस्त्रादियुत (घ) ब्राह्मणाय देहि । पुनः
वस्त्रान्तर परिधाय देवस्याभिषेक कारयित्वा नवरत्नैः (ङ)
पूज। विधेहि, ब्राह्मणेभ्यो गवादिदशधान्यानि (च) देहि,

दृष्टस्य स्वप्नस्य याममेदेन शुभागमफल विवृण्वन्नाह, स्वप्नेष्विति ।—प्रथमे यामे
रात्रे प्रथमप्रहरे, स्वप्नेषु जातेषु, संवत्सरविपाकभाक् संवत्सरमध्ये फलभोगो
भवति, द्वितीये द्वितीयप्रहरे च जाते स्वप्ने अष्टभि मासै अष्टमासमध्ये, फलभोगो
भवतीति शेष, तृतीये च तृतीयप्रहरे च जाते स्वप्ने, त्रिमासकै त्रिमासमध्ये, फल-
भोगो भवतीति शेष, गोविसर्जनवेलायां गवा विसर्जनकाले, प्रभातकाले इत्यर्थं,
स्वप्ने दृष्टे इति शेष, सद्य भट्टिति, फल स्वप्नफल, इष्यते प्राप्यते इत्यर्थं । पथ्यावक्त
शुभम् ॥ २४४ ॥

(घ) इज्यावेक्षणम्—इज्यस्य पूज्यस्य, नारायणस्य इत्यर्थं, अवेक्षण दर्शनम् ।
कृत्वा—विधाय । सर्वमिति ।—परिधेयादिसहित भूषणसमूहमिति समुदितार्थं ।

(ङ) नवरत्नैः,—‘मुक्ताभाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुनी । पञ्चराग मरकत
मौल्य—’ इत्युक्ते नवरत्नश्लोकान् ।

(च) गवादीनि ।—गवादीनि गोप्रभृतौनि दशविधानि धान्यानि धान्याचला
दीनि । तानि चोक्तानि द्वादशौ, यथा—‘प्रथमो धान्यशैल स्यात् द्वितीयो लवणा-
श्ल । गुडाचलश्चतुर्थस्तु चतुर्थो हनपञ्चत ॥ पञ्चमस्तिलशैल स्यात् षष्ठ
कार्पास-
पञ्चत । सप्तमो हृत्शैलश्च अश्वत्थशैलश्चाष्टम । राजती नवनक्षत्रं दशन शर्कराचल ॥
आदी गोदान कृत्वा पश्चात् धान्याचलादीनि दशविधानि दद्यात् । दशधान्यानि इत्यत्र
“अष्टादश धान्यानि” इति पाठे तु—अष्टादशप्रकाराणि धान्यानि, अष्टादशधान्यानि
अर्थात्—दशविधानि धान्यानि तिला अर्द्धमुल्लङ्का । नाथा मुद्गा मन्त्राद्य निषावा-

अन्ध-बधिर-पङ्गु-कुब्जाऽनायादींश्च भूरिदानेन सम्भावय (ङ) ।
अनेनानुष्ठानेन ब्राह्मणाऽऽशीर्वचनेन च तव दुःस्वप्नजारिष्टफल-
नाशात् स्वस्ति (ज) भविष्यति” इति ।

राजा एतत्सर्वं भट्टवचन (ऋ) श्रुत्वा यथोक्तम् अनुष्ठाय,
दिनत्रय भूरिदानार्थं भाण्डारिकमाह्वय समादिदेश । ततो यस्य
यावता धनेन तृप्तिरभवत्, तेन तावद्धन नीतम्” ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“भो
राजन् । त्वयि एवमौदार्यं धैर्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन्
सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्यानानि अप्सरा भोजसवादे दु स्वप्नदर्शन
नाम त्रयोविंशोपाख्यानम्] ॥ २३ ॥

श्यामसर्पपा ॥ गवेषुकाय नीवारा आढक्योऽथ सतीनका । चणकायीनकायेव
धान्यान्यटादशैव तु ॥” इति हेमा० टा० खण्ड० स्क० पु० । “गुडादिदशनेन्दुर्देहि” इति
पाठे तु—गुडधेन्वादिदशविधधेनुदानानि कुरु इत्यथ । अयमेव पाठ समोर्चनतया
प्रतिभाति । गुडधेन्वादिद्यथा हेमाद्रौ दा० ख०,—“प्रथमा गुडधेनु स्यात् घृतधेनुस्तथा-
ऽपरा । तिलधेनुस्तथैवा तु चतुर्थी जलसन्निता ॥ चौरधेनुश्च त्रिख्याता मधुधेनु-
स्तथाऽपरा । समीची शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी । रसधेनुर्नवमी स्यात् दशमी स्यात्
स्रष्टपत् ॥” इति ।

(ङ) भूरिदानेन—प्रचुरार्थवितरणेन । सम्भावय—सन्तोषय ।

(ज) दु स्वप्ति ।—दु स्वप्नात् दुष्टस्वप्नदर्शनात् जायते इति दु स्वप्नज, तथा
विधस्य भरिष्टस्य अनङ्गलस्य यत् फलं तत्राशात् निवारणात् । स्वस्ति—क्षेम, नङ्गल
मिति यावत् ।

(ऋ) भट्टवचन—भट्ट वेदज्ञपण्डित, तस्य वाक्यमित्यथ ।

इति त्रयोविंशोपाख्यानम् ।

अथ शालिवाहनयुद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपा- ख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनम् आक्रमितुमुपक्रमते, ताव-
दन्या पुत्तलिका तमपवार्य्यं समवदत्,—“भो राजन् । यस्य
विक्रमस्येवौदार्य्यादद्या गुणा सन्ति, साऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं
क्षम” (ज) । भोजराजेनाक्त,—“भोः पुत्तलिके । कथय तस्य
विक्रमस्यौदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्” । सा अब्रवीत्,—“श्रूयता
राजन् । आमोद्दु विक्रमादित्यस्य विषये (ट) पुरन्दरपुरी नाम
नगरी । तत्र महाधनिकः काश्चिद्वणिगवसत् । तस्य च चत्वारः
पुत्रा आसन् । अथाऽसौ एकदा तान् आह्वयाऽवादीत्,—“भोः
पुत्रा । मयि मृते, युष्माकं चतुर्णामेकत्रावस्थानं यदि न सम्भ-
वेत्, तदा पश्चाद्विवादो भविष्यति, तस्मात् जीवन्नेव भवता
चतुर्णां ज्येष्ठानुक्रमेण भागमकार्षम् (ठ) । मञ्चाधस्ताच्चत्वारस्ते
भागा निक्षिप्ताः सन्ति, ज्येष्ठकनिष्ठभागक्रमेण गृह्णीत” ; तथा
च तैरङ्गीकृतम् (ड) ।

ततस्तस्मिन् परलोकं गते, चत्वारो भ्रातरो माममेकत्र
स्थिताः । ततः तेषां स्त्रीणां परस्परं कलहो जातः । तदनन्तरं
तैर्विचारितं,—“किमर्थं कलहः क्रियते ? पित्रा जीवतेव

(ज) क्षम,—योग्य ।

(ट) विषय—प्राधन्यदर्शने, राज्ये इत्यर्थः, (“दशविधयां नृपवर्चनम्”
१५५२) ।

(ठ) ज्येष्ठानुक्रमेण—वयोधिकेषां प्राधान्यम् । भागम्—पशुम् । चत्वारः—
दशान् * नाप्यत्र ।

(ड) * इति—ये नृपवर्चनम् ।

पूर्वं चतुर्णां विभागः कृतोऽस्ति, तत् मञ्चाध स्थित विभाग-
क्रम (ढ) गृहीत्वा विभक्ता सन्त वय सुखेन तिष्ठामः”
इत्युक्त्वा यावन्मञ्चाधः खनन्ति, तावच्चतुर्णां पादानाम् अध-
श्चत्वारि सम्पुटानि (ण) दृष्टानि । तेषां मध्ये एकत्र सम्पुटे
मृत्तिकाऽवर्त्तत, अन्यत्र अङ्गारा आसन्, अपरस्मिन् अस्थानि
स्थितानि, चतुर्यं च पलालपुञ्ज (त) स्थितः ।

एवमेतत् सम्पुटचतुष्टयं दृष्ट्वा ते चत्वारः भ्रातरः विन्मय
गताः परस्परं प्रीचुः,—“अहो । अस्मात् पितृकृतसम्यग्विभाग-
क्रमात् अर्थविभागक्रमः केन ज्ञायते ?” इत्युक्त्वा तैः राजसभा
गत्वा तस्याः (य) पुरतः सर्वां वृत्तान्तं निवेदितः । सभ्यैरपि
विभागक्रमो न अवुध्यत । पुनश्चत्वारः भ्रातरो यत्र यत्र
ज्ञातारः (द) सन्ति, तत्र तेषां पुरतः अमुं वृत्तान्तं निवेदयन्ति
स्म, परं कोऽपि निर्णयं कर्तुं न शक्नुवन् ।

अथ एकदा उज्जयिनीं समागतास्ते राजसभामागत्य राज्ञः
सभायाश्च पुरतो विभागवृत्तान्तमामूलमकथयन् । राज्ञा सभया
चाऽपि विभागक्रमो न ज्ञातः । तदनन्तरम् एकदा तैः प्रति-
ष्ठानाभिधेयं नगरान्तरं गत्वा तत्रत्यानां महाजनानां पुरतो
तद्वृत्तान्तं भणितुमारब्धम्, तेषां निर्णयं न शक्नुः (ध) ।

तस्मिंश्च नगरं कुम्भकारगृहे (न) स्थितः शालिवाहना नाम
काश्चिद् अमुं वृत्तान्तं ज्ञाकर्ण्य तत्र गतान् महाजनान् अकथयत्,

(ढ) विभागक्रम—विभागस्य वरद्वयस्य, क्रमं पूर्व्यापरभावद्वयं विधानम् ।

(ण) सम्पुटानि—नञ्जूपा, ‘पिटृकानि’ इति यावत् ।

(त) पलालपुञ्ज,—पलालं शस्यगुण्यवान्यकाण्डं, तेषां पुञ्जं राशिः ।

(य) तस्याः,—सभायाः, जनणया सभास्यजनानामित्यर्थः ।

(द) ज्ञातारः,—विद्वान्, वीदार इति यावत् ।

(ध) शक्नुः,—समया वनञ् [शक् + णिच् + क्ति] ।

(न) कुम्भकारगृहं—कुम्भालयभवनम् ।

—“भोः सभ्याः । किमत्र दुर्बोधमस्ति ? किमाश्चर्यञ्च तत्कथय” । तदाकर्ण्य तेषामेकोऽवदत्,—“एते चत्वारः एकस्य धनिकस्य पुत्राः । जीवता एतेषा पित्रा एव ज्येष्ठकनिष्ठानुक्रमो विभागः कृतः । तद्यथा,—एकत्र सम्पुटे मृत्तिका, अन्यत्र अङ्गाराः, अपरस्मिन् अस्थीनि, अन्यस्मिन् पलालपुञ्जश्च इति । एवविभागस्य निर्णय कर्तुं कोऽपि न शशाक” ।

तच्छ्रुत्वा शालिवाहन उवाच,—“ज्येष्ठस्य मृत्तिका दत्ता, तेन या समुपार्जिता भूमिः, सा सर्वा तस्मै दत्ता । द्वितीयस्य प्रङ्गारो दत्त, तेन सकलमपि सुवर्णं तस्मै दत्तम् (प) । तृतीयस्य अस्थीनि दत्तानि, तेन सर्वेऽपि पशवः तस्मै दत्ताः । चतुर्थस्य पलालपुञ्जो दत्तः, तेन सर्वविधधान्यादीनि तस्मै दत्तानि” । एव शालिवाहनेन तेषां पितृकृतविभागस्य तात्पर्यं वर्णितम् । तदाकर्ण्य तेऽपि धनिककुमाराः कृतार्थाः सुखिनो भूत्वा स्वनगरं जग्मः ।

अथ राजा विक्रमः तेभ्यः एवं विभागनिर्णयवृत्तान्तं श्रुत्वा विस्मय गत, प्रतिष्ठाननगरीं प्रति काञ्चित् पत्रिका प्रेषयामास, यथा,—“स्वस्ति श्रीयजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूप-पट्कर्मनिष्ठान् यमनियमादिगुणयुक्तान् (फ) प्रतिष्ठाननगरी-

वासिनो महाजनान् कुशलप्रश्नपूर्वक (व) राजा विक्रमः
विज्ञापयति,—भवता ग्रामे यः तेषां चतुर्णां धनिकतजयानां
विभागनिर्णयकारी वर्तते, स मदन्तिक (भ) प्रेषयितव्य ” इति ।
तत्रत्याद्य महाजनाः राज्ञा प्रेषिता ता पत्रिका वाचयित्वा (म)
शालिवाहनमाह्वय कथयामासु,—“भोः शालिवाहन । त्वा
राजाधिराज. परमेश्वर’ आसमुद्रपृथिवीपतिः (य) उज्जयिनी-
नाथ. सकलकलाऽर्थश्लोककल्पद्रुमः (र) विक्रमो नाम राजा

निय्यापत्वम् । स्तयम्—अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परत स्वीकरण, तत् प्रतिषेध । निग्रम,—
योगाङ्गभेद शौचादि । तद्व्यया,—“शौचसन्तोषतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा ”
तत्र शौच,—सृञ्जनादिजनित मेव्याभ्यवहरणादि च वाच्यमाभ्यन्तर चित्तमलानामा-
चालनम् । सन्तोष,—सन्निहितसाधनान् अधिकस्य अनुपादित्वा । तप,—इन्द्र
सहन, इन्द्रय जिघत्सापिपासे, श्रोतोष्णे, स्थानासने, काठमौनाकारमौने च, व्रतानि
चैव यथाभागं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्नापनादीनि । स्वाध्याय,—मोक्षमाप्ताणामध्ययन,
प्रणवजपो वा । ईश्वरप्रणिधान—तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम् । इत्युक्तलक्षणे
यमनियमौ तदादिषु गुणेषु यमनिग्रमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधि रूपेषु
योगसाधनेषु अष्टाङ्गेषु इत्यर्थ, युक्तान् निरतान् ।

(व) महाजनान्—श्रीवियान् इत्यर्थ । कुशलप्रश्नपूर्वक—येद्योजिज्ञासा
पुर सरम्,—“त्राङ्गण कुशलं पृच्छेत् चतवन्मुमनामयम्” इत्युक्ते ।

(भ) मदन्तिक—मत्स्यकामि ।

(म) वाचयित्वा—पठित्वा ।

(य) राजिति।—राजसु मये अधिकं येठ राज्ञा, इति राजाधिराज,—
सात्रैभौम इति यावत् । परमेश्वर,—परमेश्वर्यमालो, महाधनोति यावत् । आसमुद्र
पृथिवीपति,—आसमुद्र मनुद्रपथ्यताया, पृथिव्या पति अधोश्वर ।

(र) सकलिति।—सकलानां सञ्चामां चतुर्पट्टिधाना मति यावत्, कलानां
गिन्यादेर्विद्यानाम, अद्यानाम् अन्दिगाथानां ६५८सादिभोग्यवस्तुनामित्यर्थ, अथवा,—
चरानां पुरुषाणां धन्यायकामानां त्रिवर्गाणां, श्रीकानां यमना, मौष्य दया दानिगा
परीपकारादिप्रभमानामिति नात्र, कल्पद्रुमं कल्पद्रुम इव । कल्पद्रुमे यथा यावति
द्रव्याणि, यावन्तो गुणाय एकोभूय तित्ति तया विक्रमेऽपि मति इति भाव ।

समाह्वयति (ल), तत् त्व तत्र गच्छ”। तेनोक्त,—“कोऽसौ विक्रमो नाम राजा ? तेनाहृतो न गच्छामि । यदि तस्य प्रयोजनमस्ति, तदा स स्वयमेव मम समीपे आगच्छतु , तेन मम किमपि प्रयोजनं नास्ति” । तस्य तद् वचनं श्रुत्वा महाजनैः “स न याति, श्रीमदागमनमत्रैव वाञ्छति” इति पुनःपत्रिका (व) राजानं प्रति प्रेषिता ।

ततः राजा तत्पत्रिकालिखितार्थं श्रुत्वा क्रीधाग्निना देदीप्यमानविग्रहोऽष्टादशाक्षौहिणीवलैः (श) सह निर्गत्य, प्रतिष्ठाननगरीमागत्य शालिवाहनं प्रति दूतं प्रेषितवान् । ततस्तेन प्रेषितेन दूतेन तत्र गत्वा शालिवाहनो भणित,—भोःशालिवाहन ! राजाऽधिराजो विक्रमः त्वामाह्वयति, तस्मात् त्वं तस्य दर्शनार्थमागच्छ” । शालिवाहनेनोक्तं,—“भो दूत । अहम् एकाकी सन् राजानं न द्रक्ष्यामि, षडङ्गवलोपेत समराङ्गणे (ष) विक्रमस्य दर्शनं करिष्यामि, तद् गत्वा एव राज्ञे निवेदय” ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दूतः राज्ञे सर्वं तथैवाऽऽचक्षौ । तत् श्रुत्वा च राजा विक्रमः सवलः समरभूमिमागतः । शालिवाहनोऽपि कुम्भकारगृहे ऋत्तिकया कृतानि हस्त्यस्त्र-रथ पदातिवल्लानि मन्त्रेण समुज्जीव्य, तेन षडङ्गवलेन नगरात् निर्गत्य समराङ्गणं प्रति मसागतः । तदा उभयदलनिर्गमसमये,—

दिक्चक्रं चलितं तथा जलनिधिर्जातो भृशं व्याकुलः
पाताले चकितो भुजङ्गमपतिः पृथ्वीधरं कम्पितः ।
सीलकम्पा पृथिवी महाविपभृतः क्रोडं नमत्युत्कट
वृत्तं सर्वमनेकधा दलपतेरेव चमूनिर्गतौ ॥ २४५ ॥

पवनगतिसमानैरश्वयूथैरनन्तै-
र्मदधरगजयूथैः राजते सैन्यलक्ष्मीः ।

ध्वज-चमर-वरास्त्रैरावृतं खं समस्त

पटपटहृद्भ्रैर्भेरिनादैस्त्रिलोकम् ॥ २४६ ॥

ततः उभयदलं मिलितम् । तस्मिन् समये,—

अश्वादेः खुररेणुभिर्बहुतरैर्व्याप्तं ह्यशेषं नभः

क्षत्रैरावृतमन्तरालमनिशं पूर्णञ्च भेरौरवैः ।

सैन्यनिर्याणसमये दिगादीनामवस्था वर्णयति, दिग्गतिः—दलपते लीला-
नायकस्य राज्ञः, चमूनिर्गतौ सेनानिर्गमनकाले, दिक्चक्रं दिग्गण्डलं, चलितं चञ्चल-
मिव अभवदिति शेषः, तथा तद्वत्, जलनिधिं समुद्रं, भृशम् अत्यन्तं, व्याकुलं उडेलं,
जातं अभूत्, इवेति शेषः, पाताले रसातले, भुजङ्गमपतिं सर्पराजं वासुकिं, चकितं
भीतं, पृथ्वीधरं पर्वतं, कम्पितं कम्पवान् जातं, पृथिवीं धरणीं, सीलकम्पां सभया
सर्पां, महाविपभृतं महासर्पस्य वासुके, क्रोडं नमति पृथ्वीं सन्नतां जातेत्यर्थः । एवम्
ईडक्, सब सकलम्, अनेकधा बहुप्रकारेण, उत्कटं भीषणं, वृत्तं जातम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४५ ॥

उभयोः चतुरङ्गवलाधिपत्यं प्रकटयितुं सैन्यशोभां निरूपयति, पवनेति।—पवन-
गतिसमाने वायुवेगसदृशवेगशालिभिः, अनन्तैः अमन्यैः, अश्वयूथैः घोटकसमूहैः,
मदधरगजयूथैः मदलाविकरिसमूहैः, सैन्यलक्ष्मीं सैन्यानां शोभां, राजते शोभते,
समस्तं सत्तलं, खम् आकाशं, ध्वजं पताकाभिः, चमरैः यजनविशेषैः, वरास्त्रैः
उपनाम्नैः, आवृतं व्याप्तम्, आसौदं इति शेषः, पटुभिः स्फुटं व्यतेगिन्यैः, पटहं
टक्काशब्दं, हृद्भ्रं हृद्भ्रमन्दं, तथा भेरिणां त्राव्यावशेषाणां नादैः मन्दैः, त्रिलोकं
विभूयमानम्, आवृतं व्याप्तम्, आसौदिति पर्वणं अन्वयः । नान्विनो वतम् ॥ २४६ ॥

उभयोरपि चतुरङ्गवलाधिपत्यं प्रकटयितुं प्रयत्नयति, अश्वादेरिति।—अश्वादे
अश्वप्रचरिणां, बहुतरैः बहुतरैः, खुररेणुभिः खुरावृतं (अश्वोत्सर्गं इति यावत्)

निर्घोषैः रथजै गजाश्वनिनदैस्तत्किङ्किणीनां रवैः
 वीराणां निनदैः प्रभूतभयदैरन्योऽन्यसेना वभुः ॥ २४७ ॥
 खट्वाङ्गैर्भल्लशस्त्रैः खल-खुरण गदामुद्गरार्द्धन्दुबाणै-
 नारिचौर्भेन्दिपालैर्हलवर-मुषलैः शक्ति-कुन्तैः कृपाणैः ।
 पट्टीशैः शक्ति-वज्रप्रभृतिभिरपरैर्दिव्यशस्त्रैः सुतीक्ष्णै-
 रन्योऽन्य युद्धमेव मिलितदलयुगे वर्तते सङ्गटानाम् ॥२४८॥

तत्र रणे,—

एके वै हन्यमाना रणभुवि सुभटा जीवहीनाः पतन्ति
 एके सूर्च्छा प्रपन्नास्तदपि निजबलैरुत्थिताः सम्भवन्ति ।
 मुञ्चन्ते साट्टहास निजनिष्कृतिपरं मानसाद्य प्रसाद
 भृत्वा धावन्ति चाग्रे जितमरणभयाः प्रौढिमङ्गे हि कृत्वा ॥२४९॥

धूमिभि, हि नियमन, अगप नमय नभ आकाश, व्यागम् आच्छन्नम्, अन्तराल
 स्वर्लोकश्रयिचोर्लयम्, अनिश निरन्तर, क्वे आतपवै आवृतम् आच्छन्न, भेरोरवै-
 वायुयन्त्रविषेप वनिभिश्च पूर्ण व्याप्त, रथजै निर्घोषै रथवनिभि, गजानाम् अश्वानाञ्च
 निनदै शब्द तत्किङ्किणीनाम् अश्वगजगलदेशस्यक्षुद्रघण्टकाना, रवै शब्दैश्च, तथा
 प्रभूतभयदै अतिभयदरै, वीराणा सैन्याना, निनदै शब्दै, अन्योऽन्यसेना, उभय-
 सेना, वभु गगुभिरै । शार्दूलविक्रीडित हत्तम् ॥ २४७ ॥

युद्धवर्णनप्रसङ्गेन तत्र व्यवहृतानाम् अस्त्रशस्त्रादीना नामानि उल्लिख्य युद्धस्य
 भाषणता वर्णयति, खट्वाङ्गैरिति ।—खट्वाङ्गै तदाकारशस्त्र, खलाख्यशस्त्रै, खलाख्य-

एके वै शात्रवाणा समरभयवश वासमुत्पादयन्ति
 एके सम्पूर्णघातैरुपहतवपुषो नाकनारीप्रियाः स्युः ।
 एके वै वीरधुर्या रिपुहतजठरा भिद्यमानाश्च शस्त्रैः
 अस्त्रैः सन्निद्रदेहा अपि भयरहिता वैरिभिर्यान्ति युद्धम् ॥२५०॥
 तत्रारिश्चुरिकादिशस्त्रनिचया भान्तीव मीनादयः
 केश-स्त्रायु-शिरान्त्रजालनिवहः शैवालवद् दृश्यते ।
 यानीभेन्द्रकलेवराणि पतितानीदृङ् न शम्भोर्मृधे
 प्रस्थानीव विभान्ति तानि रुधिरि चास्थीनि शङ्का इव ॥२५१॥

पगमानन्तरमिति भाव , निजबलै स्वकीयसैन्यै सह, सम्भवन्ति सङ्गच्छन्ते , सादृष्टात्
 अदृष्टासेन सह, निजनिष्कृतिपर निजस्य स्वस्य, निष्कृति पराभव, पर प्रधान
 वद, तादृश मान गर्व, मुञ्चन्ते त्यजन्ति , पराभव प्राप्य आत्मनो वीरगर्वं
 त्यजन्तीत्यर्थ, आद्य श्रेष्ठ, प्रसाद प्रसन्नता, भृत्वा धृत्वा, प्रसन्नचित्ता सन्त इत्यर्थ,
 अङ्गे देहे, प्रौढिम् उत्साहं कृत्वा, जितमरणभयाय मृत्युभयरहिता सन्त, केचन
 इति शेष, अग्रे धावन्ति अग्रसरा भवन्ति । सम्भरा वृत्तम् ॥ २४९ ॥

प्रकारान्तरेण वर्णयति, एके इति ।—एके वै केचन, शात्रवाणा शत्रूणा, समरभय-
 वश रणशङ्काऽऽयय, वास भान्, उत्पादयन्ति जनयन्ति, वोरदपंतर्जनादिभि विपदान्
 धर्यन्ते इति भाव , एके अन्ये च केचन, सम्पूर्णघातै अतिकठिनपहारै, उपहतवपुष
 आहतदेहा सन्त, नाकनारीणा स्वर्गायुधोपितान्, अस्त्रसामिति यावत्, प्रिया
 वल्लभा, स्यु भवेयु, युद्धे देह त्यक्त्वा स्वर्गता भवेयुरित्यर्थ , एके वै अपरं च केचित्,
 वीरधुर्या वीरश्रेष्ठा, रिपुभि शत्रुभि, हतम् आहत, जठर येषा ते तादृशा, शस्त्रै
 भङ्गादिभि, भिद्यमाना ताड्यमाना, तथा अस्त्रै कृपाणादिभि सन्निद्र विदीर्णं, देह-
 प्रेषा ते तादृशा अपि भयरहिता निर्भया सन्त, वैरिभि शत्रुभि, सह, युद्धं यान्ति
 सद्भान् कुर्वन्तीत्यर्थे । सम्भरा वृत्तम् ॥ २५० ॥

युद्धवर्णनप्रसङ्गेन युद्धैव नदीरूप प्रतिपादयन् वर्णयति, तत्रेति ।—तत्र युद्धवर्णे,
 अरे शत्रा, चुरिकादिशस्त्रनिचया अग्निपुत्रिकाप्रसृतशस्त्रसमुद्गा, मीनादय इव
 मत्स्यादिचलनन्त इव भान्ति, केशा, स्त्रायव, शिरा, अन्त्रजालानि च, तेषा
 निवह समुद्र, मीना नवत् शैवालमिव, दृश्यन्ते, यानि च इभेन्द्राणा मङ्गागजाना,
 कलेवराणि देहा, पतितानि सन्तीति शेष, शम्भो मिवस्य, मृधे गजामुरेण सह

ततो विक्रमार्केण शालिवाहनस्य सैन्यं सर्वं पातितम् ।
तद्दृष्ट्वा शालिवाहन शेषाभिधेयं पितर नागेन्द्रं (स) सस्मार ।
श्रेपेण च सर्पाः प्रेषिताः । तैः सर्पैर्दष्टं विक्रमादित्यसैन्यजातं
विपेण मूर्च्छितं रणाङ्गणे पपात ।

तदनन्तर विक्रमार्को राजा एकाकी निजनगरं गत्वा स्व-
सैन्यसञ्जीवनार्थम् अर्द्धोदके (ह) स्थित्वा नववर्षपर्यन्तं वासुकि-
मन्त्रमजपत् । ततो वासुकिः तस्मिन् प्रसन्नो भूत्वा बभाण,—
“भो राजन् । वर वृणीष्व” । विक्रमेण भणित,—“भो सर्प-
राज । यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तर्हि सर्पविपवेगेन मूर्च्छितस्य
मम सैन्यस्य सञ्जीवनार्थं मद्य कञ्चित् अमृतघटं देहि” । अथ
वासुकिना “तयोम्” इति (क) दत्तं तममृतघटं गृहीत्वा राजा
विक्रमो यावत् मार्गं समायाति, तावद् ब्राह्मणः कञ्चिदागत्य,—

“हरैर्लीलावराहस्य दद्मदण्डः स पातु वः ।

हेमाद्रिकलसा यत्र धात्री छत्रत्रिय दधी” ॥ २५२ ॥

इत्याशिषमुक्तवान् ।

पुंश्च ईडक् इत्यपरिमाणं, गजदेहं न, पतितो नास्येति इति भावः, तानि
गजकलवराणि, प्रस्थानोव पर्वतशिखरस्य समतलस्थानानोव, विभान्ति शोभन्ते,
शोधर रक्तप्रवाहमध्ये, अस्थीनि च शृङ्गा इव दृश्यन्ते इति शेषः । शार्दूलविक्रीडित
सप्तम् ॥ २५१ ॥

(स) शेषाभिधेयं नागेन्द्रम्—अनन्ताख्यसर्पराजम् ।

ततो राज्ञा भणितं,—“भो ब्राह्मण । कुतः समागतोऽसि ?” ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अह प्रतिष्ठाननगरादागतः” । राज्ञोक्तं,—“किं वदसि ?” ब्राह्मणोऽवदत्,—“भवान् अर्थिजनचिन्तामणिः, (ख) यतश्चिन्तित वस्तु दातुं समर्थः, ममैकस्मिन् वस्तुनि प्रीतिरस्ति, यदि तदीयते तर्हि वदामि” । राज्ञोक्तं,—“ब्राह्मण । यत् त्वया याचते, तत् दास्यामि” । ब्राह्मणेनोक्तं,—“मह्यमयमसृतघटो दातव्यः” । राज्ञोक्तं,—“त्वं केन प्रेषितोऽसि ?” ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अह शालिवाहनेन प्रेषितः” । तत् श्रुत्वा राज्ञा विचारित, (ग)—“मया पूर्वं किञ्चिदविचार्यैव अस्मै ‘दास्यामि’ इति भणितम्, इदानीं न दीयते चेत्, तदा न केवलम् अपकीर्त्तिं (घ) अधर्मोऽपि भविष्यति, अतः सर्वथा मयैतत् दातव्यमेव” । ततः राजान निरुत्तरमालोक्य ब्राह्मणेन भणितं,—“भो राजन् । किं विचारयसि ? त्वमतौव सज्जनोऽसि ।

चूडाभूषणा, धावो वसुधरा, यव यस्मिन् दद्रादण्डे इति यावत्, “स्थिता सती” इत्ययान्नाथ्यम्, क्वत्रियम् आतपवर्षाभां, दधौ सन्दवार । धरिती यवायिता सकलसञ्चवज्ञातोति सरलाय । क्वदण्डस्य उपरिभागे हि सुवणादिधातुविनिर्मित मूत्राय कथित्यदार्य लीकालीकामणीयतया तद्भूषणरूपेण व्यवह्रियते इति हि प्रसिद्धिः । अत्र च दद्रादण्डे क्वदवारणदण्डस्थानोय, सम्येत प्रसृता पृथिवी च क्वदस्य वस्त्रस्थानीया, पृथियुपरिस्थ मुनेरुथ क्रमशः मूत्रायतया सुवर्णमयतया च तादृशभूषणस्थानीय । तथा च मुनेरुक्त्तमेव कलसमस्य तादृशगिरोभूषणे लाच शिक्त । [एतेन क्वे शिरोभूषणापेक्षया दण्डस्यैव उच्चतरतया एत अतिमहान् मुनेरु शिरोभूषण, तत्र तादृशस्थानोया दद्रा ततोऽपि अतिमहतरिति वस्तु व्यच्यते ।]
पथ्यावक्त्रे उत्तम ॥ २५२ ॥

(ख) अर्थाति ।—चिन्तानावेण चिन्तितवस्तुदायको मणिविशेष चिन्तामणि, अर्थिजनानां याचकानां, चिन्तामणिरिव ।

(ग) विचारित—विचिन्तितम् ।

(घ) अपकीर्त्तिं,—अपम ।

सज्जनस्य भाषण (ड) कदापि पुनरन्यथा न भवति । तथा
चोक्तम्,—

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे,
प्रचलति यदि मेरुः, शीततां याति वङ्गिः ।
विकसति यदि पद्म पर्वताग्रे शिलाया,
न भवति पुनरन्यद् भाषण सज्जनानाम्” ॥ २५३ ॥

तदाकर्ण्य राज्ञोक्त,—“सत्यमुक्त भवता । तथैव क्रियते,
गृह्यतामयम् अमृतघट” इत्युक्त्वा तस्मै घटं ददौ । सोऽपि
ब्राह्मणं राजानं वर्णयन् निजस्थानं गतः, राजाऽपि उज्जयिनी-
मगात्” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवोचत्,—“भो
राजन् । त्वयि एवमौदार्यं धैर्यञ्च विद्यते यदि, तर्हि अस्मिन्
सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमाकचरिते सिंहासनोपाख्याने अमरा भोजसवादे शालिवाहन
युद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम्] ॥ २४ ॥

(ड) भाषण—वचनम् ।

सम्भवीति न कदापि वितथा भवति, इति प्रदर्शयितुं प्रमाणभूतां शिष्टीक्तिम्
उदाहरति, उदयताति ।—भानुः सूर्यः, यदि पश्चिमे दिग्विभागे पश्चिमस्या दिशि,
उदयति प्रकारेण याति, यदि मेरुः सुमेरुपर्वतः, प्रचलति ह्यस्यानाड्यस्मति, वङ्गिः
अथ, यदि पर्वताग्रे शीतलता, याति गच्छति, यदि पर्वताग्रे पर्वतशृङ्गे, शिलाया
अग्रेपरि, पद्म कलशः, विकसति स्फुटति, यद्येवमसन्नाचनपि सम्भवेदित्यर्थः, पुन
किञ्च, स इनाना साधुजनानां, भाषणं वाक्यम्, अन्यद् अन्यद्वान्तं, न भवति ।
शालिवाहन उवाच ॥ २५३ ॥

अथ अनावृष्टिवारणीपायवर्णनं नाम पञ्चविंशीपाख्यानम् ।

अथ पुनरपि राजा यावत् सिंहासनमारोढुम् अचेष्टत, तावदन्यथा पुत्तलिकया तं निवार्य उक्त,—“भो राजन् । यस्य विक्रमस्येव औदार्यादिगुणाः सन्ति, तेनैव अस्मिन् सिंहासने उपवेष्टव्यम्” । भोजेनोक्त,—“भोः पुत्तलिके ! कथय विक्रमस्य औदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” । सा अब्रवीत्,—“श्रूयतां राजन् ! विक्रमादित्ये राज्यं शासति, एकदा कश्चित् ज्योतिषकः समागत्य राजानमुद्दिश्य,—

“सूर्यः शौर्यमथेन्द्रिन्द्रपदवीं सम्मङ्गलं मङ्गलं

सद्बुद्धिञ्च बुधो गुरुश्च गुरुता शुक्रः सुतं श शनिः ।

राहुर्बाहुबलं करोतु नियतं केतुः कुलस्योन्नति

नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु भवता सर्वेऽनुकूला यथाः” ॥२५४॥

इत्याशिसुक्ता पञ्चाङ्गानि (च) कथयामास ।

आशा शोकनाश, सूर्य इति ।—सूर्ये नियतं सदेव, शौर्यं पराक्रमं करोतु, अथ तथा, इन्द्रं सीमं, इन्द्रपदवीम् इन्द्रतुल्यसम्पदं करोतु, मङ्गलं मङ्गलयुक्तं सम्पन्नं प्रायितं कुशलं करोतु, ददातु, इति यावत्, बुधो बुधयुक्तं सद्बुद्धिम् उत्तमज्ञानं करोतु, गुरुं वृद्धयति, गुरुता गौरवं करोतु, शुक्रं शुक्रयुक्तं सुतं पुत्रं करोतु, ददातु इत्यर्थः, शनिं शनियुक्तं यं मङ्गलं सुखं वा करोतु, राहुं राहुयुक्तं माहुबलं माहो सामर्थ्यं करोतु, केतुं केतुयुक्तं कुलस्य वृद्धयः, उत्तमं अभ्युदयं करोतु । सर्वे मङ्गलाः, यथा अनुकूला प्रसन्ना सन्ति, भवता युष्माकं नित्यं सदा, प्रीतिकरा सन्तोपजनका भवन्तु नायनाम् । आर्द्राविक्रोडितं इति ॥ २५४ ॥

(च) पञ्चाङ्गानि—“तिथिवारय नवव योगं करणमेव च । पञ्चाङ्गमेतद् विज्ञेयम्” इत्येवमवस्थानि ।

अथ भूपतिः ज्योतिषिकमपृच्छत्,—“भो देवज्ञ । अस्मिन् अवत्सर काटक् शुभमशुभ वा भविष्यति ?” देवज्ञ आह,—
 ‘अस्मिन् वर्षे राजा रवि, मन्वी भौम’, (छ) मेघाधिपोऽपि भौम एव, शनैश्चरो रोहिणीशकट भिच्चा (ज) यास्यति, तस्मात् सर्वथा अनादृष्टिर्भविष्यति । उक्तञ्च सहितायाम्, (झ)—

यदा ह्यर्कसुतो भुङ्क्ते रोहिणीशकट खलु ।

भिच्चा न वपति तदा मेघो द्वादश वत्सरान् ॥ २५५ ॥

तथा च,—

रोहिणीशकटमर्कनन्दनः

चेद्भिनत्ति रुधिरौघभाक् महौ ।

किं त्रवारि न हि वारि सागरे

सर्वलोक उपयाति मन्त्रयम् ॥ २५६ ॥

(क) नाम —मङ्गल ।

(ज) रोहिणीशकट—रोहिणीनक्षत्रस्य शकटाकारचतुसारात्मक स्थानम्, तच्च ह्यपराम् सप्तदशश यास्यविच्छेदयात् पर विद्यते । तथा च सूत्र्यासङ्गान्त,—“ह्ये सप्तदश भार्ग यस्य पाथ्याऽमकडयात् । विच्छेपोऽभ्यधिको भिन्यात् रोहिण्या शकटन्तु च ॥” (स,—५४) इति (सूत्र्य० पा१३) । भिच्चा—विदाय, अतिक्रम्येत्यर्थ ।

(झ) साहिताया—नानावषयसुस्फूर्जितज्यातपथ्यभेदे, तथा च बृहत्संहिताया—“ज्यात शस्त्रमनेकशदावपथ क्षुब्धवयाधिष्ठित, तत्कात्स्त्रोपनयस्य नाम मुनिभि र्दोर्त्येत साहिता’ इति ।

शनैश्चरत्य रोहिणीशकटभेदात् अनादृष्टिजनकत्वे प्रमाणनाह, यदेति ।—
 अर्कसुतो पूरुपव शनि, यदा हि यदेव, रोहिणीशकट रोहिणीनक्षत्र, भिच्चा भुङ्क्ते यदा भानयथ यदा रोहिण्यान् भवातष्ठत, तदा खलु निश्चित, द्वादश वत्सरान् द्वादश वर्षाण्य व्याध् इत्यर्थ, मन्वी जलरो, न वर्षात इष्टिपातो न भवतोत्पद्य ।
 पञ्चावका ३१५ ॥ २५५ ॥

नव प्रमाणान्तरेण, रोहिण्यात् ।—अर्कनन्दन शनि, चंद्रदेदि, रोहिण्या-
 शकट रोहिणीनक्षत्रस्य च टाहात्त्व न, भिनत्ति भिच्चा रच्छत, तदा नरो इष्टिनी,
 इष्टिपातो न भवतोत्पद्य ।—अनादृष्टिजनकत्वे प्रमाणनाह, यदेति ।—

मतान्तरे च,—

यदा भिनत्ति मन्दोऽय रोहिण्या शकटं तदा ।

वर्षाणि द्वादशानौह वारिवाहो न वर्षति” ॥ २५७ ॥

एतद्द्वैवन्नवचनं श्रुत्वा राजा अत्रवात्,—“तस्याऽवर्षणस्य कोऽपि प्रतिकारोपायोऽस्ति न वा ?” दैवज्ञेनोक्त,—“कुतो नास्ति ? किमाप ग्रहहोमादिकं क्रियते चेत् वृष्टिर्भविष्यति” ।

ततो राजा विक्रमं श्रोत्रियान् (ज) ब्राह्मणान् आह्वय, तेषां पुरतः दैवज्ञमुखात् श्रुतं पूर्ववृत्तान्तम् उक्त्वा, तैर्होम कारयितुमारब्धवान् । ततस्तैः सर्वाऽपि होमक्रिया सम्पूर्णा सम्पादिता । राज्ञा च द्रव्यान्न वस्त्रादिना ब्राह्मणाः सन्तोषिताः ; दश दानानि (ट) च दत्तानि । तदनन्तरं भूरिदानेन दोनान्धवधिरपङ्गनायादयोऽपि सन्तोषिताः ; परं वृष्टिर्नाभूत् । तदभावेन सर्वे लोकाः दुर्भिक्षपीडिताः बुभुक्षिताः (ठ) परं क्लेशमगच्छन् । राजाऽपि तेषां दुःखेन स्वयमतिदुःखितः सन्,

सागरे समुद्रे, वारि जल, न हि नैव स्यात्, समुद्रेऽपि जलाभावो भवेत्, ततश्च सर्वलोकाः सन्त्रयं नाश्रमं, उपयाति प्राप्नोति । एव सति दुर्भिक्षपीडिता सर्वे म्रियन्ते इति भावः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ २५६ ॥

अग्नित्रेवार्यै मतान्तरम् उदाहरति, यदेति ।—यदा अथ मन्दं शनिग्रहः, रोहिण्या शकटं भिनत्ति रोहिणीनक्षत्रमतिक्रम्य यातोत्यय, तदा वारिवाहो मेघ, इन्द्रप्रायस्या, द्वादशानौ वर्षाणि (कवीनां निरङ्गमन्वात् ‘द्वादशानि’ इति प्रयोगः) द्वादश वर्षरान् व्याप्य, न वर्षति अनावृष्टिं भवतोत्यय । पय्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २५७ ॥

(ज) श्रोत्रियान्—वेदज्ञान् ।

(ट) दश दानानि—“कनकाय तिला नागा दामोरयमहीगृहा । ज्ञाना च कपिला धेनुमहादानानि ये दश ॥” इत्युक्तदशविधदानानि ।

(ठ) दुर्भिक्षपीडिता,—भिन्नाया अभावः [अर्वाभावेऽवर्षाभावात् अदन्तत्वात् इत्युक्तेन ‘दुर्भिक्षम्’ इत्यादि च सिद्धम्, तद्वदथा—‘दुर्भिक्षे राष्ट्रविघ्नने’ इति] तेषां पीडिता नदिता । बुभुक्षिता,—पुषिता ।

एकदा यज्ञशालायां (ड) समुपविष्टो यावच्चिन्तयति, तावत्
अग्नीरिणौ वाग् उदचरत्,—“भो राजन् । पुरःस्थितदेवालय-
निवामिनौ देवौ ते आशा पूरयिष्यति । अस्या देवतायाः पुरतः
हात्रिशल्लक्षणयुक्तस्य पुरुषस्य शिर छित्त्वा बलि (ढ) दीयते चेत्,
वृष्टिर्भविष्यति” ।

तदाकर्ण्य राजा आत्मानमेव हात्रिशल्लक्षणयुक्त पुरुषम् अव-
धार्य देवानय गत्वा देवीं प्रणय्य यावत् खल्ल खशिरच्छेदार्थं
दधाति, तावद्देवतया तया खल्ले धृतो भणितश्च,—“भो राजन् !
तव औदार्येण प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राजा वदति,—“भोः
देवि । यदि मयि प्रसन्नाऽस्ति, तर्हि इमामनावृष्टिं निवारय” ।
देवतयाऽपि “तथा भविष्यति” इत्युक्त्वा तिरोदधे (ण) । ततो
राजा देवालयात् निर्गत्य यावत् निजपुरीमागन्तुं प्रवृत्तः,
तावदेव अम्बरप्रदेशं घनाघनैरावृतं मुहुर्मुहुः अरण्यभीषण-
वज्रनिर्घोषैः शिखण्डिना मोदमुत्पादयन्, दिव्योदकपिपासून्
चातकान् उन्मूलयन्, चपलाविकाशैः दिगन्तरालमुद्गासयन्,
ऋरिगुण्डाकारस्थानधारवर्षणैः सरस्तडागादीन् उत्पूरयन्,
सर्वप्राणिना क्लेशमपाकरोत् । (त) तदृष्ट्वा हर्षातिशयो राजा
निजसभामागतम्” ।

(ड) यज्ञशालाया—यज्ञाय शाला गृह तस्या, यज्ञरूपे इत्यर्थः ।

(ढ) बलि,—पूजा, उपहारो वा ।

इमां कथा कथयित्वा पुत्तलिकया भणित,—“भो राजन् । यदि त्वयि एव धैर्यं परोपचिकीर्षां (थ) च विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थित ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्यानानि अष्टमा भोजसवादे अनावृष्टि-
वारणोपायवर्णनं नाम पञ्चविंशोपाख्यानम्] ॥ २५ ॥

अथ कामधेनुसंवादे नाम षड्विंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनं समुपवेष्टमुपचक्रमे, ताव-
दन्यथा पुत्तलिकया प्रतिरुध्य उक्त,—“भो राजन् । अस्मिन्
सिंहासने स एव उपवेष्टु योग्य (द), यस्य विक्रमस्यैवौदार्या-
दयो गुणा सन्ति” । तदाकर्ण्य भोजिनोक्तं,—“भो. पुत्तलिके ।
कथय तस्य विक्रमस्यौदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” ।

मुखान् कुर्वन्, (मधोदये चातका तज्जलपानायमुन्मुखा भवन्ति, भूस्य जलं न
पिबन्ति इति प्रसिद्धिः) । चपलाप्रकाशे,—तडिडियोतने । दिगन्तराल—दिशा
नयम् । उद्गमयन्—प्रदीपयन् । करिगुण्डेति ।—करिगुण्डाकारा गजकरसदृशा,
स्यूता पशुला, धारा सन्पाता यव तथाविधे, वर्षणं वारिपातने । सरसडागादौन्
—नर,—सरावर, तडाग,—‘प्रसक्तभूमिभागस्यो नरसवत्सरोत्थित । जलाशय
सडाग स्यात्’ इत्युक्तलक्षण, तदादौन् । उत्पूरयन्—ज नयेगेन उच्छूनयन् । सर्वे
प्राणिना—समस्तजावानाम् । क्लेश—दुःखम् । अपाकरोत्—दूरीचकार, प्रशमित
वान् इत्यर्थः ।

(थ) परोपचिकीर्षां—परोपकारिच्छा ।

इति पञ्चविंशोपाख्यानम् ।

(द) योग्य,—उपयुक्त इत्यर्थः, [योगम् अर्हति इति उक्तं योग्यं, न तु युञ्-
धातो ष्यत्, कर्त्तरि तदविज्ञानात्] ।

राज्ञैवं पृष्टा सा अत्रवीत्,—“भो राजन् । श्रूयताम्,—
 श्रीदार्यं दया-विवेक-धैर्यादिगुणैः (ध) अन्यो विक्रमसदृशो
 राजा भूमण्डले नास्ति । अन्यच्च, तेन यदुच्यते तदन्यथा न
 क्रियते, यच्चित्ते तिष्ठति, वाचा तत्तथैव वदति, यद्वचने प्रका-
 शयति तत्तथैव करोति, अतोऽतीव सज्जनोऽयम् । उक्तञ्च,—

यथा चित्तं तथा वाक्यं, यथा वाक्यं तथा क्रिया ।

चित्ते वाचि क्रियायाञ्च साधूनामेकरूपता ॥ २५८ ॥

एकदा सुरनगर्याम् (न) इन्द्रः सिंहासने उपविष्ट आसीत् ।
 तस्य च सभायामष्टाऽशीतिसहस्राणि ऋषीणाम् आसन् । त्रय-
 स्त्रिंशत्कोट्यः देवता उपविष्टा अभवन् । तथा अष्टौ लोकपालाः,
 एकोनपञ्चाशन्नरुतः, द्वादशादित्याः, नारदः, तुष्युरुः, (प)

(ध) श्रीदार्यं इति ।—श्रीदार्यं महत्त्वं, दया परदुःखप्रहाणेच्छा, विवेक
 सदसद्भिचार, धैर्यं मनसः स्थैर्यं, तदादिभिः गुणैः ।

साधवः सवाखेव प्रवक्ष्यासु अरूपता भवन्ति, न विषकुम्भपयोसुखवत् वाक्-
 चित्तयोः भिन्नरूपा इति दर्शयितुं शिष्टाक्तिमाह यथेति ।—चित्तं मनः, यथा यादृक्,
 वाक्यं वचनं, तथा तादृक् यथा यादृक्, तथैव वचनं, क्रिया कार्थ्येनपि, तथा तादृश-
 मव भवति, साधूनां सज्जनानां, चित्ते मनसि, वाचि वाक्ये, क्रियायां कार्थ्ये च,
 एकरूपता समानता, भवतीति शेषः । इति २६० सङ्गच्छोक्तपथ्येन्त पथ्यावक्त
 षण् ॥ २५८ ॥

(न) सुरनगर्याम्—देवपर्याम्, अत्रागवत्यामित्यर्थः ।

उर्वशी मेनेका -रम्भा-तिलोत्तमा -मित्रकेशी घृतात्री-मञ्जुघोषा-
 प्रियदर्शना-प्रभृतिदिव्यस्त्रियश्च (फ) उपविष्टा बभूवुः । सर्वोऽपि
 गन्धर्वाणा गणः (ब) उपविष्टोऽभूत् । तस्मिन्नवसरे तत्र नारदेन
 उक्तम्,—“अम्नादिभूमण्डले (भ) विक्रमार्कसदृशः कौर्त्तिमान्,
 परीपकारी, महासत्त्वसम्पन्नो राजा नास्ति” । तस्य तद्वचन-
 माकर्ण्य सर्वे देवसभास्थिताः परं विस्मयं जग्मुः । तदा
 सुरभिः (म) अभणत्,—“कोऽत्र सन्देहः ? विस्मयां वा कः ?
 उक्तञ्च,—

२५ धत्ता च २६ धरणी २७ नृव । २८ विधारणी नाम तथा २९ देवदेवो ३० महा
 बल ॥ ३१ इन्द्रेक्ष्याय ३२ इक्ष्व एते दश ३३ मितामिन । ३४ नतिन ३५ प्रस-
 द्दचय ३६ सभरश्च ३७ महायथा ॥ ३८ धाता ३९ दुर्गो ४० धिति ४१ भूमि
 ४२ त्वभियुक्तः ४३ त्वपासह । ४४ घृति ४५ चंपुरनाथोऽय ४६ वास ४७ कामो
 ४८ जगो ४९ विराट् ॥ इत्येकानाथ पञ्चाग्न्यरुत पूषसम्भवा” इति । डादशा-
 दिव्या,—डादशसूर्या, विष्णुधर्मोत्तरे तेषां नामानि, यथा,— धाता निवीड्यंसा
 रुद्रा वरुण सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमं सृत ॥ एका-
 दशस्तथा त्वष्टा त्रिंशुडादश उच्यते” ॥ इति । नारद,—स्वनामख्यातदेवार्थविशेष ।
 तुम्बुरु,—“सुप्रिया चातिवाहय विख्यातौ च हाहाङ्गह । तुम्बुरुश्चेति चत्वारं धृता
 गन्धर्वसत्तमा” ॥ इति महाभारतीयोऽपिपर्वोक्तगन्धर्वविशेष, स च देवगात्रक ।

(फ) दिव्यस्त्रिय,—अस्त्रस्य, सुरादना प्रति वाचत् ।

(ब) गण,—समूह ।

(भ) अम्नादिभूमण्डले—अथ सुत्वर्यं, आकाशमिति वाचत्, (आकाशे राजा
 ऽसम्भवात् अथ अथमन्देन ननु गणा भूमि नो गते) तद आदि प्रत्ये तादृश भूमण्डल
 स्वर्गादिभिर्भुवने इत्यर्थः ।

(म) सुरभिः,—कश्यपपत्नी गोताता, तथा च हरिवंशे इव अध्याये कश्यप-
 पत्नीकचने,—“सुरभिर्विंशता चैव तामा गोपयामा परा” इति । तत्रैवैतत् प्रकृतिसूत्रे
 ४० च आद्ये च,—“गवामधिष्ठाया देवो गवामाया नवा प्रभुः । गवा प्रधाना सुरभो
 गोचोके सा समुद्रमा ।” इति गवाधत्वमुक्तम् ।

दाने तपसि शौर्ये च विज्ञाने विनये नये ।

विस्मयो न च कर्त्तव्यो बहुरत्ना वसुधरा ॥ २५६ ॥

तथाच,—

वाजि वारण-लौहाना काष्ठ पाषाण-वाससाम् ।

नारी-पुरुष तीयानाम् अन्तरं महदन्तरम् ॥ २६० ॥

तत् श्रुत्वा इन्द्रेण सुरभिकन्या कामधेनुः (य) भणिता,—
“त्व विक्रमस्य दया परोपकारादीन् गुणान् निर्गेतु मर्त्यलोकं
गच्छ” इति ।

ततः कामधेनुरत्यन्तदुर्बल गोरूपं धृत्वा मर्त्यलोक गच्छन्ती,
यावत् विक्रमाक्रीं मार्गं समायाति, तावत् स्वयम् अत्यन्तदुस्तरे
पङ्के निमग्ना स्वसमीपवर्तिना च केनचित् व्याघ्रेण सट्पणमव-

वसुधराया रत्नप्रसविनीत्वात् तत्सुतस्य विक्रमस्य परोपकारित्वादिगुणे न कीऽपि
विस्मय इति प्रतिपादयितुं प्रमाणश्लोकमाह, दानेति ।—दाने दानविषये, तपसि
तपस्यादिषु, शौर्ये पराकर्मादिषु, विज्ञाने शास्त्रज्ञाने, विनये नम्रताया, नये नोतौ
ष, विषय न च कर्त्तव्य नैव करणीय , हि यत, वसुधरा पृथिवी, बहुरत्ना बहु-
विधरत्नशालिनो । अत तस्या सर्व्वनाह्वयरूपतया सर्व्वस्मिन्नेव सर्व्वगुणसम्भव इति
भाव ॥ २५६ ॥

एकजातीयेषु सर्व्वेषु पदार्थेषु सत्त्वृष्टापकृष्टभेदेन परस्परतारतम्यसत्त्वेऽपि
मानवादिषु एव कश्चिद्विशेष परिणल्ल्यत यत, गुणगतीत्कार्पापकर्षयो प्रभृततारतम्य-
वधात् एतेषु कश्चित् अत्रिजाताया अपि पृथागव परिल्ल्यन्ते, अती मानवैऽपि
विक्रमे तादृश गुणात्कर्षनालाय न विस्मयनोपमित्यव बहुमाह, वाजाति ।—
वाजिनान् अदाना, जारथाना गजाना, लौहाना धातुद्रव्यविशेषाणा, काष्ठाना
दास्या, पाषाणाना प्रमराणा, वाससा वराणाञ्च, नारीणा स्त्रीणा, पुरुषाणा
पराणाञ्च, तीयाना जलानामपि, अन्तरं एकजातायेऽपि प्रवेद, महदन्त-
रं महदुत्तमतावत्परावर्गादि इत्यर्थे नवतोत ५५ ॥ २६० ॥

(२) कामधेनु,—अनाह्वयस्तुदायका सुरभिकन्या, रीतिव्यवहाराणां स्वर्ग

लोकितेत्येव स्वमायया (र) आत्मानमतिविपन्नमदर्शयत्, राजान दृष्ट्वा च कातरं शब्दं चकार । एवं तत् कातरोक्ति-
श्रवणविदलितप्रायहृदये राजनि ता गा पङ्कात् उत्यापयितुं
प्रयत्न कुर्वाणे, सूर्योऽस्त गतः । अथ क्रमेणान्यकारमयी
रात्रिरप्यागता । सोऽपि अनाथा ता गा रक्षन् तत्रैव स्थितः ।
एव निशाऽवसानमभूत् । ततः सूर्योदये जाते सा गौः तस्य
राज्ञो दयाधैर्यादिगुणान् निरीक्ष्य, स्वयमेवीत्यिता राजानमव-
दत्,—“भो राजन् । अहं कामधेनु , तव दयादिगुणान् परी-
क्षितुं स्वर्गात् समागता ; स्वयमेत्य प्रत्ययश्च (ल) दृष्टः ।
त्वत्सदृशी दयापरो राजा भूतले नास्ति । तव अनेन गुणेन अह
प्रसन्नाऽस्मि, वर वृणीष्व” ।

राज्ञा भणित,—“त्वत्प्रसादात् मयि क्वचिदपि न्यूनता
नास्ति, तत् किं मया प्रार्थते ?” तयोक्त,—“मम वाक्य कथ-
मपि निष्फल न भवति, तस्माद् अह तव समीपे एव तिष्ठामि”
इत्युक्त्वा राज्ञा सह निरगच्छत् ।

ततो राजा यावत् तया सह मार्गं गच्छति, तावत् ब्राह्मणः
कश्चिदागत्य,—

“सानन्द नन्दिहस्ताऽऽहृतमुरजरवाऽऽहृतकौमारवर्हि-
तासान्नासाग्रस्यु विशति फणिपतौ भोगसङ्घोचभाजि ।

(र) नापया—ऐन्द्रगानिकशक्त्या ।

(ल) प्रत्यय,—नियमः ।

विनाप्रकृत्य विद्वेगत्वात् स सर्वविधेभ्य विद्वेभ्य पात् समथ इत्यनित्ये तत्रोना
वर्धनम् । अनाथा शो कनाह, सानन्दनिति ।—शूरापाणे शिवस्य, ताण्ड्य नृत्यकारि,
सानन्द यथा तया नदिन शिवानुचरस्य, इक्ष्वाक्या करामा, आहतस्य ताजितस्य,
मुररस्य वृद्धस्य, रविशय शब्देन, आहत मेवमर्जनधर्मिण समागत इत्ययं, र
कौमारवर्हि कार्तिसूरस्य वाहन मुर, तस्मात् तानात् भवति हतो, फणिपतौ म
राज, नो । सानन्दानि फणिसङ्घकारोप, एव नानादरपु गणिस्य नासञ्जातिर,

गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
 वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः” ॥ २६१ ॥
 इत्याशिष प्रयुज्याऽब्रवीत्,—“भो राजन् । भाग्याद्दरिद्रोऽहम्
 उदरान्नसस्थानार्थं दिवानिशमितस्ततो भ्रमामि, पश्यामि च
 निरन्तरं सर्वान् कातरदर्शनेन, परं दुर्भाग्यात् मां केचन न
 पश्यन्ति । उक्तञ्च,—

दारिद्र्याय नमस्तुभ्यं सिद्धोऽह त्वत्प्रसादतः ।

पश्याम्यह जगत् सर्वं न मा पश्यति कश्चन ॥ २६२ ॥

यस्तु दारिद्र्यमुद्रित, (व) तस्य गृहे सर्वदा सूतकमेव (श)
 भवति । तथा चोक्तम्,—

स्वग्रामं पथिकाय देहि सुभगे । नो नो गिरो निष्फलाः

कम्पात् ? ब्रूहि, मखे । नु सूतकमिद, कालावधिर्नास्ति किम् ? ।

विशति गच्छति च मति, गण्डात गणेशस्य कपोलदेशात्, उड्डोना उत्पतिता, या
 शनिमाला नमरपङ्क्त, तथा मुखरिता शब्दिता ककुभ दिश यासु ता तादृश्य,
 वैनायक्य विनायकी गणेश तन्मस्मिन्, तदीया इत्यथ, चीत्कारवत्य
 कातरग्रन्थसहित, (सम्भ्रमवशादिति भाव) वदनविधुतय नासारम्भप्रविष्टसर्पत्वात्
 मुखकम्पनानि [कर्षुपदमतत] व युमान्, चिर पान्तु रचन्तु । सन्धरा
 ६४म् ॥ २६१ ॥

अपिभादिभिर्द पुरुष यथा सर्वेषामदृश्यो भवितु शक्नोति, तथा स च सन्वानिव
 पथति, दारिद्र्यसिद्धा अरमपि तद्वत् सिद्धी जात इति वक्तु तादृशादृश्यतासिद्धि
 कारण दारिद्र्य भाति, दारिद्र्यारैति ।—दारिद्र्याय देव्याय, तुभ्य नम,— इं दारिद्र्य ।

यावज्जीवमिदं न याति विपन्नं पुत्रोद्भव सूतकम्,

को जातो मयि सर्ववित्तरहिते ? दारिद्र्यनामा सुत." ॥ २६३ ॥

राज्ञोक्तं,—“भो ब्राह्मण । किं याचसे ?” ब्राह्मणेन भणित,—“भो राजन् । भवान् आश्रितकल्पवृक्ष(प), यावज्जीव मम दारिद्र्यविच्छिन्तिः (स) यथा भवति, तथा विधेयम्” ।
राज्ञोक्तं,—“तर्हि इय कामधेनुस्तव ईप्सित दास्यति, इमां गृहाण” इत्युक्त्वा तस्मै ता कामधेनुं प्रादात् । ब्राह्मण. स्वर्गसुखं गत (ह) इव ता कामधेनुं गृहीत्वा निजस्थानं जगाम ; राजाऽपि निजनगरीमगात्” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजं जगाद,—“भो

दयंयति, स्वयासन्निति ।—तवादौ पत्नीसामन्त्र पतिराह,—इ सुभगे पतिसौभाग्य-
वति । पयिकाय भ्रमगाय, अभ्यागतजनाय इत्यर्थे, स्वयास निजस्वाय, देहि भर्षय,
तदाकर्ष्यं पत्नी प्रतिवक्ति, नो इति ।—नो नो नैव नैव, मित्र तव वाक्यानि, निष्फला
निरयत्ना जाता इति शेष, पति पत्न पृच्छति, कम्पादिति,—कम्पात कृत एतत् ?
ब्रूहि कथय, पत्नी उत्तरयति, मखे इति,—न भो मखे । सूतकमिदं जननाशौच
जातमित्यर्थे, भर्षाऽपि पति पृच्छति, कालेति,—अस्य च कालावधि दशाहादि-
कान्तरितम्, नाति किम् ? तत पत्नी उत्तरयति, प्रायदिति,—यावज्जीव जीवन-
कालपर्यन्तस्यापि, अत एव विपन्न विजातीयमित्यर्थे पत्नमावजनने हि वाङ्म-
भौवम्, एतत्पुत्रजनने तु न तादृशमिति भाव, इदं वर्त्तमानमित्यर्थे, पुत्रोद्भव
पुत्रोत्पत्तिजन्य सूतक, न याति नापगच्छति, चिरस्यापि एतत् जननाशौचमित्यर्थे,
एतदाकर्ष्यं भर्षाऽपि भर्षा पृच्छति, क इति,—सर्ववित्तरहिते सकल्पवृक्षमिच्छते मयि
नद्गृहे इत्यर्थे, को जात उत्पन्न ? पत्न पत्नी प्रतिवक्ति, दारिद्र्येति,—दारिद्र्य
नामा सुत दारिद्र्यनामक कथित् पुत्री जात इति पूर्वेषु अन्यत्र । शार्दूलविश्रीऽत
वचन ॥ २६३ ॥

(प) आश्रितेति ।—आश्रिताना जनाना कल्पवृक्ष इव, प्रार्थितवस्तुदायकत्वात् ।

(स) दारिद्र्याविच्छिन्ति,—दारिद्र्यनाम ।

(ह) गत,—प्रात ।

राजन् । त्वयि एवमौदार्यं यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश" । राजा तूष्णीम् (क) अभूत् ।

[इति विक्रमाकचरिते सिंहासनापाख्याने अप्सरा भोजसवादं कामधेनु-
सवादी नाम षड्विंशोपाख्यानम्] ॥ २६ ॥

अथ द्यूतकारसंवादो नाम सप्तविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने उपदेष्टुं यावत् प्रायतत, तावदन्या पुत्तलिका त निवार्याऽभणत्,—“भो राजन् । यस्य विक्रमस्येव दयादाक्षिण्यौदार्यादयो गुणाः सन्ति, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं क्षमः” । राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके । कथय तस्य विक्रमस्य दयादाक्षिण्यौदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” ।

सा अब्रवीत्,—“श्रूयता राजन् । विक्रमो राजा कदाचित् धिवीं पर्थ्यटन् नगरसेकमगमत् । तत्रत्यो राजा अतोवार्सिक', श्रुति-स्मृतिविहितानुष्ठानपर', तत स्थितान् ब्राह्मणादिचतुर्वर्णान् क्षम्यक् प्रतिपालयति स्म । तत्रत्य सर्वो लोकः उदाचाररत, अतिधिप्रियः, (ख) दयापरश्चासीत् । राजा विक्रम 'दिनत्रय दिनपञ्चज वा यत्र स्थास्यामि' इति कृत-

(क) तूष्णीम्—मौनम् ।

इति षड्विंशोपाख्यानम् ।

निश्चयः, कञ्चन अतिमनोहर देवालय गत्वा, तत्रत्य देव नमस्कृत्य रङ्गमण्डपे (ग) उपविष्टः ।

अत्रान्तरे कश्चित् राजकुमार इव अतिमनोहररूपः दुकूलवस्त्रधारी, (घ) नानाऽऽभरणालङ्कृतशरीर, कुङ्कुम-कर्पूर-कस्तूरीमिश्रितैः चन्दनैर्विलिप्ततनु वयस्यैः सह तत्रागत्य, कियत्काल नानाविधकामकथाप्रस्तावविनोदादिक (ङ) विधाय, पुनस्तैः सह तस्मात् निर्गतः । राजाऽपि तं दृष्ट्वा 'कोऽयम् ?' इति मनसि विचारयन् स्थितः ।

ततो द्वितीयादिने, स एव एकाकी, वस्त्रादिरहितः, कौपीनमात्रश्रेष्ठ (च) सन् समागत्य, देवालयस्य रङ्गमण्डपे पप्रात । राजा त दृष्ट्वा भणति,—“भोः सदाशय । पूर्वद्यु. (छ) त्वम् अलङ्कृतशरीरो राजकुमार इव वयस्यैः ससेव्यमानोऽत्र समागतः, अद्य कथमीदृशीं कथा दशा प्राप्तोऽसि ?” तेनोक्तं,—“भोः स्वामिन् । किमुच्यते ? अहं पूर्वद्युस्तथैव आसम्, इदानीं दैवयोगात् एव जातोऽस्मि । तथा हि,—

ये वर्द्धिताः करिकपोलमदेन शृङ्गाः

प्रोत्फुल्लपङ्कजरज.सुरभीकृताङ्गाः ।

(ग) रङ्गमण्डपे—देवसन्मुखवर्तिनानाभ्यादिकरणस्थाने “नाटमन्दिर” इति मद्रभाषा ।

(घ) दुकूलवस्त्रधारी—चौनवस्त्रपरिधायी, मुचिङ्गवस्त्रपरिहितो वा ।

(ङ) गतिरिति—नानाविधा बहुप्रकारा, कामकथा अन्वयव्यकालापा, वासा प्रस्तावेन प्रसङ्गेन, य विनाद चित्तरञ्जन, तदादिक तन्प्रभृतिङ्गम् ।

(च) कौपीनिति—कौपीननाम नार्णवस्त्रखण्डनाम श्रेष्ठ यस्य तथाविध ।

(छ) पूर्वद्यु, —पूर्वाह्नं दिवसे ।

देवस्य शिवत्वंनातिक्रान्त्वात् प्राणिना सम्यदि विपदि वा न किञ्चित् स्वातन्त्र्यमस्ति, भाग्यात् मन्त्रम भवितुमशक्त इति वक्तुमाह, ये इति ।—ये शृङ्गा चमरा, करिणा अनाना, रूपा मन्देन गन्धव्युत्तेन मन्दजलन, वर्द्धिता वर्द्धि प्राप्ता, एवञ्च प्रोत्फुल्लाना

ते साम्प्रतं प्रतिदिनं क्षपयन्ति कालं

निम्बेषु चार्ककुसुमेषु च दैवयोगात् ॥ २६४ ॥

तथा च,—

सरससहकारपालीपरिमलकेलीपरायणो मधुपः ।

अधुना हतविधिवशादर्कवने शरभसङ्कुले भ्रमति ॥ २६५ ॥

तथा च,—

ये वर्द्धिताः कनकपद्मजरिणुमध्ये

मन्दाकिनौ विमलनीरतरङ्गभङ्गे ।

ते साम्प्रतं विधिवशात् कान्हसपोताः

शैवालजालजटिलजलमाश्रयन्ति ॥ २६६ ॥

प्रस्कृतिताना, पद्मजाना पद्माना, रजोभिः सुरभीकृतानि सुगन्धीभूतानि, अद्भानि येषां त तादृगा आसन्, ते तादृशा भङ्गा, साम्प्रतम् इदानीं, प्रतिदिनं प्रत्यहं, दैवयोगात् विधिवशात्, निम्बेषु निम्बपुष्पेषु, तथाऽर्ककुसुमेषु च, कालं क्षपयन्ति यापयन्ति । भाग्यात् कदाचित् विपुलसुखसम्भागसवर्द्धिता अपि दुर्भाग्यस्यालङ्घनीयप्रभाववर्गेन सङ्घसा दुःखदुस्तरपङ्क्तिं निमज्जन्तीत्येहा दुर्विभाव्यप्रभावा निर्यातिरिति भावः । वसन्तः । तल्लोकं वृत्तम् ॥ २६४ ॥

अमुन्मत्तार्थं प्रकारान्तरेणार्थं, सरसिति ।—सरसा मधुमयी, या सहकारपाली आश्रयसङ्घातसमूहः, तस्या पारमले सुगन्धः, (यद्यपि “विमलहोत्रे परिमल” इत्यन्तरात्, तथाप्यत्र लक्षण्याया परिमलशब्दस्य सान्धान्यतः सौमन्यनावे प्रयुक्तः) केलीपरायणः कोटीसक्तः, मधुपः वनरः, अधुना इदानीं, हतविधिवशात् दुर्देववशात्, सरससङ्कुले पर्वतशोभे, अर्कवने भ्रमति पश्यति । आद्या वृत्तम् ॥ २६५ ॥

प्रकारान्तरं दर्शयति, ये इति ।—मन्दाकिन्या स्वर्गीयाया, विमलस्य निम्बलस्य, नीरस्य जलस्य, तरङ्गभङ्गे खलत्वात्, कनकपद्मजानां स्वर्णपद्मानां, रजसस्य, परा-
गन्धिनरः, च कान्हसपोता रजसस्यैवशाब्दात् वर्द्धिता इव वर्द्धिं प्राप्ता, साम्प्रतम्
इदानीं, तं कालं क्षपयन्ति, विपुलसुखसङ्घातस्य दैवयोगात् शैवालजाले जललोके समसङ्घे

अपि च,—

वातान्दोलितपङ्कजच्युतरज पुञ्जाङ्गरागोज्ज्वलो

यः शृण्वन् कलकूजित मधुलिहा सञ्जातहर्ष पुरा ।

कान्ताचञ्चुपुटाञ्चलस्थितविसयासग्रहेऽप्यक्षम.

सोऽय सम्प्रति हसको विधिवशात् शम्बूकमन्विष्यति ॥२६७॥

अन्यच्च,—कर्मणा नियमितो (ज) जन. किं कष्टं न प्राप्नोति ?

तथा चोक्तम्,—

दैवे समर्प्य चिरसञ्चितकर्मजाल

सुस्था' सुखं वसत किं परयाचनाभिः ? ।

मेरुं प्रदक्षिण्यतोऽपि दिवाकरस्य

ते तस्य सप्त तुरगा न कदाचिदष्टौ ॥ २६८ ॥

प्रकारान्तरेणाह, वातेति ।—पुरा पूर्वं, य हस, मधुलिहा भनराणा, कलकूजित मधुरध्वनि, शृण्वन् आकर्षयन्, सञ्जात सम्भूत हर्ष प्रमोद यस्य तादृश, एवञ्च य वातेन वायुना, आन्दोलिताना सञ्चालिताना, पङ्कजाना पद्माना, च्युत गलित, य रज पुञ्ज परागसमूह, तेन य अङ्गराग शरीरानुरञ्जन, तेन उज्ज्वल दोषिणाली, तथा यथा कान्ताया निजस्त्रिया हस्या, चञ्चुपुटाञ्चले चोटीपुटाग्रे, स्थितस्य विसयासस्य तृणालकवलस्य, यद्दं यद्दशेऽपि, अक्षम, सौख्यसम्प्राप्तिसमये आलस्यादिति भाव, आसोदिति शेष, सोऽय हसक, विधिवशात् दुर्देववशात्, सम्प्रति इदानीं, शम्बूकं सुदृजलशक्ति, (“घोड़ी” इति हिन्दो, ‘गुग्ना’ इति वङ्गभाषा) जलजोव विक्षेपनिति यावत्, अन्विष्यति मृगयति । दुर्देवाचानाम् आभिजात्यनियमबन्धे असामर्थ्यमेवेति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २६७ ॥

(ज) नियमित,—सममित, आवृत्त इति यावत् ।

दैवतन्मुखदुःखी श्रवण्श्रवणविलेन तयोलाभप्रतीकाराय उद्ददावास न कर्तव्य, इति प्रमाणयितुं श्लोकमाह, दैव इति ।—दैवे पुत्रार्जितकर्मभिष्ठादृदेव, निरमाक्षतकर्मजालं वङ्ककानाञ्चितक्रियायापारसमूह, समप्य आवाप, मुस्या सुखामोना, निधिलता नत इति यावत्, यूपमित्यन्वाहाथ, सुखं सानन्द, वसत तिष्ठत, परयाचनाभिः किम् / अन्यप्रायनाभिः किं प्रयोजनम् ? न किमप्येवम् । तदैव दृष्टान्तेन ननु यने, मेव निति ।—यथाहि, मेव स्वयमिति, प्रदक्षिण्यत सततं पश्यतोऽपि

अपि च,—

ब्रह्मा येन कुलालवत् नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्घटे ।

रुद्रो येन कपालपाणिपुटको भिक्षाऽटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ २६६ ॥

अथवा,—

यद्वाता निजभालपट्टलिखित स्तोकं महद्वा धनं
तत् प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नियत मेरौ ततो नाधिकम् ।

तस्य तथाविधोद्दामाध्यवसायिन दिवाकरस्य सूर्यदेवस्य, अतितिम्नप्रभाववत् इति भावः, ते प्राक्कल्पनियोजिता, सप्त तुरगा सप्तसङ्घकाश्वाः, न कदाचिदष्टौ कश्चि-
त्रपि समये अद्यावधि अष्टसङ्घका न जाता इत्यर्थः । दैवतन्त्रे कार्ये देवानामप्य-
ध्यवसाया अकिञ्चित्करा, किमु मानवानाम् ? इति निष्कर्षः । वसन्ततिलक
वृत्तम् ॥ २६८ ॥

कर्मवश एव जीव सुखदुःखे भुङ्क्ते इति दर्शयितुं तत्समथक प्रमाणमुदाहरति,
ब्रह्मेति ।—ब्रह्मा विधाता, येन कर्मणा, कुलालवत् कुम्भकार इव, ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
ब्रह्माण्डरूपपावविशेषमध्ये, नियमित सृष्टिकाव्यसम्पादनार्थं बद्ध, नियोजित इति
यावत्, विष्णु नारायणश्च, येन कर्मणा, महासङ्घटे महाक्षेत्रजनके, दशावतारगहने
मानकूर्मादिदशावतारग्रहणरूपकानने, क्षिप्त निपातितः, रुद्र शिवश्च, येन कर्मणा,
कपाल भरभक्तकाष्ठि, पाणिपुटे हस्ताङ्गुली यस्य तादृशः, अर्धात् भिक्षापात्रहस्त
सन्, भिक्षाऽटन भिक्षाधर्मितकतो वरुणश्च, कारितः, सूर्यश्च येन कर्मणेति शेषः,
नित्यमेव प्रतिदिनमेव, गगने भ्राम्यति, भ्राम्यति चरति, तस्मै एवमद्भुतशक्तिसम्पन्नाय,
कर्मणे अष्टाद्य नमः । कर्मोऽयं सर्वकाव्यसम्पादकमित्यर्थः । शार्दूलविकीर्णित
वृत्तम् ॥ २६९ ॥

कर्मवत् तावद्विषयिपरिणामनायता दर्शयितुं शोकात्, यद्वातेति ।—धाता कर्म
निर्दशः, यत् किञ्चित्, शोकः अल्पः, न हत् प्रचुरः, वा, धनम् अर्थसङ्घट्टिष्णुः, दत्त
वन्तः अर्थात्, निजभालपट्टलिखित स्तोकं अल्लटाटफलकविन्दुः, तत् तदेव, मरुस्थल
विशेषदशः, अष्टसङ्घनादप्रदं इति यावत्, नियत निर्दिष्टः, प्राप्नोति वसन्तः,

तद्दीरो भव वित्तवत्सु कृपणा वृत्ति इत्या मा कृत्या

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥२७०॥

राज्ञा भणितं,—“को भवान् ?” तेनोक्तम्,—“अह देवदत्तो नाम द्यूतकारः” (भ) । राज्ञोक्तम्,—“द्यूतक्रोडा जानासि त्वम् ?” तेनोक्तम्,—“द्यूतविद्याविषये अह विचक्षणः । अन्यच्च, सारौक्रोडा चतुरङ्गक्रोडाञ्च (ज) जानामि, पर सर्वमेव तदनयंकां, देवमेव बलवदिति । उक्तञ्च,—

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडन

गज भुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च निरौच्य दरिद्रता

विधिरहो । बलवानिति मे मति” ॥ २७१ ॥

इति भाव , मेरौ सुमेरुपर्वत, स्वर्णभुजावपि इति भाव , तत तस्माद्, अधिकम् अतिरिक्त, न प्राप्नोति इति साराय , [विधावननुकूले सत्ताहायेन रत्नभुजावपि नाधिकं लभ्यते इति ज्ञेयते], तत् तस्मात् हेतो , धीर भव धैर्यान्वित एधि, वित्तवत्सु धनशालयु, कृपणा दीना, वृत्ति व्यवहार, वाचनरूपान्वित्य, इत्या मा कृत्या न कुरुष्व, धनाय इत्या नेतन्त पश्येति प्रावत । एतदेव दृष्टान्तेन समश्रयते, कूपे इति ।—कूप खातभूगर्भे आतच्छुद्र इत्यय , पयोनिधौ मन्त्राणवेऽपि, घट कुम्भ, तुल्य सम, न तु न्यूननधिक वेत्य, जल नार, गृह्णाति धारयति, इति पश्य अथ लोकाद्, त्वनिति श्रेय । “ललाटरंखा न नृषा कदाचित्” इति निष्कर्षे । शार्दूल-विक्रीडित इत्यम् ॥ २७० ॥

(भ) द्यूतकार,—द्यूत “जुग्रा” इति स्याता पाशकादिक्रोडा करोति य स द्यूतकार ।

(ज) सारौक्रोडा—पाशकक्रोडाम् । चतुरङ्गक्रोडा—रत्नहरितपोतग्रामल द्वापि चचारि वनस्वदवाणि क्रोडाभावानि अत्रानि वत्र होडाया ताड्यो क्रोडा-नि यत्र, “चतुराजो” इति स्याताम् । एतत्क्रोडाविषयं विहितत्वं द्रष्टव्य ।

देवमेव सर्वत्र वदन्त, न कोऽपि कथमपि देवमुद्रितुं मनस इति प्रतिपादयितुं दृष्टान्तान्नात्मनाद्, श्रयोति ।—शार्दूलनाकरो चन्द्रमूथयो, यत्रपीडन रात्रयद् चतुराशान्, गजस्य करिण, भुजङ्गस्य सपथ मानस्यन इत्येव च अतिभोषणयोगि

राज्ञोक्त,—“भो देवदत्त । त्वमेवम् अतिप्राज्ञोऽपि कथम्
अतिपापे द्यूतकर्मणि रतोऽसि ?” तेनोक्त,—“प्राज्ञोऽपि पुरुषः
कर्म्माणा (ट) प्रेर्यमाणः किं किं न करोति ?”

राज्ञा भणित,—“भो देवदत्त । द्यूत महदापन्मूलम् ;
सर्वेषां व्यसनानाम् (ठ) आश्रयो द्यूतमेव ।

उक्तञ्च,—

भवनमिदमकीर्तेश्वोरवेश्याङ्गनानां

व्यसनपतिरुदारः सन्निधिः पापभाजाम् ।

विषमनरकमार्गः प्रज्ञया ह्यत्र को हि

विमलविशदबुद्धिर्द्यूतमङ्गीकरोति ? ॥ २७२ ॥

तस्मात् कारणात् महापापानि सप्त व्यसनानि (ड)
त्याज्यानि । उक्तञ्च,—

करिविषधरयारिव्यथ, वस्त्रन सयसन, मतिमता बुद्धिशालिना जनाना, दरिद्रता
दारिद्र्यञ्च, निरोत्थ दृष्टा, इति एवमकारा, मे मन, मति बुद्धि भवति इति श्रेय,
एव विधि दैवमव, अही आश्रय, बलवान् सर्वापेक्षया बलशाली । द्रुतविलम्बित
एवम् ॥ २७१ ॥

(ट) कर्म्माणा—प्राक्तेन इति श्रेय ।

(ठ) व्यसनाना—सुरावेश्यादीनां विपत्कारणानाम् ।

द्यूतस्य आपन्मूलता व्यसनानाञ्च प्रतिपादयति, भवनमिति ।—इदं द्यतम्, अर्कोर्त्तं

द्यूत मास-सुरा-वेश्याऽऽखेट-चौर्य-पराङ्गनाः ।

महापापानि सप्तैव व्यसनानि त्यजेद् बुधः ॥ २७३ ॥

अन्यच्च,—

यस्त्वेकव्यसनासक्तो निर्गमे च न पश्यति ।

किं पुनः सप्तभिर्युक्तो व्यसनैः सद्गुल. पुमान् ? ॥ २७४ ॥

तथा हि,—

द्यूतात् धर्मसुतः पलादिह वकी मद्याद् यदोर्नन्दना-

द्यौरः कामवशात् मृगान्तकरणात् स ब्रह्मदत्तो नृप' ।

उक्तानि सप्त व्यसनान्याह, द्यूतेति ।—द्यूत पाणक्रीडा, मास मासभोजन, सुरा मद्यपान, वेश्या वारपनितामङ्ग, आखेट मृगया, चौर्य तस्करत्व, पराङ्गना परस्त्री-कामना च, एतानि महापापानि महापापजनकानि, सप्त व्यसनानि विपञ्जनक-कार्याणि, बुध प्राज्ञो जन, त्यजेत् वर्जयेत् । पथ्यावक्तव्यम् ॥ २७३ ॥

एकस्मिन् व्यसनेऽप्यासक्ति न युभाय, अत सर्वथैव तत्र त्यज्यम् इति अभिप्रेत्य ज्ञातमाह, य इति ।—यस्मिन् जन, एकव्यसनासक्त व्यसनानानेकास्मिन्नप्युपरक्त, स निर्गमे व्यसनात् उद्गारविषये, न पश्यति न द्रष्टुं शक्नोति, उपायनिति शेष, सप्तानि सप्तप्रकारै, व्यसनै युक्त उपेत, अत एव सद्गुल विपन्न, पुमान् पुरुष, उपाय न पश्यतीति यत् तत् किं पुन वक्तव्यम् ? न किमपि इति । व्यसने सव्यविधविपत्तिमूलैः सद्गुल जन यदाऽऽस्मिद्धत न पश्यति, तत्र चिदम् इति भाव । पथ्यावक्तव्यम् ॥ २७४ ॥

द्यूतश्च अनिटकारिता द्रष्टव्यत् पुनरपि द्यौकमुदाहरति, द्यूतादिति ।—इह जगति, धनमृत युधिष्ठिर, द्यूतात् द्यूतक्रीडायात्, वक्तव्यनामक कथित राचस, पलात् नासजोभान्, [पुरा वक्तव्यनामक कथित राचस एतच्चत्ताप्यात् कुतश्चित् नगरात् प्रत्यङ्गनेक पुरुषनानोऽभचयात् स, युधिष्ठिरादय कदाचित् ताद्यत्रैव नगरे कस्यचित् मृदङ्गी गृहे जप, अथ युधिष्ठिरादय निचाय विनिर्गतेषु भोगिन मद् कृती तत्र स्थिता । तस्मिन्नेव दिने तस्यैव मृदङ्गी पार समागत इति त चित्ताऽऽकुल विलम्बतश्च दृश, कुन्तो तस्य प्रतिनिविष्टेषु भोगि प्रेरयानान, भोगोऽपि तत्र गत्वा त राचस निहत् अचत प्रतिनिर्गत, अत महाभागत आदत्तव्येति वक्तव्योपाप्याने पुराउत्तमो यदोर्नन्दना यादवगणा, सद्यात् मद्यपानान्, [प्रभासतोर्थे मद्यपानान्

चौरत्वाच्छिवभूतिरन्यवनितासङ्गाद् दशास्यो हठा-
 देकैकव्यसनाहता इति नराः सर्वेर्न को नश्यति ? ॥ २७५ ॥
 अतस्त्वया एतानि परित्याज्यानि” । द्यूतकारेणोक्तं,—
 रोः स्वामिन् । मम तदेव जीवन, (ढ) कथं परित्यज्यते ?
 दि त्व ममोपरि क्लृपा विधाय, कमपि धनार्जनोपायं कथयि-
 सि, तर्हि अह द्यूत त्यज्यामि” ।

अस्मिन्नवसरे विदेशवासिनौ द्वौ ब्राह्मणावागत्य, देवालयस्य
 कदेशे समुपविष्टौ परस्परं मन्वयतः (ण) । तत्र एकेनोक्तं,—

ःपर विवदमानाना यदुवशीथाना तृणयुद्धेनैव भवसानम् अभृत् । इति पुराण
 ता] चार चौरपञ्चांगिकाकार चौरकवि, कामवशात् कामपारतन्त्र्यात्,
 श्रूयते हि चौरनामा काथत सुकवि, निरुपमरूपधीवनमालोक्य कस्याञ्चित राज-
 न्दिन्या कामपरवर्ग सनासक्त आसीत् । अथ विदितसर्वरहस्येन राज्ञा तमान्नीय
 धोद्यमं कृते कविरसौ कथाचिदतिमधुरया इत्येकावतया राज्ञान सन्तोष्य
 षिन् दिने मुक्तिमलभत । एवं प्रतिदिन तन वधाथमाज्जस स एकैकया
 रसकावतया त प्रभाय चिरान्मुक्त इति किवदन्तौ] स प्रसिद्ध, ब्रह्मदत्तो नृप
 द्वासक कश्चित राजा, नृनान्तकरणात् सृगयाव्यापारात्, [पुरा किल युक्तेवस्य
 कर्त्वीसमाख्याया कन्यायाम् अगुर्नोत्पादित ब्रह्मदत्तो नाम कश्चित नृपति सभायं
 केदाचित् सृगयाथ वनसंग्रामे, तत्र च पिपासालकारुतन्नाकरुं भावय्या तत्कारण पृष्ट
 ब्रह्मदत्तं तामुपगच्छत्, तत सा तेन क्रुद्धा स्वामिन् प्रशाप, तयाऽभिश्मत्तयासौ तपसा
 नारायण प्रसाध शपान्मुनीवात् पौराणिको कथा एरिविशे चतुर्विंशोऽध्याये] शिव-

“मया सर्वोऽपि पिशाचलिपिकल्पः (त) अवलोकितः । तत्र एव लिखितमस्ति यत्,—अस्य देवालयस्य ईशानभागे पञ्चधनुः-प्रमाणे दीनारपूरित (य) घटद्वयं स्थापितमस्ति, तत्समीपे भैरवस्य प्रतिमा (द) विद्यते, यः कश्चित् भैरवं स्वरक्तेन अभिषेच्यति, तेन तद् ग्राह्यमिति” ।

राजा तस्य तद्वचनमाकर्ण्य तत्र गत्वा, स्वदेहरक्तेन भैरवं यावत् अभिषेक्तुं प्रवर्तते, तावत् प्रसन्नेन भैरवेण भणितं,—“भोः राजन् । वरं वृणीष्व” । राज्ञोक्तम्,—“अस्मै द्यूतकाराय दीनारपूरितं घटद्वयं देहि” । ततस्तद्वचनाद् भ्रूवेण तडन द्यूतकाराय दत्तम् । तदाधिगम्य च द्यूतकारो राजानं स्तुत्वा स्वनगरं गतः, राजाऽपि निजनगरमागतः” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका राजानमभणत्,—“भोः राजन् । त्वयि एव धैर्यैर्दार्यपरोपकारादिगुणाः विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं-मासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अक्षरा-भोजसवादे द्यूतकार-सवादो नाम सप्तविंशोपाख्यानम्] ॥ २७ ॥

(त) पिशाचलिपिकल्पः,—तन्वसारीक्तप्रकरणविशेषः ।

(य) ईशानभागे—उत्तरपूर्वकोणे । पञ्चधनुःप्रमाणे—विद्यतिद्वसपरिमिते । दीनारपूरित—सर्वमुद्रापूर्णम् ।

(द) भैरवस्य—वद्रावतारस्य । प्रतिमा—विग्रहः ।

इति सप्तविंशोपाख्यानम् ।

अथ नरवलिनिवारणं नाम अष्टा- विंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेष्टमुपक्रमते, ताव-
दन्या पुत्तलिका सहसा तं निवार्य वदति,—“भो राजन् ।
अस्मिन् मिहामने औदार्यधैर्यादिगुणयुक्तो विक्रम एव उपवेष्टुं
क्षम, नान्यः” । तच्छ्रुत्वा भोजिनोक्त,—“भोः पुत्तलिके ।
बलवती श्रवणवामना मे जायते, तत् कथय तस्य विक्रमस्यौ-
दार्यादिगुणवृत्तान्तम्” ।

मा कथयति,—“श्रूयता राजन् । विक्रमादित्यो राजा
पृथिव्या पर्यटन् कदाचित् नगरमेकमगमत् । तस्य च नगरस्य
समीपे विमलोदका काचित् नदी प्रावहत् । नदीतीरे च
नानाविधतरुक्षुसुमफलोपशीभितम एक वनमासीत् । तन्मध्ये
अतिमनोहरं कश्चित् देवालयं अर्चयत् । राजा तस्यां मरितो
विमले जले स्नात्वा, देवालयं प्रविश्य तत्रत्य देव नमस्कृत्य
च तत्र उपविष्ट ।

अत्रान्तरे (ध) तत्र चत्वारो वैदेशिकाः (न) समागत्य, राज्ञः
समीपे उपविष्टाः । ततो राजा तान् अप्राञ्चीत्,—“भो भद्राः ।
य्य कुतः समागताः ?” तेष्वेकेनोक्त —‘वयम् अपूर्वदेशात्
प्रागताः’ । राज्ञोक्तं,—“तत्र देशे भवद्भिः किं किमप्यूर्वं दृष्टम् ?”
तेनोक्तं,—“तत्र देशे वैतालपुरी नाम काचित् पुरी वर्तते तत्र

(ध) अत्रान्तरे — अत्रान्तरे इति तस्ये इत्यम् ।

(न) वैदेशिकाः,— वदन्तीति । [“तत्र जात” (३१२ २३ पा०) इत्यर्थे

शोणितप्रिया काचित् देवताऽस्ति । तत्रत्यो महाजनः (प) राजा च प्रतिवत्सरं स्वमनारयपूरणार्थम् अशुभनिवृत्त्यर्थञ्च (फ) तस्यै देवतायै कञ्चित् पुरुषोपहारं (व) प्रयच्छति । तस्मिन् दिने यदि कोऽपि वैदेशिकः समायाति, तर्हि तमेव देवतायै पशुवत् समर्पयति (भ) । वयमपि तस्मिन्नेव दिवसे मार्ग-वशात् (म) तन्नगरं गताः । ततस्तत्रत्या अस्मान् समु-द्धर्त्तुं (य) समागताः । तत् श्रुत्वा वयं प्राणभयेन, पलाय्य (र) अत्र समागताः । एतन्महदाश्चर्यम् अस्माभिः दृष्टम्” ।

तत् श्रुत्वा राजा विक्रमः कौतूहलपरवशस्तत्र गत्वा भयङ्कराञ्च ता देवता विलोक्य प्रणम्य च अस्तौषीत्,—

“ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना, माहेश्वरी, लीलया
कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी, चक्रायुधा वैष्णवी ।
वाराहो, नरसिंहशक्तिरमला, शाक्री च वज्रायुधा,
चामुण्डा, गणनाथरुद्रमहिता रक्षन्तु मा मातरः”॥२७६॥

(प) महाजन, —प्रधानपुरुष ।

(फ) अशुभनिवृत्त्यर्थम्—अमङ्गलनाशायकम् ।

(व) पुरुषोपहार—नरबलिम् ।

(भ) पशुवत्—शृगादिवत् । समर्पयति—बलिनिमित्तं ददाति ।

(म) मार्गवशात्—गमनपथानुराधादित्यर्थः ।

(य) समुद्धर्त्तुं—समुच्छेत्तुं, नाशयितुमिति यावत्, बलिनिमित्तं समर्पयितुमिति वा ।

(र) पलाय्य—पलायनं कृत्वा, [परायुर्व्येकाग्रवातोक्त्यर्थः] ।

सप्तमोऽहं ब्रह्माणीति ।—ब्रह्माणीं ब्रह्मण्य मतिः, कमलेन्दुं परमवत, इन्दुवत् चन्द्रवत् सौम्यं नन्दनं, वदना मुखं यस्याः सा ताडनी, माहेश्वरी महेश्वरमतिः, कौमारी कुमारस्य का रंजितस्य मतिः । वाराहो कोटाच्छेदनं कृतव्यया इत्यर्थः, रिपुणा शत्रुणा, दर्पेण वदन्त्य, नाशनं करोति या ना ताडनी, चक्रायुधा चक्राश्रयारिणी च वैष्णवी विष्णुमतिः, वाराहो वराहमूर्तिधरस्य विष्णो मतिः, अमला उम्वती,

एवं स्तुति विधाय रङ्गमण्डपे (ल) उपविष्टः ।

तस्मिन्नवसरे कश्चिद्दीनवदनः (व) महाजनैः सह वाद्यं पुरस्कृत्य समागमत् । राजाऽपि त दृष्ट्वा एव मनसि विचारयति स्म,—‘अयमेव देवतावल्लिनिमित्तम् एभिः महाजनैः समानीतः, ततः अत्यन्तक्लान्तवदनः’ (श) इव दृश्यते । तद् अस्मिन्नेव अवसरे मम शरीरं दत्त्वा एनं मोचयिष्यामि । इदं शरीरं शतवर्षाणि स्थित्वा सर्वथा नाशमेव यास्यति, अतः शरीरिणा स्वदेहव्ययेन (ष) अपि धर्मं कीर्तिश्चोपाज्जीनीया” । उक्तञ्च,—

चला लक्ष्मीञ्चला प्राणाञ्चलो देहांऽथ यौवनम् ।

चलाचलश्च ससारः कीर्तिर्धर्मश्च निञ्चल ॥ २७७ ॥

तेजोमयोऽथ, नरसिंहस्य वृसिहृषिविष्णो शक्ति नारसिंहोत्थं, वजाऽऽयुधा वजास्वधारिणी, शक्ती शक्तस्य इन्द्रस्य शक्ति, चामुण्डा रौद्रो शक्तिश्च, गणनाथिन प्रमथपतिना, रुद्रण शिवेन, संहिता सद्गता, एता अष्टौ नातर, ना रचन्तु पालयन्तु । शार्दूलविकीर्णित वचनम् ॥ २७६ ॥

(ल) रङ्गमण्डपे—रङ्गार्थं नृत्यगोताद्यर्थं, मण्डपं शाला, तस्मिन् नाट्यमन्दिरे इत्यर्थः ।

(व) दीनवदनः,—दुःखिताऽऽननः ।

(श) अत्यन्तः—अत्यन्तक्लान्तस्य अतिशयनार्त्तस्य वदनमिव वदनं यस्य च तदीयं, अतिववर्षंस्तु इत्यर्थः ।

(ष) स्वदेहव्ययेन—आत्मशरीरात्मकेण ।

अन्यच्च,—

अनित्यानि शरीराणि वैभव नैव शाश्वतम् ।

नित्यं सन्निहितो मृत्यु कर्त्तव्यो धर्मसद्ग्रहः ॥ २७८ ॥

तथा च,—

अर्थाः पादरजोपमाः गिरिण्डीवेगोपम यौवनम्

मानुष्यं जलविन्दुलोलचपलं फेनोपम जीवितम् ।

धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटन

पश्चात्तापहतो जरापरिणतः शोकाग्निना दह्यते ॥ २७९ ॥

एव विचार्य राजा तान् महाजनानुवाच,—“भो महाजना ।

अथ दीनवदनं कुत्र नीयते ?” तैस्तुम्,—“एन देवतायै ब्रलि-

देहादोनामनित्यत्वात् सदेव तै धर्मं अञ्जनोय इत्याह, अनित्यानीति ।—
शरीराणि देहा, अनित्यानि नश्वराणि, वैभव धनादिसम्पत्, नैव शाश्वत न चिर
प्यायि, मृत्यु मरण, काल इत्यर्थ, नित्य सदेव, सन्निहित निकटवर्ती, अत
इत्यव्याहार, धर्मसद्ग्रह धर्माङ्जन, कर्त्तव्य विषय, सुधिया इति शेष । पथ्यावक्त
वृत्तम् ॥ २७८ ॥

चरमे धर्मसद्ग्रहं करिष्यामि, अधुना तु विषयमुखमनुभवामि इत्याकारा बुद्धि
पश्चात्ताप एव इति वक्तुम् अर्थादीनां तुच्छत्वप्रदशमसुखिनाह, अथा इति ।—अथा
धनानि, पादरजोपमा पदधूलिसदृशा, तत्रदतितुच्छत्वेन न आदरणीया इत्यर्थ, [विन्नगेनोपेऽपि सन्धिरत्र विवर्णित । अकारान्तं रजं मृष्टोऽप्यस्तीति मृग्यम्]
यौवनं तच्छत्व, गिरिण्डीया पादव्यसरित, वेगोपम प्रवाहरप्रतुल्य, गिरिण्डीयोत्तौवन
अतिवेगवाहायम, मानुष्य मनुष्यता, मानवजन्म इति यावत्, इतरजन्मदुर्लभज्ञान
बन्धायावारजत इति तापस्य, जलविन्दुवत् चारिभित्तवत्, लोलचपल लक्षणम्
प्रतिग्रहचञ्चल, चण्णव्याप्योत्थं, जीवितं भावनञ्च, फेनोपम फेनवदस्थिरम्, अत
इत्यव्याहार, नित्यत्वमति स्थिरबुद्धि मनु, या ज्ञान, स्वर्गागमस्य स्वोद्धारोपकरणस्य
अगमस्य उद्घाटनम् उद्घाटनहनमृत वन्म, न करोति न सञ्चिनीति, न जन, जरा
परिणत जरायुक्त मनु, पश्चात्तापहत अनृतापाकृत, शोकाग्रना शोकाग्रपाननेन,
एव विचार्य राजा तान् महाजनानुवाच,—“भो महाजना । अथ दीनवदनं कुत्र नीयते ?” तैस्तुम्,—“एन देवतायै ब्रलि-

तमित्तं दास्यामः” । राज्ञोक्तं,—“कस्मात् कारणात् ?” तैरुक्तं,—
 —“देवता अनेन पुरुषोपहारेण तुष्टा सती अस्माकं मनोरथं
 प्रयिष्यति” । राज्ञोक्तं,—“भो महाजनाः ! अयमत्यन्ताल्प-
 तनुः, (स) परं भीतश्च, अस्य शरीरोपहारेण देवतायाः का
 इत्तिर्भविष्यति ? तस्मादमुं मुञ्चत । अहमेव तदर्थं मम शरीरं
 दास्यामि । अहं पुष्टाङ्गः (ह) अस्मि, मम मांसोपहारेण
 देवतायाः महती इत्तिर्भविष्यति । अतो मा मारयत” इति
 श्रुणुन् त मोचयित्वा, राजा स्वयमेव देवतायाः पुरतो गत्वा खड्ग
 पावत् निजकण्ठे पातयति, तावद्देवतया खड्गं धृत्वा भणितं,—
 “भो महामत्त्व । तव धैर्येण परोपकारकरणेन च अहमतीव
 मुन्तुष्टाऽस्मि, वर वृणीष्व” । राज्ञोक्तं,—“भो देवि । यदि
 मयि प्रसन्नाऽसि, तर्हि अद्य प्रभृति पुरुषमांसोपहारं परित्यज” ।
 श्रुत्वा देवतया “तथाऽस्तु” इति भणितम् । एतत्सर्वमालोक्य
 ते महाजना राजान वदन्ति स्म,—“भो राजन् । त्व स्वसुखा-
 नभिलाषौ (क) सन् द्रुम (ख) इव, परार्थमेव नियत खेदं
 वहसि (ग) । तथा हि,—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमधवा ते दृष्टिरेवविधैव ।

(स) अत्यन्ताल्पतनु,—निरतिगन्धकमर्दर ।

(ह) पुष्टाङ्ग,—सुनामयव ।

(क) स्वसुखेति ।—स्वस्य आत्मन, सुखे सुखभोगे, अनभिलाषो इच्छागन्ध,
 आत्मसुखेत्यादिपर्याय इत्यर्थः ।

(ख) द्रुम,—वृक्ष ।

(ग) खेद—परदुःखेन गीर्ण, दुःखनिश्चयः । वहसि—प्राप्तेऽपि ।

अधिव प्रसन्नताया इत्यर्थे चचनात् देवनिस्वात्परोपकारकानां स्वतोवर्तन
 सुखेन राजानः प्रसन्नः, स्वप्रभृतिः—प्रतिदिनं प्रचक्षते, निरन्तरं निश्चयं, स्वस्य

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीत्रमुष्ण

शमयति परितापं ह्यायया सश्रितानाम् ॥ २८० ॥

नास्माभिः कदापि क्वचिदपि भवादृशः परार्थपरो दृष्टः,
तदनेन व्यवहारेण अतीव प्रीता वयं भवतः कल्याणमाशास्महे”
इत्युक्त्वा सर्वे ते निष्क्रान्ताः । अथ राजाऽपि तेषाम् अनुज्ञा
गृहीत्वा निजनगरमगमत्” ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजम् अवदत्,—“भो
राजन् । त्वयि एव धैर्यौदार्यपरोपकारादिगुणा विद्यन्ते चेत्,
तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थित ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अक्षरा भोजसवादे नरत्रलिनियारण
नाम अष्टाविंशोपाख्यानम्] ॥ २८ ॥

सुखसम्यविधानाथमित्यर्थे, खिद्यसे परिश्राम्यसि । खिद्यसे इति शदुक्तं, तत्तु अन्येषा-
नपि सम्भवति, प्रतिनियतपरोपकारवृत्ताना भवादृशा न क्लेशदायकम् इति विभाव्य
पूर्वोक्तनालिपति, अथवेति ।—अथवा पूर्वाऽऽक्षेपे, ते तव स्मृष्टि निष्कर्णम्, एवमित्येव
इदंमेव, जगता कल्याणविधानाथ विधावा त्व परोपकारस्वभाव एव कृत इति
भाव । हि तथाहि, पादप पादान् चरणान् पाति रक्षति इति पादप रक्षण
स्वभाव इत्यर्थ, (अत एव न उच्चादिपदमुपात्तम्) तत्र, मूर्धां शिरोभागेण, (न
तु अधादेशेन) तत्र दृष्टम्, उष्णम् उष्णम्, अनुभवति स्वयं सङ्गे, किन्तु
शायया अनातपदानेन, सश्रिताना स्वतलस्थिताना, शरणागतानामिति प्रावत्, परि-
तापम् आतपच्छेद, शमयति नाशयति । मानिना उक्तम् ॥ २८० ॥

इति अष्टाविंशोपाख्यानम् ।

अथ दारिद्र्यमोचनं नाम एकोन- त्रिंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपविशति, तावदन्यथा पुत्तलिकयोक्त,—“भो राजन् । यस्य विक्रमस्येव औदार्यादयो गुणा विद्यन्ते, स एवात्र सिंहासने उपवेष्टुं चमः” । भोजिनोक्त,—“पुत्तलिके । कथय तस्य विक्रमस्यौदार्यगुणवृत्तान्तम्” ।

सा अब्रवीत्,—“श्रूयता राजन् । एकदा विक्रमार्को राजकुमारैरुपास्यमानः (घ) सभायाम् उपविष्टोऽस्ति, तदा कथित् स्तुतिपाठकः समागत्य,—

‘यावद्दीचीतरङ्गान् वहति सुरनदी जाङ्गवी पुण्यतोया
यावच्चाऽकाशमार्गं तपति हि भुवन भास्करो लोकपालः ।
यावद्वज्रेन्द्रनील-स्फटिकमणिशिला विद्यते मेरुशृङ्गे
तावत्पुत्रैश्च पौत्रैः स्वजनपरिवृतो भुङ्क्ते राज्यं नृपालः’ ॥२८१॥

(घ) उपास्यमान, —सेव्यमान ।

आशा श्लोकमाह, यावदिति ।—नृपाल । ई राजन् । पुण्य पवित्र तोय जल यस्या सा तादृशी, सुरनदी देवसरित, जाङ्गवी गङ्गा, यावत् यत्कालपर्यन्त, दीचीतरङ्गान् प्रवाहान्, वहति अथात यावत् गङ्गाया प्रवाह स्यास्यति, यावच्च लोकपाल लोकानां पालक, भास्कर सूर्य, आकाशमार्गं स्थित सन्, भुवन विलोकित, तपति अथात् यावत् पुण्यताप स्यास्यति, यावत् मेरुशृङ्गे मेरुपर्वतशिखर, यच्च हारकन, इन्द्रनीलमणि मणिविभ्रंश, स्फटिकमणि वेतवर्ण मणिविभ्रंश, तेषां शिला लोनाप्रकारकण्टिकात्मकप्रकारश्च इत्यर्थ, विद्यते, तावत् तत्कालपर्यन्त, पुत्रैः परिवृत इति, स्वजनपरिवृत आनन्दजनित इति सन्, राज्यं भुङ्क्ते राज्यमोचनं कुरु ।

द्वत्याशिममुक्त्वा राजान स्तीति,—“भो राजन् !—

यथा सरति जौमूते चातको ग्रीष्मपीडितः ।

दृषितो याचते तोयं तथाऽह तव दर्शनात् ॥ २८२ ॥

अहं हि दूरदेशवासौ । तव कीर्त्तिं समाकर्ण्य, दूरात्
आगतोऽस्मि । तव कीर्त्तिः सप्तार्णवमेदिनीमण्डिता (ड)—

कर्पूरादपि कैरवादपि दलकुन्दादपि स्वर्णदी-

कङ्कोलादपि राजतादपि चलत्कान्तादृगन्तादपि ।

निःशेषञ्च यथा कलङ्करहितात् शीताशुखण्डादपि

खेताभिस्तव कीर्त्तिभिर्धवलिता सप्तार्णवा मेदिनी ॥ २८३ ॥

भो राजन् । त्वाम् अर्थिजनकल्पद्रुमम् (च) आगत्य अद्य

स्वाभिप्रायं प्रकटयति, वधेति ।—जौमूते मेघे, सरति उदायमाने सति, योग्येण
उत्तापेन, पीडितं क्लिष्टं, चातकं पक्षिविशेषं, दृषितं दृष्टव्यं सन्, यथा तोयं जलं,
याचते मांश्रेयते, तथा तद्वत् अहं तव दर्शनात् याचं इति शेषः । पथ्यावत्कृतम् ॥ २८२ ॥

(ड) सतीति ।—सत—लवणे सुसुरासर्पिंदाद्यध्वजलरूपा सतसंज्ञता,
अर्णवा,—सागरा, ते साहता मेदिनी सप्तार्णवमेदिनी, सा मण्डिता—भूषिता
यथा सा तथाभूता । [अथवा मण्डितमिति भावे क्त, “ऊदभिहितभावी द्रव्यवत्
प्रकाशत” इति न्यायेन, सप्तार्णवमेदिन्या मण्डितमण्डनं वा सा तथाभूता] ।

राजं कीर्त्तकल्पं वर्णयति, कर्पूरादिति ।—कर्पूरादपि कर्पूरापेक्षयाऽपि, कैर-
वादपि कुमुदपुष्पापेक्षयाऽपि, दलकुन्दादापि प्रकृष्टतकुन्दपुष्पापेक्षयाऽपि, स्वर्णया
मन्दाकिन्या, कङ्कोलादपि तरुपेक्षयाऽपि, राजतादपि युद्धरत्नसम्पदापेक्षयाऽपि,
चलत् चलनात्, कान्तानां रमणीया, दृगन्तादपि नेत्रप्रान्तापेक्षयाऽपि, निःशेषञ्च
सम्पूर्णं यथा तथा कलङ्करहितात् निष्कलं दानं, शीताशुखण्डादपि मालिन्यरहितचन्द्र-
कलापेक्षयाऽपि, यथाभिः अतिशुभाभिः, तव कीर्त्तिभिः योग्येभिः, सप्तार्णवा सप्त
सागररहिता, मेदिनी श्रेयसा, धवलिता यथा स ज्ञाता । अतिशयनेन भवदोषप्रशंसा
भूतान्तरं युक्तं ज्ञातव्यम् । (अर्थिजनकल्पद्रुमम्—अर्थिजनं इति कतिमममममात्
चात्ते अत्रवर्णना वार्त्तता) । मादृशमिहाहितं वक्तव्यम् ॥ २८२ ॥

(च) अत्राति ।—आयजनेषु याचकसु, कल्पद्रुमं कल्पद्रुमं, द्वात्रिंशत्पुत्र-
दायकत्वात् ।

दारिद्र्याधिसुक्तो (क) ऽस्मि । अन्यच्च,—अस्मिन् देशे सक-
लार्थिकल्पद्रुमं भवन्तं विलोक्य, धनेश्वरनामा कश्चिद् राजा
अस्माकं स्मृतिपथे (ज) उदेति । उत्तरस्यां दिशि ईशानभागे
जम्बीरनगरे धनेश्वरनामा कश्चिद् राजा अर्थिनां दारिद्र्यदुःख-
निवारणार्थं तेभ्यो धनं वितीर्णवान् । एकदा धनेश्वरेण
माघशुक्लसप्तमीदिवसे वसन्तपूजायां कृतायां बहुदूरस्थाः अपि
बहवः याचकाः समायाताः । तस्मिन् समये राज्ञा दानार्थम्
अष्टादशकोटिसुवर्णं (क) दत्तम् । एवमत्यन्तमौदार्यवरिष्ठः (ज)
स इव राजा अस्मिन् देशे त्वमेव एकः दृष्टोऽसि” ।

तस्य वचनं श्रुत्वा विक्रमादित्यः भाण्डारिकमाह्वय अभ-
णत्,—“भो भाण्डारिक । अमुं स्तुतिपाठकं भाण्डारगृहे
नीत्वा महाहाणि रत्नानि दर्शय । ततोऽयं यावन्ति रत्नानि,
अन्यान्यपि वस्तूनि गृह्णातुभिच्छति, तावन्ति गृह्णातु” ।

तदनन्तरं भाण्डारिकस्तु भाण्डारे नीत्वा, दिव्यानि अने-
कानि वस्तूनि अदर्शयत् । स्तुतिपाठकोऽपि स्नेषितवस्तूनि (ट)
रत्नानि च गृह्णीत्वा, परिपूर्णमनोरथः (ठ) राजसमीपमागत्य
भणति,—“भो राजन् । महेश्वरस्य (ड) तव प्रसादात् अहं

(क) दारिद्र्याति ।—दारद्र्य व्याधिरिव दुःखकरत्वात्, तस्मात् सुक्तं,
दारिद्र्याधिसुक्तं ।

(ज) स्मृतिपथे—स्मरणार्थं ।

(क) अष्टेति ।—अष्टादशकोटिसुवर्णसुवर्णमुद्रा इत्यर्थे ।

(ज) मौदार्येति ।—मौदार्येण महत्त्वेन, वरिष्ठ इष्ट । [गुरुशब्दात्
शक्तिं प्रादय] ।

(ट) स्नेषितवस्तूनि—स्नानितवस्तुनि इत्यर्थे ।

(ठ) परिपूर्णमनोरथः,—सिद्धमिच्छति ।

(ड) महेश्वरः—महेश्वरस्य प्रसादेन महत्त्वेन, तान्मनसि वा, पदे—

धनपतिः (ढ) जातोऽस्मि, तव निधयो (ण) मम हस्तं प्राप्ताः ।
इदानीं तव चरित्र सादृश्यमतिक्रान्तम्, (त) तव सादृश्य
हरि-हर-ब्रह्मादयोऽपि न विभ्रति (थ) । तथाहि,—

वेधा वेदायनाविष्टो गोविन्दोऽपि गदाधरः ।

शम्भुः शूलो विषादो च भवान् केनोपमोयते ? ॥ २८४ ॥

एव स्तुत्वा स्तुतिपाठकः “ब्रह्मायु. भव” (द) इत्याशिषमुक्त्वा
निजस्थान गतः ।”

(ढ) धनपति, — कुवेर ।

(ण) निधय, — शिवयय, रत्नानि इति यावत् । निधयो यथा—“पद्मोऽस्त्रिया
महापद्म गङ्गो मकरकच्छपौ । सुकुन्दकुन्दनीलाय खञ्जय निधयो नम ॥” इति ।

(त) सादृश्यमतिक्रान्त—तुलनाऽतीतम् ।

(थ) विभ्रति—धारयन्ति ।

हरिहरब्रह्मादिभ्योऽपि राज उल्कर्षमाह भग्ना, वेधा इति ।—वेधा विधाता
ब्रह्मा, वेदायनाविष्ट वेदमागोनुयायिकार्ये अपिष्टचित्त, अन्यत किनपि कर्तु
तस्यावकाशो नास्ति इति भाव, गोविन्द विष्णुरपि, गदाधर गदाम्भवारो सन्,
युद्धादिक कृत्वा लोकाणा पालनकार्ये निरत, अत विजगत्पालननिरतस्य तस्यापि
कार्योन्मत्तकार्यो नास्ति इति भाव, शम्भु शिव, शूलो विष्णुधरो हिन्द्रान्वेषो
इति अज्ञाय, पञ्चालरे—शूलरोगयस्त, लोकसंहारकार्ये व्यापृतत्वान् निर्द्वय इत्यय,
तथा विषादो वैराग्यवान्, ‘विषपायी’ इति व्यङ्गाय, विषपायित्वान् उन्माद एव इति
भाव, पञ्चालरे—रोगमूढदिहत्वात् अतोत्र विषय अत स जमानर्ह इति व्यङ्गाय,
अत ब्रह्मादय न तव सादृश्यनाज, यतन्ते एकैकस्मिन्नेव कार्ये व्यापृता, भवान् एकं
एव सर्वकार्यं करोति, अतो भवत सादृश्य नास्ति, इत्याह—भवान् केन उपमोयते
न केनापोष्य । पर्यायक उक्तम् ॥ २८४ ॥

(द) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मण इव आपु जीवनकाल यस्य तथापिच, कल्पान्त जीव
इत्यय । ब्रह्मायुक्कालो हि मानुषमानेन दामततिसङ्घन कल्प्या । तदुक्त मथ्यन्निदाने
न्यनायाये २०२२ श्लोके,— इत्य युगसङ्घर्षेण भूतनहारकारक । कल्पो ब्रह्मसह
श्रील शब्दग तस्य तावता ॥ परमायु मय तस्य तयाऽनोरतम इति । आयुषोऽस्मिन्
तस्य शेषकृत्याऽयनादिन ॥ (आदिन,—परमायु प्रथमयामर इत्यय) । इति ।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“भो राजन् । त्वयि एवमौदार्यं (ध) विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अप्सरा भोजसवादे दारिद्र्य-
मीचन नाम एकोनविंशोपाख्यानम्] ॥ २९ ॥

अथ इन्द्रजालप्रदर्शनं नाम त्रिंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि यावत् राजा सिंहासने समुपविशति, तावदन्या पुत्तलिका भणति,—“भो राजन् । यस्तु विक्रम इव औदार्यादि-
गुणयुक्तः, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं योग्यः, अन्यो न” ।
राजाऽब्रवीत्,—“भोः पुत्तलिके । कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य-
इत्तान्तम्” ।

साऽब्रवीत्,—“श्रूयता राजन् । एकदा सकलसामन्त-
राजकुमारादिभिरुपास्यमानो राजा सिंहासने समुपविष्टो-
ऽभूत् । तस्मिन् समये ऐन्द्रजालिकः (न) कश्चित् समागत्य,
“ब्रह्मायुर्भव” इत्याशिषमुक्त्वा भणति,—“भो देव । त्व सकल-
कलाऽभिन्नः, तव समीपमागत्य अनेकै महेन्द्रजालिकैर्लाघ-
वानि (प) दर्शितानि ; अद्य समापि एक लाघव सुप्र-

(ध) औदार्यम्—उदारता, त्यागशीलत्वमिति यावत् ।

इति एकोनविंशोपाख्यानम् ।

सन्नेन निरीक्षणायम्” । राज्ञोक्त,—“नेदानीमवसरोऽस्माकं,
स्नानभोजनवेला जाता, प्रभाते द्रव्यामः” इति ।

ततः प्रभाते कश्चित् महाकायः, महाश्मश्रुभिर्देदीप्यमानवपुः,
विपुलकन्धरः, (फ) देदीप्यमानं खड्गं धृत्वा, अतिमनोहरया
स्त्रिया कयाचिद्दयुक्तः समागत्य सभायां समुपविष्टे राज्ञि नम-
श्चकार । तदा तत्रत्यैरधिकारिभिः तदकार्यं (व) दृष्ट्वा सवि-
स्मयैर्भणितं,—“भो नायक ! (भ) भवान् कुतः समागतः ?”
तेनोक्तम्,—“अहं महेन्द्रस्य (म) सेवकः । कदाचित् स्वामिना
शप्तः अधुना भूमण्डले तिष्ठामि । इयं मम भार्या । अद्यैव
देवदैत्ययोः महत् युद्धं प्रारब्धं, तर्हि अहं तत्र गच्छामि । अयं
विक्रमादित्यः जितेन्द्रियः (य) इति विचार्य, अस्य समीपे
भार्या निक्षिप्य, युद्धार्थं गमिष्यामि” । तत् श्रुत्वा राजा पर
विस्मय गतः ।

ततः स राज्ञः समीपे भार्यां निक्षिप्य, राजानं निवेद्य, (र)
खड्गेन यावत् गगने उत्पतति, (ल) तावदाकाशे महान् भैरवरवो
जातः,—“रे । रे । मारय मारय घातय घातय” इति । सभायाम्
उपविष्टाः सर्वेऽपि लोकाः ऊर्ध्वमुखाः सकौतुकं पश्यन्ति स्म ।

(फ) विपुलकन्धरः,—विशालकन्धः, वृषकन्ध इति भावः ।

(व) अविचारिणि,—अधिकृतैः, राजकार्ये नियुक्ते पुरुषे । तदकार्यं—
सर्वोक्तं राजसभायां समागमनस्यम् अनुचितकर्मम् ।

(भ) नायकः—सेनापते । रक्षिकपुरुष वा ।

(म) महेन्द्रस्य—इन्द्रस्य ।

(य) जितेन्द्रियः,—“श्रुत्वा दृष्ट्वा तथा श्रुत्वा मुक्ता प्राप्त्वा च यी नर । न
उच्यते न्नास्ति वा न तिमिरी जितेन्द्रियः ॥” श्रुत्वा दृष्ट्वा विप्रादयस्तु शान्तो जनः ।

(र) निवेद्य—विज्ञाप्य, “यद्विद्वाना गच्छामि” इत्येवदेषणं प्रामाण्यं दर्शयति ।

(ल) उत्पतति—ऊर्ध्वं गच्छति ।

तदनन्तरं मुहूर्त्ते (व) गते राजसभामध्ये गगनात् खड्गो रक्त-
लिप्त, तथैको बाहुः पतितः । एवं सर्वैरवलोक्य भणितम्,—
“अहो ! एतस्याः स्त्रिया वीरः पतिः सङ्ग्रामे प्रतिभटैः (श)
हतः, तस्यैको बाहुः, खड्गश्च पतितः” । एवं वदति सभाजने (ष)
पुनः शिरश्च पतित, ततः कबन्धोऽपि (स) पतितः ।

एतत् सर्वं दृष्ट्वा वीरस्य स्त्रिया भणित,—“भो देव ! मम
भर्ता रणाङ्गणे युद्ध विधाय शत्रुभिर्निहतः, तस्येद शिरः,
सखड्गो बाहुः, कबन्धोऽपि पतितः । तर्हि स मे प्रियो भर्ता
दिव्याङ्गनाभिः त्रियते (ह) । यन्निमित्तमेतत् शरीरं स्थित,
म मम स्वामी रणाङ्गणे प्रतिभटैर्हतः ; इदानीम् एतच्छरीरं
कस्य कृते (क) रक्षामि ? प्रमदाः पतिमार्गगाः (ख) इति
विचेतनैरपि ज्ञातम् । तथा हि,—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिमार्गगा इति प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि ॥ २८५ ॥

(व) मुहूर्त्ते—दण्डदयमित, “अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठास्त्रिशतु ता कला ।
ताम्बु विगन् चण्णो तु मुहूर्त्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥” इत्यमरीकतादशचण्णमिते वा
काले ।

(श) प्रतिभटैः,—प्रतिद्वन्द्वीयौद्धभिः ।

(ष) सभाजन,—सभास्य जन तस्मिन् ।

(स) कबन्ध,—अग्र शून्यदेह । (‘कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्शुकलेवरम्’
५५ मर) ।

(ह) दिव्याङ्गनाभिः,—सुरस्त्रानि, अस्त्रगेनिरित्यर्थः । त्रियते—वरपाद्यं
पश्यत ।

(क) कृते—निमित्तम् [अन्यदन्तत] ।

(ख) पतिति—पत्यु मृत्यु, मार्गं पश्यति, गच्छति अनुचरन्ति वा ता,
पत्युमार्गगत्य मरणात् ५५ ।

पतिति पत्युमार्गगत्य मरणात् ५५ इति । पतिति—पत्युमार्गगत्य मरणात् ५५ ।

किञ्च,—

या राका शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी,
 या सौन्दर्यगुणान्विता पतिरता सा कामिनी कामिनी ।
 या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी,
 या लोकद्वयसाधनी तनुभृता सा चातुरी चातुरी ॥ २८६ ॥

तथा च स्मृतिः,—

मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद् हुताशनम् ।
 साऽरुन्धतीव पूज्या स्यात् स्वर्गलोके निरन्तरम् ॥ २८७ ॥

मेघेन जलदेन सह, प्रलीयते लय गच्छति, एव विचेतनैरपि जडैरपि पदार्थैः,
 प्रतिपन्न प्रमाणीकृत, यत् प्रमदा स्त्रिय, पतिमार्गगा पत्यु पथानुवर्तिन्य, भवन्तीति,
 हि नियमे । सुन्दरी वृत्तम् ॥ २८५ ॥

पतिपदानुसारिणी पत्नी एव पत्नीपदवाच्या, न तु उदाहृतात्रैणैव, इति वर्णनाव-
 सरे असाधारण इन्द्रजालनैपुण्यप्रदर्शनेन राज्ञ सकाशात् अथयज्ञरूपा इच्छलोक-
 द्दितसाधिका चातुरी, तथा अमृतेऽपि पत्यौ मृतपतिकारिणी शोकादिक कृत्वा सभा-
 समचे अग्नि प्रविशत्या अपि स्वस्या विद्याप्रभाविण अमरणरूपा अथ च पतिपदानु-
 सरणयाज्ञापरलोकहितसाधिका चातुरी अपि अये प्रकटौभविव्यति, इति व्यञ्जयितु
 माह, वेति ।—शशिशोभना चन्द्रेण शोभमाना, गतघना मेघाऽऽवरणयुत्वा, राका
 सम्युग्ंचन्द्रा, ("पूण राका निमाकर" इत्यमर) या यामिनी राति, सा यामिनी
 प्रमत्ता यामिनीत्यर्थे, सौन्दर्येण, गुणैश्च दयादर्शनादिभिः, अन्विता युक्ता अपि,
 पतिरता पतिव्रता, या कामिनी, सा कामिनी प्रमत्ता कान्तेत्यर्थे, या गोविन्दे कृणे,
 यो रस अनुराग, तेन य प्रमोद प्रहर्ष, प्रकटाऽऽनन्द इत्यर्थे, तेन मधुरा
 मनोहारिणी, माधुरी मधुरता, सा माधुरी प्रमत्ता माधुरीत्यर्थे, तनुभृता
 शरीरिणा, लोकद्वयसाधनी इदामुत्रोपकारिणी, या चातुरी चानुर्थ्यं, नेपुण्यमित्यर्थे,
 सा चातुरी प्रमत्ता चानुर्थ्ये, अथ विद्याप्रामित्यादिमन्दा पौनःकृत्यभिया
 सानान्यप्रामित्यादिरूपमनुत्वाच्च वाच्यमाना, प्रायस्त्वादगुणमानिप्रामि यादि०पमथ
 कीचमन्तीति मुल्यापत्य स्वयमेवपत्यायात्तस्य सङ्गमात् अथान्तरमदमित्वात्त
 न्नेति वेति वाच्यम् । मार्द्वनिर्जाडित वृत्तम् ॥ २८६ ॥

प ननुगामिनाना स्त्रिया प्रमत्ततामाह मृतेप्रमाणेन, मृते इति ।—भर्त्तरि

यावच्चाग्नी मृते पत्नी स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ।
 तावन्न मुच्यते सा हि नरकाद्धि कथञ्चन ॥ २८८ ॥
 माटक पैटक चाऽपि श्वशुरस्य कुल तथा ।
 कुलत्रयं तारयेद्धि भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ २८९ ॥

तथा च,—

तिस्रः कोट्योर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे ।
 तावत्काल वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ २९० ॥
 व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
 तथा स्त्री पतिमुद्धृत्य सह तेनैव मोदते ॥ २९१ ॥

स्वामिनि, मृते सति, या नारी स्त्री, हुताशनम् अग्नि, समारोहेत् प्रविशत् इति भावः, सा नारी, निरन्तरं सदा, स्वर्गलाके अमरावत्याम्, अरुन्धतीव वसिष्ठपत्नीव, पूज्या स्यात् । इतः २८९ सङ्गकस्याकपयन्त पथावक्तृ इत्तम् ॥ २८७ ॥

अनुगमने दीपमाह, यावदिति ।—पत्नी मृते सति, स्त्री नारी, यावत् यत्-पयन्तन्, अग्नौ वज्रौ, आत्मानं निजदेह, न प्रदाहयेत् भस्मीकुर्यात्, तावत् तत्पयन्त, सा नारी, कथञ्चन केनापि प्रकारेण, नरकात् न मुच्यते नरकमुक्ता न भवति । हि निश्चयं ॥ २८८ ॥

पत्यनुगमने गुणान्तरमाह, माटकमिति ।—या नारी, भर्तारं स्वामिनन्, अनु-गच्छति अथात् अनुसरणं करोति, सा नारी, माटक माटकुल, पैटक पिटकुल, तथा श्वशुरस्य कुलम्, एतत् कुलत्रयं वशवय, हि तारयेत् उद्धरते ॥ २८९ ॥

गुणान्तरं दर्शयति, तिस्र इति ।—या नारी, भर्तारं स्वामिनन्, अनुगच्छति अनुविधत्, सा मानवे मनुष्यदेह, तिस्रः कोट्योर्द्धकोटी च सार्द्धविकोटोसत्त्वकानि इत्यर्थः, यानि यावन्ति, रोमाणि सन्ति, तावत्कालं तत्परिणितवर्षपयन्तम् अथात् साऽतिकोटोवर्षपयन्त, स्वर्गे वसेत् ॥ २९० ॥

अनुगमने सा निरयगामिननापि पतिमुद्धरते, इति प्रदर्शयितुमाह, आदिति ।—

दुर्वृत्तं वा सुवृत्तं वा सर्व्वपापरतं तथा ।

भर्त्तारं तारयत्येषा भार्या धर्मेषु निष्ठिता ॥ २८२ ॥

अन्यच्च,—

जीवितं पतिहीनाया निष्फलञ्च भवेत् भ्रुवम् ।

दीनायाः पतिहीनाया किं नार्या जीवितैः फलम् ॥ २८३ ॥

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य च दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत् ? ॥ २८४ ॥

किञ्च,—

अपि बन्धुशता नारी बहुपुत्रैश्च सयुता ।

शोच्या भवति सा नारी पतिहीना तपस्विनी ॥ २८५ ॥

तथा च,—

गन्धैर्मात्वैस्तथा धूपैर्विविधैर्भूषणैरपि ।

वासोभिः शयनैश्चैव विधवा किं करिष्यति ? ॥ २८६ ॥

अमुन्नेवार्य प्रकारान्तरेणाह, दुर्वृत्तमिति ।—धर्मेषु निष्ठिता धर्मपरायणा, एषा भार्या पत्नी, दुर्वृत्तं दुश्चरितं, सुवृत्तं सुचरितं वा सर्व्वपापनिरतं वा सर्व्वविधपापाऽऽसक्तमपि वा, भर्त्तारं स्वामिनं, तारयति उद्धरति ॥ २८२ ॥

पतिहीनाया जीवने दुःखाकरमेव, इति वक्तुं श्लोकमाह, जीवितमिति ।—पतिहीनाया स्वामिविरहिताया नार्या, जीवितं जीवनं, पुत्रं निश्चितमेव, निष्फलं निष्प्रयोजनं, भवेत् स्यात्, पतिहीनाया विधवाया, दीनाया नार्या, स्त्रिया, जीवितं जीवने, किं फलम् ? किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ २८३ ॥

स्त्रोण्या भक्त्यनुगमने ज्ञेयमाह, मितमिति ।—पिता जनकः, मितं परिमितमेव, ददाति, भ्राता सद्भ्रातरः, सुव पुत्रयः, मितमेव ददाति, अमितस्य अपरिमितवस्तुनः, दातारं ददायकं, भर्त्तारं पतिं, का नारी, न पूजयेत् / सर्व्वं पूजयेत् इत्यर्थः ॥ २८४ ॥

पतिहीना सर्व्वेषु शोच्या इति वक्तुंमाह, अपोति ।—यत्पतिर्नित्यमस्वभ्यात् यत्र सा इति कर्तृपदसमाहायः, वा नारी, पतिहीना विधवा, अत एव तपस्विनी दीना, सा नारी, बन्धुशता नारादिप्रतवात्बन्धुशतमिति, तथा बहुपुत्रैश्च समुताऽपि, शोच्या शोचनीया भवति । २८५ ॥

तथा च,—

नाऽतन्त्री विद्यते वीणा नाऽचक्री वर्त्तते रथः ।

नाऽपतिः सुखमाप्नोति नारी बन्धुशतैरपि ॥ २६७ ॥

दरिद्रो व्यसनी वृद्धो व्याधितो विकलस्तथा ।

पतितः क्लृपणो वाऽपि स्त्रीणा भर्ता परा गतिः ॥ २६८ ॥

नास्ति भर्तृसमी बन्धुर्नास्ति भर्तृसमा गतिः ।

वैधव्यसदृशं दु खं स्त्रीणामन्यत् न विद्यते ।

धन्या सा योषिता मध्ये भक्षणे म्त्रियते हि या” ॥ २६९ ॥

इत्युक्त्वा अग्निप्रवेशार्थं राज्ञः पादयोः पपात । राजा
तस्या वचनं श्रुत्वा करुणार्द्ररससिक्तकर्णं (ग) सन्

होना नारी, गर्भं १वलपनद्रव्यं, माल्यै पुष्पमालादिभि, धूपै सुगन्धधूमै, तथा
विविधै नानाप्रकारै, भूषणै अलङ्कारै, वासोभि वस्त्रै, शयनै उत्तमशय्या
भिश्च, किं करिष्यति ? न तासां किमपि तै प्रयोजनमित्यथ ॥ २६६ ॥

पतिहीनाया दु खभागिनीत्वसाद्, नेति ।—अतन्त्रो तन्त्रीरङ्गिता, वीणा न
विद्यते नास्ति, नास्ति चक्रं यस्य स अचक्री [“सर्व्वधनो” इति वत इत्यन्तो बहुत्रोद्दि]
चक्ररहित, रथश्च न वर्त्तते नास्ति, अपति पतिहीना, नारी स्त्री, बन्धुशतैरपि
नासादिबहुभान्धवजनैरपि, सुखं नाप्नोति न लभते ॥ २६७ ॥

यादृशं तादृशो भया भवतु स एव स्त्रीणा नीगस्त्रगापवर्गद, इत्यर्थे प्रमाणसाद्,

श्रीखण्डादिभिः चिता विरचय्य, (घ) तस्मै अनुज्ञा ददौ । साऽपि राज्ञः सकाशात् अनुज्ञा लब्धा, भर्तुं शरीरेण समम् (ङ) अग्निं विवेश । ततः सूर्योऽस्तमगात् ।

प्रभाते राजा सन्ध्यादिकं कर्म समनुष्ठाय, सिंहासने समुपविष्टो यावत् सकलसामन्त-राजकुमारादिभिरुपास्थितं, तावत् स एव नायकः पूर्ववत् खड्गहस्तः, अतिदीर्घाकारो देदीप्यमानवपुः समागत्य, राज्ञः कण्ठे कल्पतरुकमलग्रथिता माला परिमल लुप्तं मुग्धं मधुकरं निकुरव्य निरन्तरा (च) निधाय, तस्मै नानाविधयुग्मगोष्ठों (छ) वक्तुं प्रवृत्तः । तस्मात् समागतं दृष्ट्वा सर्वाऽपि सभा विस्मयं गता ।

पुनस्तेन भणितः,—“भो राजन् ! मयि अस्मात् स्थानात् स्वर्गं गते, तत्र महेन्द्रस्य दैत्यानाञ्च महान् सङ्ग्रामोऽभूत् । तस्मिन् समये बहवो राज्ञसा दैत्याश्च निपातिताः, केचन पलाय्य गताः । युद्धावसाने देवेन्द्रेण सप्रसादम् (ज) अहं भणितः,—‘भो नायक ! त्वया अद्य प्रभृति भूलोकं प्रति न गन्तव्यम्, तव श्रापस्यावसानं जातम् । तवाहं प्रसन्नोऽस्मि, गृह्णाणेदं वलयम्’

(घ) श्रीखण्डादिभिः,—ववलचन्दनप्रभृतिभिः, दहनोपयोगिद्रव्यैः । चिता—चिति, शवदाहाय चूर्णानित्यय । विरचय्य—सत्तिकाय, रचयित्वेत्यय, [वि + रचि - ल्यप्, ‘ल्यपि लउपुवात्’ (दा० ५३ पा०) इति णे अयादेशः] ।

(ङ) समम्—सह [अय्ययनेतत्] ।

(च) कल्पेति ।—कल्पतरुः कल्पवृक्षात्, उद्भूतेन सजातेन, कमलेन परित्रेण, ग्रथिता निवृत्तान् । (कल्पतरुः इण्डितवन्तुप्रदत्तः तस्मिन्निवो कमलनामो नाथोक्तिकः) । परिमलमेति ।—परिमलं पृथुं सौरभं, मुग्धा लोनुवा, मुग्धा मृदा, लोभोपहतचेतसः शतं यावत्, ये मधुकरा मृदा, तेषां निकुरन्ते समूहे, नि नास्ति अतस्मिन् अन्तः, यव तां तयाविवान् । माला—मानिताम् ।

(छ) नानाविधयुग्मगोष्ठौ—द्वयविधयुग्मो विविधमात्मः ।

(ज) सप्रसाद—सानुपहसम् ।

इति रत्नखचित स्वकरात् सुक्तावलयं मम हस्ते अदात् ।
पुनर्मया भणित,—“भोः स्वामिन् । अत्राऽऽगमनसमये मया
भार्या विक्रमार्कसमीपे निक्षिप्ता । ता गृहीत्वा भटिति
पुनरागमिष्यामि, इति पुरन्दरम् उक्त्वा समागतोऽस्मि । त्वं
धार्मिकचूडामणिः, सा मम भार्या दातव्या ; तथा सह पुनः
स्वर्लोकं गमिष्यामि” इति ।

तद्वचनं श्रुत्वा राजा सर्वैः सह सभायां तटस्थो (ऋ)
जातः, परं विस्मयं गत्वा तूष्णीञ्च स्थितः । पुनस्तेन गदितं,—
“भोः राजन् । किमिति जोषम् (ज) आस्यते ?” राज्ञः समीपस्थै-
र्गदितं,—“तव भार्या अग्निं प्रविष्टा” । तेनोक्तं,—“किमर्थम् ?”
तं तु जिरुत्तरीभृताः आसन् । तदा तेन भणितं,—“राज-
शिरोगणे । परनारीसहोदर । लोककल्पद्रुम । (ट) विक्रम-
भूमिपाल । किमिदम् अकार्यम् अनुष्ठीयते ? देहि मे
सत्यव्रीम्” । ततो राज्ञोक्तं,—“भो नायक । खड्गवाहुभ्यां पतितं
भवच्छिरः कालेवरञ्च दृष्ट्वा भवन्त युद्धनिहतं सत्वा सभामट्टा
सम च अनुमति गृहीत्वा भवच्छरौरैः सह तव पत्नी प्रनलं
प्रविष्टवती” । नायकेनोक्तं,—“राजन् । सुरूपा युवतीञ्च पर-

(ऋ) तटस्थ,—उदासान इव, पचापचननाश्रित उदासीनी यथा सदसत्
किमपि न वक्ति, तथा किमपि न उवाच, तूष्णीं स्थित इत्यर्थः । यदा तटस्थ,—
नदीकुलस्थ इव सपत्न । नदीतीरस्थी यथा कदाचित् तटमग्रे पतनात् । जात-
नात् इव सदा वर्धते, तद्वत् राजाऽपि नातनात् इव स्थित इत्यर्थः ।

(ज) जोष —तूष्णीं, मौनमिति यावत् ।

(ट) राजति ।—राजा शिरसि धातुं कृत्वा, तत्तन्मोक्षने, राजच्छरौरैः ।
पतते ।—परनाया परस्त्रिया, शरौदर काला इव, तत्तन्मोक्षने, [एतेन प्रा-
पन्नापचनरूपचोपनि यन्वत्] । लो, क—जगति, एतेषु जनेषु वा, जन्मद्वेन इ-

ललनाम् अपि लोलुपदृशा (ठ) दृष्ट्वा भवतैव गृहान्तरे गोपायित
सा ; यत मयि मृते अनलम् अप्रविश्य तथा स्वर्गं एव तच्छरी
रेण गन्तव्यः इति नियमः (ड) आसीत्” । तदा सकलसभासद्वै
रुक्तं,—“भोः सत्यमेव अस्माकं समक्षं सा अनलं प्रविष्टा” ।
ततः “न हि न हि” इत्युक्त्वा नायकः त्वरितमुत्थाय, सिंहासन-
पश्चाद्वर्तिगृहाभ्यन्तरात् तामिव नायिका करे धृत्वा राजसभा-
मध्यमानीय, तद्वक्त्रावरणञ्च उन्मोच्य प्रदर्शितवान् । ततः सर्वे
एव लज्जानम्नाननाः पर विस्मय जग्मुः ।

अथ स सहास राजान गदितवान्—“महाराज ! सकल-
गुणगणैकभाजन ! ब्रह्मायुर्भव ; अहं स महैन्द्रजालिकाः, तव
पुरतः मया इन्द्रजालविद्यालाघव दर्शितम्” । राजाऽपि विस्मयं
गतः प्रसन्नोऽभूत् ।

तस्मिन्नवसरे भाण्डारिकेणाऽऽगत्य उक्तं,—“भो महाराज !
पाण्डुराजेन स्वामिने करं प्रेषितः” । राज्ञोक्तं,—“किं किं
प्रेषितम् ?” तत्रोक्तं,—“स्वामिन् ! अवहित (ठ) शृणु,—

अष्टौ हाटककोटयः, त्रिनवतिमुक्ताफलानां तुलाः

पञ्चाशन्मधुगन्धलुब्धमधुपैः, सशोभिताः सिन्धुराः ।

अश्वानां त्रिंशत्तच्च वै सुचतुर पण्णाङ्गानां शत

श्रीमद्विक्रमभूमिपाल ! भवत श्रीपाण्डुराट्प्रेषितम्” ॥३००॥

(ठ) लोलुपदृशा—लालसदृश्या, सानुरागवानर्णनेत्यर्थः ।

(ड) नियमः,—अङ्गीकारः ।

(ट) अवहित—सावधानम्, मनःसंयोगपूर्वकमित्यर्थः ।

पाण्डुराजप्रश्रितानां वस्तूनां मन्त्र्या वणं प्रति, अटारिति ।—अष्टौ हाटककोटयः,
अटकोटिमन्त्र्यावणंमुद्रा, मुक्ताफलानां त्रिनवति तुला, त्रिनवाततुलापरिमितानि,
सातुंदिपत्र्यविक्रमपञ्चादशशत मरुतपरिमितानित्यर्थः, मुक्ताफलानि उत्तममुक्ता, मधु-
गन्धनमदन्तमगन्धेन, त्र्यंशं शोभाकरं, मधुपैः चमरं, सशोभिता, सिन्धुरा गता,
पञ्चाशन्मधुगन्धलुब्धका, तथा अश्वानां त्रिंशत्तानां, त्रिंशत् शतं च, तानां सुचतुर

ततो राज्ञा भणितम्,—“एतत्सर्वम् ऐन्द्रजालिकाय देहि” ।
तो भाण्डारिकेण तत्सर्वं तस्मै दत्तम्” ।

इमां कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—“भो
राजन् । त्वयि एवम् औदार्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन्
सिंहासने समुपविश” । राजा अधोमुखो बभूव ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अप्सरा भोजसवादे इन्द्रजाल-
प्रदर्शनं नाम विंशीपाख्यानम्] ॥ ३० ॥

अथ वेतालसिद्धिलाभो नाम एकविंशीपाख्यानम् ।

अथ राजा सिंहासने पुनः यावत् समुपविशति, तावदन्या
त्तलिका वदति स्म,—“भो राजन् । सिंहासने स एव उपवेष्टुं
शक्यः, यस्य विक्रमस्येव औदार्यादयो गुणा भवन्ति” ।
राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य-
वृत्तान्तम्” ।

सा कथयति,—“भो राजन् । श्रूयताम्,—विक्रमार्कं राज्य
प्राप्तिं, एकदा कश्चिद्दिग्भ्रष्टः (ए) समागत्य, राज्ञो हस्ते
फलं दत्त्वा आशिषं प्रयुज्य भणति,—“भो राजन् । अहं
सागेशोर्षे कृष्णचतुर्दशैर्दिवसे महाश्वशने हवनं करिष्यामि ।

भवान् परोपकारी सत्त्वाधिकः इति मे विदित, तत्र समोत्तर-
साधकेन (त) त्वया भवितव्यम् । तस्य महाश्मशानस्य नातिदूरे
शमीपादपः अस्ति, तत्र कश्चिद्देतालः (य) लग्नस्तिष्ठति, स
त्वया मौनेन एव नेतव्यः, अन्यथा मे कार्य्यसिद्धिः न भविष्यति” ।
राज्ञा “तथा करिष्यामि” इति प्रतिज्ञातम् ।

अथ क्षपणकः सहःक्षणचतुर्दशीदिवसे(द) महाश्मशाने होम-
साधनद्रव्याणि गृहीत्वा स्थितः । अथ तेन दर्शित शमीपादप-
स्थितं वेतालं दृष्ट्वा, स्कन्धे गृहीत्वा राजा यावत् मार्गं आगच्छति,
तावत् वेतालेनोक्त,—“भो राजन् । मार्गंश्चापनोदनाय (ध)
कामपि कथा कथय” । राजा मौनभङ्गभयात् (न) तूष्णीं स्थितः ।
पुनर्वेतालेनोक्त,—“त्व मौनभङ्गभयात् कथा न कथयसि,
अह तावत् कथयिष्यामि । कथाऽवसाने मौनभङ्गभयान्न कथ-
यिष्यसि चेत्, तव शिरः सहस्रधा भविष्यति” इति भणित्वा
कथाम् आरभते,—

“राजन् । श्रूयता—ह्रिमवतो दक्षिणपार्श्वं विन्ध्यवती
नान्नी नगरो आसीत् । तत्र सुविचारको नाम राजा प्रति-
वसति स्म । तस्य पुत्रः मयसेनः । स एकदा आखेटनार्थं (प)
वन गत, वने हरिणमेकं दृष्ट्वा तदनुगतो महारण्यं प्रविष्टः ।
ततः कञ्चिन्नगरमार्गमामाद्य (फ) एकाकी यावदागच्छति,

(त) उत्तरसाधकेन—पुत्रपापक्षेप, साक्षात्कारिण्यवयव ।

(य) वेताल, —भूताविठितमवशिष्येप ।

(द) सह इति ।—सहा—मार्गमाप, (“मार्गमापे सहा मार्गे प्रायदाप
पि क्तु म ” इति मर) मार्गमापेक्षणपचोवचतुर्दश्या तित्यो ।

(ध) मार्गमापनोदनाय—पथज्ञानिदूरीकरणाय ।

(न) मौनभङ्गभयात्—वाक्सुमनत्रतत्ताममदत्त ।

(प) आखेटनाय—ह्यगमानिमित्तम् ।

(फ) आसाद—प्राप्य ।

तावन्मध्ये एका नदी दृष्टा । तत्र नदीतटे कश्चिद् ब्राह्मणः अनु-
ष्ठानं(व) करोति । राजपुत्रः तस्य समीपं गत्वा तमवदत्,—“भो
ब्राह्मण । यावत् जलं पास्यामि, तावत् मम अश्वं गृहाण” ।
ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं किं तव प्रेथः,(भ) यदश्वं धारयिष्यामि ?”
ततस्तेन कश्या (म) ताडितः ब्राह्मणः रुदन् राजसमीपमागत्य
तं वृत्तान्तं निवेदयामास । तच्छ्रुत्वा राजा क्रोधात् अरुण-
लोचनः (य) सन्, पुत्रं स्वदेशात् निर्वासयितुम् (र) आदिदेश ।
तस्मिन्नवसरे मन्त्रिणा भणितम्,—“अयं राज्यभोगे योग्यः
कुमारो हि स्वदेशात् न निर्वासनीयः । एतदुचितं (ल) न
भवति” । राज्ञोक्तम्,—“भो मन्त्रिन् । एतदुचितम् एव, यतः अनेन
ब्राह्मणशरीरं कश्या ताडितं, तस्मादयं समीचीनदण्डः,(व)
हस्तच्छेदश्च करणीयः । बुद्धिमता ब्रह्मद्वेषो न कर्तव्यः ।

भो मन्त्रिन् । किं त्वया पुराणानि न श्रुतानि ? पुरा ब्राह्म-
णस्य शापात् ईश्वरस्य लिङ्गपातः (श) जातः, नृगस्य ककलास-

(व) अनुष्ठान—शास्त्रविहितः ऽऽचरणम् ।

(भ) प्रेथ, —परिचारक, मृत्य इति यावत् ।

(म) कश्या—अधताडया । (अद्याना ताडनां कश्या” इत्यमरः) ।

(य) अरुणलोचन, —अरुणे लोचने यस्य, आरक्तनयन इत्यर्थः ।

(र) निर्वासयितुम्—दूराकृतुम् ।

(ल) उचित—यत्किमुक्तम् ।

(व) समीचीनदण्डः, —उपयुक्तमान्ति, न्यायदण्ड इत्यर्थः ।

(श) ईश्वरस्य—हरस्य । लिङ्गपातः,—लिङ्गपतनम् । [पुरा किल स्वशो-

त्वम्, इन्द्रस्य दारिद्र्ययोगः, नहुषस्य मञ्जीरगत्वम्, (प) स्वयं
सम्पन्नोऽपि पूज्यान् न तिरस्कुर्यात् (स) । उक्तञ्च,—

अत्युन्नतपदं प्राप्तः पूज्यान् नैवावमानयेत् ।

नहुषः सर्पता प्राप्तश्चरतोऽगस्त्यावमाननात् ॥

अतस्ते ब्राह्मणाः सर्वे पूजनीयाश्च सर्वदा ॥ ३०१ ॥

(प) वृगस्य—तदाख्यस्य सूर्यवशोयवृषभेदस्य । ऊकलासत्व—सरटल, तदाख्य-
सरोरुपविशेषत्वम् । [उशीनरतनय वृषो नाम सूर्यवशोय नरपति प्रजानात्
स्वकीयधेनुवुड्या ब्राह्मणधेनु विप्राय दत्त्वा, ब्रह्मशापात् ऊकलासत्वम् अयाप । इति
महाभारतोगानुशासनपञ्चणि ७० अव्यायोक्तकथा] । इन्द्रस्य—पुरन्दरस्य । दारिद्र्य
योग, —लम्भीभग । [अत्रेदं पुराउक्तम्,—पुरा किल शचीनाथ कदाचित्कामुक,
कम्पित्यिन् महारण्ये रक्षया रममाण कैलास यान्त सशिव्य दुज्वाससमालोक्य ससम्भ्रम
तमुपेत्य च शिरसा ननाम, तेन चातिप्रसन्नो मुनि आशीर्वचनपुर सरं विश्वप्रसाद
मोक्षपद पारिजातकुसुममेक तस्मै ददौ । धनमर्देनातिप्रसन्न त तत्पुष्पमनादृत्य
हृत्तिमन्तके स्यापयन्मालाक्यातिकुडो मुनि, “आमर्तो भव” इति शशाप, तदुपया
ब्रह्मवैवत्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ३६ अयाये,—“शक्र पुष्य गृहीत्वा च प्रसन्नो राज
सम्पदा । धमेण स्यापयामास तर्देव हृत्तिमन्तके ॥ १५५५ तत्पुष्प त्यक्तवन्तश्च
दृश शक्र मुनोवर । तमुवाच महारुट, प्रयाप स रूपाञ्चित ॥ मुनिरुवाच,—
अरे । शिवा प्रसन्नश्च कथं मामवमन्सि ? । ५५५५ यस्मात् सम्पापित पुष्य
गञ्जेष्य हृत्तिमन्तके । तस्मात् युष्मान् परित्यज्य यातु लम्भीवर्ग पदम् ॥” इति] ।
नहुषस्य—तदाख्यचन्द्रवशोयवृषभेदस्य । मञ्जीरगत्वम्—अनगरत्वम् । [पुरा किल
चन्द्रवशोयो नहुषो नाम राजा इन्द्रत्व प्राप्य शचा कामयावन्ते, तत ‘सतपिमाहित
यानन्त्यास्य यदि आगतु शक्तोऽपि, तदा त्वा भजानि, नान्यथा” इति शचीनाथ
निश्चय तथा कृत्वा, मित्रिकान्कान् अस्मन्मन्दगामिन अगन्त्यप्रमुखात् सतपान्
न्तडितिगमनात् “सर्पं सर्पं” इति नहुषवाक्ये उच्चारित “त्व सर्पो भव” इति शशाप
प्रयाप । इति महाभारतवनपञ्चणि १८१ अयायोक्तकथा] ।

(ज) सम्पन्नोऽपि—सम्पन्नोऽपि, धनवान् अयायत् । पूज्यान्—मान्यान्
जनान् । न तिरस्कुर्यात्—नावमानयेत् ।

महाभारतपि पूज्यावमाननं न कौच्यति यथे पण्डितान् या क्तमाह, अत्युन्नतति ।—
अत्युन्नतपदम् उच्चपदं प्राप्तं लब्धवान् अपि जनं, पूज्यान् मान्यान् जनान्, नैव पर

तथा च,—

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

चयैश्चाऽध्यासितश्चन्द्रः को न नश्येत् प्रकीप्य तान् ? ॥३०२॥

किञ्च,—

यदस्तेन सदाऽप्नन्ति हव्यानि त्रिदिवीकसः ।

कथ्यानि चैव पितरः को भवेदधिकस्ततः ? ॥ ३०३ ॥

तथा च,—

ये पूजिताः सुरैः सर्वैर्मनुष्यैश्चैव भारत । ।

तपोव्रतधरा ये च तास्तान् विप्रान् समर्चयेत् ॥ ३०४ ॥

मानयेत् मान्यानामपमान न कुर्यात् , नहुष राजा, अग्न्यावमाननात् अग्न्याप-
मानकरणात्, सर्पतां प्रातः सर्परोपी भूत्वा, च्युत स्वर्गात् पतितः । अतः ब्राह्मणाव-
माननात् अपराधहेतुकत्वात्, ते पूज्या, सर्वे समस्ताः, ब्राह्मणा, सर्वदा पूजनीयाश्च
अर्चनीया एव, जनेरिति शेषः । इतः ३०४ सङ्ग्रहकश्चोक्तपर्यन्तं पद्यावक्तव्यम् ॥३०१॥

ब्राह्मणभाद्रात्मवर्णनमुखेन तदवमानने दीपमाह, यैरिति ।—यैः ब्राह्मणैः,
अग्निं पावकं, सर्वभक्ष्यं सर्वं भक्ष्यं यस्य स तादृशः, कृतं विहितं, महोदधिं
समुद्रं, अपेयं लवणमयत्वात् पानायोग्यं कृतं, चन्द्रं शशी, चयैः चयकररीग-
समूहं, यज्ञाणां इति यावत्, अध्यासितं आक्रामितं, [पुरा किल रोहिण्यानिव
रममाणस्य चन्द्रस्य अश्विन्यादयः पङ्क्तिश्रुतिः पितरं दत्तं पत्युरनयं विज्ञापया-
मासुः, ततो दक्षेण दाक्षिण्यार्धसुपदिष्टोऽपि चन्द्रं तद्वाक्यस्य अप्रतिपालनात् “त्व
स्यरागयन्तो भव” इत्यभिमतं । इति पञ्चपुराणभ्रूखण्डोक्तगाथा] तान् तादृशान्,
विप्रान् प्रकीप्य प्रकृष्टेन कोपित्वा को जनः, न नश्येत् नाशं नाप्नुयात् ? अपि तु
स एव ब्राह्मणकोपेन नश्येदित्यर्थः ॥ ३०२ ॥

तथा च, दारावत्या स्वयं कृष्णेनाप्युक्तम्,—

‘शत शपन्त परुषं वदन्त

यो ब्राह्मण नाऽर्चयते यथाऽहम् ।

स पापकृत् ब्रह्मदवाग्निमध्ये

बध्यश्च दण्ड्यश्च सदाऽस्मदीयः ॥ ३०५ ॥

किञ्च,—

यद्य मा परया भक्त्या आराधयितुमिच्छति ।

तेन विप्राः सदा पूज्या एव तुष्टो भवास्यहम् ॥ ३०६ ॥

भो मन्दिन् । येन हस्तेन ताडितो ब्राह्मण, तस्य हस्तस्य छेदः कार्यः” इत्युक्त्वा यावत् तस्य हस्त छिद्यन्ति, तान् न ब्राह्मण. समागत्य भणति,—“भो राजन् । तदा अन्नानवगात्(ह) तया हतम्, अद्य प्रभृति एवमनुचितमय न करिष्यति । मम अनुरोधात् राजपुत्रो रचणीयः, अह प्रसन्नो जातोऽस्मि” । राजा

सुरै देवै, मनुष्यैश्च पूजिता समाहृता, ये च ब्राह्मणा तपोत्तमरा तपोनिष्ठा, व्रतपरायणाय, हे भारत । तान् तान् ताडमान्, विप्रान् ब्राह्मणान्, समर्चयत् अयम-
नेव तेषा पूजा कुर्यात् ॥ ३०४ ॥

अपकारिब्राह्मणापूजकस्यापि दण्डनीयतामाह भगवदुक्तिद्वारा, एतमिति ।—
अस्मदीय अस्मत्सन्धो, यो जन, एत बहु, शपन्त माप ददान, परुष कठोर,
वदन्त कथयन्मपि, ब्राह्मण विप्र, यथाऽहम् अहमिव, नार्चयते न पूजयति, पापकृत्
पापा, स जन, सदा सर्वदा, दण्ड्य दण्डनीय, तथा ब्रह्मदवाग्निमध्ये ब्रह्मतेजोह्य
दावानवमये, वय्य वधाईय, भवति । एतमुपजाति ॥ ३०५ ॥

ब्राह्मणाचनेनैव भगवदर्चन भवति इत्याह ए इति ।—यद्य जन, परया उत्त-
मया भक्त्या अनुगम्येण, तान् आराधयितुं मेचितुम्, इच्छति, तेन जनेन, विप्रा
ब्राह्मण, सदा सर्वदा, पूया पूजनाया, एव भति यद् तुष्टो भवामि । ब्राह्मण-
पुत्रपदाद् तुष्टो भवामीत्यर्थः । इत्याह ए इति । ३०६ ।

(६) अन्नानवगात्—ज्ञानान्नात्, अन्नतादितोरित्यर्थः ।

च तस्य वचनं श्रुत्वा स्वपुत्र विससज्जं (क) । ब्राह्मणोऽपि निज-
निलयम् अगात्” (ख) ।

इमा कथा कथयित्वा वेतालो वदति,—“भो राजन्! एतयोः
मध्ये गुणाधिक. कः ?” राज्ञा विक्रमेण भणित,—“राजा एव
गुणाधिकः” । तत् श्रुत्वा, मौनभङ्गात् वेतालः शमीपादपं
जगाम । राजाऽपि पुनस्तत्र गत्वा तं स्कन्धे समारोप्य यावत्
आगच्छति, तावत् स पुनरपि कथा कथयति । एवं कथानां
पञ्चविंशतिः कथिता वेतालेन । राजाऽपि सर्वासामेव यथायथं
प्रत्युत्तरमदात् (ग) ।

तस्य सूक्ष्मबुद्धिवैदग्ध्येन (घ) वेतालः प्रसन्नो जातः,
विक्रम जगाद,—“भो राजन् । अयं दिगम्बरः त्वां निहन्तुं
प्रयत्नं करोति” । राज्ञोक्त,—“तत् कथम् ?” वेतालेनोक्त,—
“त्वया मयि तत्र उपस्थापिते, ‘त्व आन्तोऽसि, इदानीमग्नि-
कुण्डं प्रदक्षिणीकृत्य, दण्डवत् प्रणम्य निजस्थानं गच्छ’ इति
दिगम्बरवचनमाकर्ण्य त्वयि, दण्डवत् प्रणते सति, सः खड्गेन
त्वां निहत्य तव मासेन होमं करिष्यति । एव क्रियमाणे
अग्निमादयाऽष्टौ सिद्धयः तस्य वर्षाभूताः भवेयुः” । विक्रमेणो-
क्तम्,—“अधुना किं क्रियते ?” वेतालेनोक्त,—“त्वमेव कुरु,—
दिगम्बरेण ‘त्वं दण्डवत्प्रणम्य निजस्थानं गच्छ’ इति उक्ते सति,
त्वया एव वक्तव्यम्,—‘अहं सार्वभौमः’, (ङ) सर्वे राजानः

मामेव प्रणाम कुर्वन्ति, मया कदाऽपि कस्याऽपि प्रणामो न कृतः ; अतोऽहं प्रणाम कर्तुं न जानामि, त्वं प्रथमं प्रणामं कृत्वा दर्शय, तद् दृष्ट्वा पश्चादहं नस्यामि' । ततः स यदा प्रणामं कर्तुं नम्रो भविष्यति, तदा त्वं तस्य शिरः छिन्धि (च) । तेन तवैव अष्टौ सिद्धयः करतलगतताः भविष्यन्ति” ।

एव वेतालेन उपदिष्टे राजा विक्रमस्तथैव अकरोत् । राज्ञोऽष्टौ महासिद्धयः जाताः । अथ वेतालेनोक्त,—“भोः राजन् ! तवाऽहं प्रसन्नोऽस्मि, वरं वृणोष्व” । राज्ञोक्त,—“यदि मम प्रसन्नोऽसि, तर्हि यदाऽहं स्मरिष्यामि, तदा त्वया मत्समौपि आगन्तव्यम्” । स “तथाऽस्तु” इति प्रतिज्ञाय (छ) निजस्थानं गतः । राजाऽपि निजनगरीं विवेश” ।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका अवदत्,—“भो राजन् ! त्वयि एवमौदार्यादयो गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासौत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्यानानि अपररा भोजसवादं वेतालसिद्धिलाभो नाम एकत्रिंशोपाख्यानम्] ॥ ३१ ॥

अथ पुत्तलिका-शापमोचनं नाम द्वात्रिंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने यावदुपविशति, तावदन्या पुत्तलिका भणति,—“भो राजन् ! अस्मिन् सिंहासने विक्रमार्क एव

(च) छिन्धि—काटय, श्रेयस कर्त्तव्यम् ।

(छ) प्रतिज्ञाय—प्रतीकृत्य ।

उपवेष्टु चमः, नान्यः ; तस्य विक्रमस्य सदृशो राजा भूमण्डले नास्ति । यः काष्ठमयेन (ज) खड्गेन पृथिवीमध्ये भ्रमन्, सर्वान् पृथ्वीधरान् विजित्य एकच्छत्रेण (क) राज्यमकरोत् ; यो हि अन्येषां शङ्का निराकृत्य, आत्मनः शङ्कां प्रावर्त्तयत् । (ज) भूमण्डले यावन्तो राजानः सन्ति, तेषां सर्वेषां वशीकरण-मन्त्रः (ट) प्रयुक्तः । समस्तान् दुर्जनजनान् निष्काश्य (ठ) याचकानां दारिद्र्यं मोचयित्वा, दुर्भिक्षदुःखादीन् निवार्य च, विक्रमेण पृथिवी पालिता । अतो विक्रमसदृशो राजा नास्ति । एवम् औदार्य्यादयो गुणास्त्वयि विद्यन्ते यदि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” ; तत् श्रुत्वा राजा भोज-स्तूर्णोमासीत् ।

पुनरपि द्वात्रिंशत्पुत्तलिका भोजराजमब्रवीत्,—“भो भोज-राज । विक्रमादित्यो राजा तथाविधः, त्वमपि सामान्यो

(ज) काष्ठमयेन—काष्ठनिर्मितेन । राज्ञ प्रभावातिशयस्यापिकीर्तिरियम्, स्वप्रभावेणैव सर्वान् राज्ञ विजयते, खड्गस्तु राजचिह्नमावम् । तस्य किमपि प्रयो-जन नास्ति इति काष्ठमयत्वेन निर्देश कृत ।

(क) पृथ्वीधरान्—भूपालान् । विजित्य—पराभूय । एकच्छत्रेण—एकम् अदिताय, एवं सार्वभौमत्पचिह्नम् आतपत्, तेन उपलक्षित. [उपलक्षणे तृतीया] एकच्छत्रो, सप्ताट् इत्यर्थ ।

(ज) य इति ।—अन्येषाम्—अन्यराजत, इतरेभ्यो वा, शङ्का—भीति, निराकृत्य—निवार्य, आत्मनः—स्वप्नात्, शङ्का—वाच, प्रावर्त्तयत्—प्रवर्त्तनानकारयत्, उदपादयदित्यर्थ, जना अन्येभ्य परानवशङ्का विहाय, दुष्टदमकत्वेन तस्यादेव विस्तीर्ण इति भाव ।

(ट) वशीकरणम्,—वश प्रायनादत्त, वश आदत्त, क्रियते अनेन इति वशीकरण, तदर्थं मन्त्रं,—मन्त्राणां, वशीकरणात्प्रायनादनादमन्त्राविशेष । सपादयो यथा मन्त्रेण वशीकृतं मन्त्रेणैव वशीकृतं, तद्वत् तस्य मन्त्रेषां कौशल्येन सर्वे राजान वशीकृत इति भाव ।

न, युवा द्वौ नरनारायणावतारधारिणौ (ड) । तस्मात्
त्वत्तः (ढ) परमपवित्रचरित्रः, सकलकलाप्रवीणः, औदार्य-
गुणविशिष्टो राजा वर्त्तमानसमये नास्ति । तव प्रसादात्
अस्माकं द्वात्रिंशत्पुत्तलिकानां पापक्षयो जातः, शापाद्
विमुक्तिरपि जाता” । भोजेनोक्तं,—“तत् कथम् ? कथय शापस्य
वृत्तान्तम्” ।

पुत्तलिका अवदत्,—“श्रूयता राजन् । द्वात्रिंशत् सुराङ्गनाः
पार्वत्याः नर्तक्यः, तस्याः परमप्रेमास्यदीभूताश्च (ण) आसन् ।
प्रत्येक नामधेयानि श्रूयन्ताम् ;—मित्रकेशी १, प्रभावती २,
सुप्रभा ३, इन्द्रसेना ४, सुदती ५, अनङ्गनयना ६, कुरङ्ग-
नयना ७, लावण्यवती ८, कामकलिका ९, चण्डिका १०,
विद्याधरी ११, प्रज्ञावती १२, जनमोहिनी १३, विद्यावती १४,
निक्षपमा १५, हरिमध्या १६, मदनसुन्दरो १७, विलास-
रसिका १८, शृङ्गारकलिका १९, मन्मथसञ्जावनी २०, रति-
लीला २१, मदनवती २२, चित्ररेखा २३, सुरतगह्वरा २४,
प्रियदर्शना २५, कामोन्मादिनी २६, सुखसागरा २७, शशि-
कला २८, चन्द्ररेखा २९, हसगामिनी ३०, कामरसिका ३१,
उन्मादिनी ३२ च ।

एकदा परमप्रेम्णा विलासेन (त) च अन्योऽन्यम् ईक्ष-
माणौ(थ) विहारमन्दिरस्थौ शङ्करौ दुर्वुद्धिवशात् नारीजनमुलभ-

(ड) नरिति ।—नरय, नारायणय, नरनारायणौ तयो, अवतारस्य अयम्,
अस्यैषेण प्रादुर्भावनिधिं प्रावत्, धारयति विभक्तिं, तौ नरनारायणावतारधारिणौ
नरनारायणावतारिणौ इत्यत्र ।

(ढ) त्वत्तः,—तद्वर्तमान इत्यर्थः ।

(ण) परमप्रेमान्वदीभूताः,—अनन्तमन्दिरमागिन्य ।

(त) विनयेन—वन्दनाय, समिप्यवतारविर्गमयत् ।

(थ) इवना १—पद्म १

कौतुकाभिः अस्माभिः दृष्टा । तत् दृष्ट्वा देवी पार्वती सकोप-
मस्मान् अशपत्,—‘भवत्यो निर्जीवाः पुत्तलिका भूत्वा, इन्द्रस्य
सिंहासने लगन्तु’ । ततोऽस्माभिश्च सप्रणिपात शपावसान (द)
याचितम् । अथ सा देवी समवदत्,—‘यदा तत् सिंहासन
विक्रमेण अधिष्ठित भूत्वा, पुन भोजस्य हस्तगतं भविष्यति, यदा
च विक्रमचरित भोजराजा युष्मत् श्लिष्यति, तदैव शपावसानं
भविष्यति’ इति । सुचिरकालादनन्तरम् अद्य भवत्प्रसादात्
वयं पार्वतीशचरणौ दृष्ट्वा मोदिष्यामः (घ) । त्वमपि एतस्मिन्हा-
सनस्योपरि देवालय कारयित्वा, तत्र अष्टदले (न) उमा-
महेश्वरमूर्त्तिं प्रतिष्ठाप्य, प्रतिदिन षोडशोपचारैः पूजा कार-
यतु, वर्णाश्रमधर्मनिरतान् (प) लोकाश्च परिपालयन्
उर्वी (फ) भुनक्तु, तेन तौ तवोपरि प्रसन्नौ भूत्वा सर्वाभीष्टं
पूरयिष्यत ” इति ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसवादे पुत्तलिका-

शापमीचन नाम द्वात्रिंशोपाख्यानम्] ॥ ३२ ॥

उपसंहारः ।

एवमवसिते पुत्तलिकाऽऽख्याने “तव नर्त्तक्यस्ताः रात्रि
मकाशाटनुज्ञा गृहीत्वा अत्रैव आगच्छन्ति, पश्य पश्य ॥” पार्वतं
एवमुक्त्वा विरत एव परमेश्वरे, ताः द्वात्रिंशत् कैलासशिखर
समागत्य, उमामहेश्वरयोः चरणौ प्रणेमुः । देवी अपि ताः दृष्ट्वा
महर्षम् आशिषा तन्वर्द्धय, परमेश प्राह,—“भो नाथ ! तद
क्रोधवेगं निरोद्धममया मया यः शापः आभ्यः (व) दत्तः, तन्
लिका (भ) सकललोकचित्तचमत्कारिणी, दयापरोपकारादि
गुणेषु च प्रवृत्तिविधायिनी, तव मुखविनिर्गता इय विक्रमकथा
सर्वप्राणिना परोपकारादिषु उत्सववर्द्धिनी भूत्वा जगद्धिता
वर्त्तताम् ; इमा अपि भवदनुग्रहात् नृत्यगीतादिकला
सर्वत्रैव विजयन्ताम्” (म) । देवोऽपि सस्मितमाह,—

“तथोम्”

- (व) आभ्य,—एताभ्य अस्तमेभ्य इत्यर्थे ।
(भ) तन्मूलिका—शापजन्या इत्यर्थे ।
(म) विजयन्ताम्—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ताम् ।

